UNIVERZITET SINGIDUNUM
B E O G R A D
DEPARTMAN ZA POSLEDIPLOMSKE STUDIJE

DOKTORSKA DISERTACIJA

RAZVOJ I PROMENE KOMPARATIVNIH PREDNOSTI OPŠTINE TUTIN

MENTOR:
Prof. dr Milan I. Miljević

KANDIDAT:
Mr Ismet Š. Derdemez

BEOGRAD, 2016. god.

SADRŽAJ

UVOD 4
PRVI DEO 7
1. TEORIJSKO-METODOLOŠKA POLAZIŠTA 7
1.1. Najava predmeta istraživanja 8
1.2. Teorijske dimenzije problema istraživanja 11
1.3. Empirijski aspekti problema istraživanja 38
1.4. Predmet istraživanja 43
1.5. Ciljevi istraživanja 51
1.6. Metod istraživanja 52
1.7. Hipotetički okvir istraživanja 53
DRUGI DEO 54
2. ISTORIJSKE DIMENZIJE PROMENA I RAZVOJA OPŠTINE TUTIN 54
2.1. Prethodna napomena 55
2.2. Tutin za vreme turske ekspanzije 58
2.3. Tutin od kraja XVII do XIX veka 63
2.4. Tutin za vreme devetnaestog i početkom dvadesetog veka 68
2.5. Tutin u vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata 80
2.6. Tutin u razdoblju između dva svetska rata 88
2.7. Tutin i okolina u vreme narodnooslobodilačkog rata 104
2.8. Samouprava Tutina u Jugoslaviji i Republici Srbiji 111
TREĆI DEO 140
3. UTICAJ REGIONALNIH NERAVNOMERNOSTI NA PROMENE I RAZVOJ OPŠTINE TUTIN 140
3.1. Dinamika demografskog pražnjenja 141
3.2. Prirodni priraštaj stanovništva 147
3.3. Demografsko starenje 148
3.4. Smrtnost odojčadi 157
3.5. Očekivano trajanje života 159
3.6. Ekonomska struktura stanovništva 160
3.7. Obrazovna struktura stanovništva 161
3.8. Dostignuti nivo obrazovanja mladih 163
3.9. Rano prekinuto školovanje 164
3.10. Regionalno-agrarna demografska analiza 166
3.11. Zaposlenost i nezaposlenost 168

ČETVRTI DEO 208
4. INDIKATORI SAVREMENIH SOCIO-EKONOMSKIH PROCESA U OPŠTINI TUTIN 208
4.1. Prethodna napomena 209
4.2. Privatno preduzetništvo u Opštini Tutin 210
4.3. Pregled broja preduzeća po veličini 212
4.4. Pregled broja preduzeća po vlasničkoj strukturi 212
4.5. Pregled broja preduzeća po oblicima organizovanja 213
4.6. Pregled broja preduzeća po sektorima delatnosti 213
4.7. Radnje 214
4.9. Alternativni izvori energije 215
4.10. Veliki privredni sistemi 216
4.11. Mogućnosti razvoja malih i srednjih preduzeća po sektorima u opštini Tutin . 217
PETI DEO 227
5. SLOBODNA ZONA KAO KOMPARATIVNA PREDNOST OPŠTINE TUTIN 227
5.1. Prethodna napomena 228
5.2. Pogodnosti i beneficijeu slobodnim zonama 229
5.3. Efektivnost slobodnih zona 231
5.4. Misija Slobodne zone Tutin 232
5.5. Ciljevi osnivanja Slobodne zone Tutin 232
5.6. Potencijalni korisnici 236
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 238
LITERATURA: 242

UVOD

Utvrđivanje istraživačkog polja konkurentske prednosti lokalne zajednice je i bitno i aktuelno jer je reč o utvrđivanju dijalektičke povezanosti, odnosno dijalektičkog jedinstva održivog razvoja privrede i društva -konkurentske prednosti. Naime, ako je opšti predmet istraživanja društvenih nauka društvo i njegov totalitet[1] i ako to znači da postoje mnogobrojna istraživačka polja, kao i da su ta i takva polja više formalnog karaktera, tada ono što im je suštinsko jeste samo jedan njihov prostor: utvrđivanje veza između svih ispoljavanja ljudskog života - čovekove društvenosti kao jedinstvene pojave (T. Adorno).

Suština održivog razvoja jeste dovođenje do dijalektičke ravnoteže: održivog ekonomskog rasta i privrednog i tehnološkog razvoja; održivog razvoja društva na osnovu socijalne ravnoteže na svim nivoima organizovanja – lokalnom, regionalnom, nacionalnom i globalnom; zaštita životne sredine uz racionalno raspolaganje prirodnim resursima; smanjenje stope nezaposlenosti i smanjenje rodne i društvene nejednakosti marginalizovanih grupa. To čini suštinu konkurentske prednosti i osnovu konkurentskog modela lokalnog organizovanja i upravljanja.

Konkurentsko organizovanje i upravljanje su, prema rezultatima savremenih teorijsko-empirijskih istraživanja, i bitno i aktuelno pitanje vremena (ovog sada i dolazećeg) i prostora (radno-proizvodnog, tj. funkcionalnog, asocijativnog i teritorijalnog: lokalnog, nacionalnog, regionalnog, globalnog). Ovo tim pre što u teorijskoj riznici postoji izuzetno veliki broj različitih odgovora na pitanje šta je upravljanje. Odgovori se rasprostiru u dijapazonu od toga da je reč o veštini, i/ili tehnici upravljanja, i/ili tehnologiji vladanja, i/ili izrazu moći, i/ili odlučivanuju, i/ili magiji, i/ili politici, ili ... do toga da je upravljanje nauka.

Ono sa čime mi otpočinjemo, radi istinitosti, u proučavanju i promišljanju organizacije, analizi procesa i odnosa upravljanja koje stvaraju komparativnu prednost jeste: da istina o njima postoji, da se ta istina može saznati i "da je saznanje istine vredno po sebi, jer je i sama istina jedna vrednost". Međutim, ukoliko želimo da zaronimo dublje u svet organizacije i organizaciju sveta života i sveta rada, tada nam valja poći od toga da naše pitanje na koje tražimo naučni odgovor, odnosno naučnu istinu "nije u tome da li

[1]Suština društvenih nauka nije u tome da proučavaju pojedine grupe pojava ili njihove instance, već da sa što više detalja o njima ostvare uvid u svoj opšti predmet - društvo i njegov totalitet. Društveni život je celina i u njemu nijedan element - pojava, pa čak ni njegov stvaralac - čovek, nije istraživački cilj za sebe.

postoji svet "organizacije i organizacija sveta života i sveta rada, da li postoje procesi upravljanja i odnosi, "već na koji način i u kojim oblicima; pitanje nije u tome da li je moguća spoznaja sveta" tih i takvih organizacija procesa i odnosa, "već kako je ona moguća; pitanje nije u tome da li postoje vrednosti, već u tome kako živeti vredan život" (Đ. Šušnjić) u organizaciji i na osnovu upravljanja organizacijom? Na to nas upozoravaju savremeni nalazi teorijsko-empirijskih istraživanja. Oni jasno zbore da je čovek osnovni faktor organizacije i ukazuju i dokazuju da je upravljanje generička funkcija svih organizacija. Organizacija sveta života i sveta rada jeste, prema istim nalazima, posrednik između teorije i prakse - između teorije i norme i između teorije, norme i socijalne akcije.To nas je opredelilo da u koncept analize uvedemoStrategiju „Evropa 2020“ koja sadrži tri međusobno povezana prioriteta: „Pametan rast: razvoj ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama“; „Održivi rast: promovisanje ekonomije koja efikasnije koristi resurse, koja je zelenija i konkurentnija“; „*Inkluzivni rast*: podsticanje ekonomije koju odlikuje visoka stopa zaposlenosti i koja ostvaruje socijalnu i teritorijalnu koheziju.“ A da bi definisala razvojne rezultate Evropske unije do 2020. godine, Evropska komisija je predložila sledeće „glavne ciljeve:

- 75% stanovništva starosti između 20 godina i 64 godine treba da bude zaposleno.
- 3% BDP-a EU treba da bude uloženo u istraživanje i razvoj;
- Treba ostvariti klimatsko-energetske ciljeve „20/20/20“ (uključujući i povećanje na 30% smanjenja emisija gasova uz odgovarajuće uslove).
- Udeo onih koji prerano napuštaju školovanje treba da bude ispod 10%, a najmanje 40% mladih treba da ima stečeno tercijarno obrazovanje.
- Broj ljudi koji su izloženi riziku od siromaštva treba smanjiti za dvadeset miliona.

Ovi ciljevi predstavljaju tri prioriteta pametnog, održivog i inkluzivnog rasta, ali nisu konačni: da bi se poduprli, biće potreban širok spektar aktivnosti na nacionalnom nivou, na nivou EU i na međunarodnom nivou.“

Otuda pitanje: da li ovi ciljevi i prioriteti determinišu konkurentsku prednost uopšte, a time i u istraživanjoj konkretno-istorijskoj zajednici? U odgovoru na ovo pitanje polazimo od nalaza da je organizacija suštinsko okruženje menadžmenta i istovremeno rezultat njegovog delanja.A tamo gde je cilj ostvarivanje konkurentske prednosti organizacija i upravljanje su dve strane jednog istog procesa – učiniti znanje produktivnim. Ako je to tako, a prema rezultatima savremenih teorijsko-empirijskih istraživanja jeste, to zahteva primenu dijalektičke metode u istraživanju i objašnjenju istraživane pojave, koja se zasniva na spoznaji dijalektičke stvarnosti uopšte. Naime, primena dijalektičke metode zahteva i

omogućava posmatranje svih pojava u procesu, analiziranje i objašnjenje pojava u njihovoj povezanosti sa drugim pojavama – u uzajamnoj uslovljenosti uopšte. Istovremeno, primena ove metode otkriva u istraživanim pojavama njihove imanentne suprotnosti i protivurečnosti, uzajamna negiranja određenih stanja i nastajanje novih kvaliteta – novih kvaliteta konkurentske prednosti.

PRVI DEO

1. TEORIJSKO-METODOLOŠKA POLAZIŠTA

1.1. Najava predmeta istraživanja

Procesi globalizacije i globalizma, regionalizacije i regionalizma a posebno reakcije na njih u obliku tribalizma, koji dominiraju savremenom svetskom teorijskom i empirijskom scenom (ekonomskom, političkom, pravnom, kulturnom, ...), u bitnom determinišu aktuelnost promena i razvoja[2] lokalnih zajednica - odmotavanje nečeg što je već postojalo u uvijenom, nerazvijenom obliku ili stanju. Za pojam razvoja konstitutivno značenje imaju promene oblika i strukture onoga što se razvija (npr. lokalna zajednica, odnosno lokalna samouprava – njene komparativne prednosti), tako što se čuva identitet[3] onoga što je u procesu razvoja – individualitet i socijalitet.

Prema dijalektičkoj paradigmi društveni proces jeste najšira dinamička strana društvenog totaliteta – ukupnost društvenog kretanja i promena u jednom vremenu – prakse: ljudskog stvaranja i samostvaranja[4]. Kao takav, kao ukupnost društvenog kretanja i promena, ili promena i razvoja, on sadrži globalna zbivanja (događanja na globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou) i istovremeno beskrajno mnoštvo svakodnevnih sitnijih zbivanja i događanja, uključujući tu i društveno prilagođavanje, društvene zastoje i društvene stagnacije. Prema tome, pojam društvenog procesa je širi od pojma društvene promene u tom smislu što je svaka promena proces, ali svaki proces nije društvena promena.

Rezultati istraživanja dokazuju da suština društvenog procesa ukazuje na tok zbivanja, na redosled zbivanja, na „pravac“ kretanja uz menjanje položaja, na razvoj neke pojave – na razvoj lokalne zajednice kao društvene pojave. Unutar te i takve pojave njeni delovi, odnosno sastojci dolaze u takve odnose koji u bitnom utiču na njihove promene i razvoj– promene i razvoj komparativnih prednosti. Pored ovog, na promene i razvoj deluju

---

[2]Ideja razvojno u osnovama podrazumeva odmotavanje nečeg što je već postojalo u uvijenom, *ne-razvijenom* obliku ili stanju.

[3]Identitet je izraz nastojanja da se društvo i pojedinci odrede. Prema tome, identitet se odnosi na to kako ljudi razumeju sebe i šta je za njih značajno. U sociologiji se najčešće govori o *društvenom* identitetu, a u psihologiji o *ličnom – personalnom.*

[4]Prema nalazima M. Markovića praksa je: “transcendirani život, ona je novi, viši nivo oblika života ljudske vrste. Ona zadržava genetsku nepromenljivost, samoregulaciju, telenomiju. Ali ona ide mnogo dalje od njih. Plastična osnova genetske građe biće društvenim uslovljavanjem uobličena na hiljade različitih načina, samoregulacije će postajati sve svesnija i istinski autonomna, konzervativni zelos očuvanja i umnožavanja vrste biće zamenjen potpuno novim osnovnim projektom stvaranja bogate, raznovrsne, sve složenije i lepše sredine, samostvaranjem ljudi sa sve raznovrsnijim potrebama. … Jednom reči, specifična odlika ljudske isorije je *praksa”* - *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997., str. 45-46.

i spoljni činioci izazivajući određeni raspored i tok razvoja unutrašnjih sastojaka. Prema tome, društveni proces, koga smo u istraživanju označili kao promene i razvoj komparativnih prednosti, jeste ispoljavanje lokalne zajednice kao društvene pojave i društvene pojave (komparativne prednosti) lokalne zajednice – njene promene. Te i takve promene podstiču unutrašnji sastojci ove zajednice kao i splet širih društvenih okolnosti.

Istovremeno rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja upozoravaju da društveni, posebno procesi promena i razvoja kao i društvena pojava uopšte, a posebno komparativna prednost lokalne zajednice kao društvena pojava, se sastoji od tri bitna činioca: ljudskih radnji, uzajamnog povezivanja i delovanja tih radnji, te posledica tog i takvog povezivanja[5]. A suština ljudskih radnji, koje ne postoje za sebe i samostalno, kao i njihovog povezivanja (dobrovoljnog ili prinudnog) koje dovodi do među delovanja ili interakcije i na osnovu toga do stvaranja nečeg novog (održivog razvoja na osnovu korporativne prednosti) - što dotad nije postojalo.[6] Naime, ljudske radnje su svesne ili nesvesne[7] i smisaono izazvane, ali mogu da budu i iznuđene. One su usmerene postizanju odgovarajućih ciljeva. Time se otvara, uvek aktuelni, problem slobode ljudske radnje – slobode razvoja i promena lokalne zajednice (lokalne samouprave) kao organskog dela slobodnog društvenog procesa koga iskazujemo kao komparativnu prednost. Ovo proizlazi iz suštine društvenog procesa koga smo percipirali kao dinamičko ispoljavanje društvene pojave (lokalne zajednice kao društvene pojave – društvene tvorevine), odnosno zbivanje koje je podstaknuto odnosom između unutrašnjih sastojaka društvene pojave (korporativne prednosti) i širim spletom okolnosti.

Problem slobode je, u suštini, protivrečnost između nesumnjive činjenice da smo mi određeni, i genetski i društveno, a, s druge strane neposredno smo svesni činjenice da

---

[5]Svi navedeni činioci ispoljavaju svoj dinamički razvoj – čine društveni proces.

[6]Ljudske radnje, prema nalazima V. Milića, (fizičke ili duhovne, svesne ili nesvesne, činjenje ili nečinjenje,...) vode ostvarivanju ciljeva. Kao takve, one ne postoje za sebe i samostalno, već se potvrđuju samo onda kada se povežu s drugim radnjama. Iz ovog proizlazi da su ljudske radnje usmerene jedna na drugu, jer se samo tako mogu realizovati odgovarajući ciljevi. A za ostvarivanje složenijih ljudskih zadataka potrebno je udruživanje kako radnji, tako i ljudskih snaga. Iz ovog jasno proizlazi da je društveni život kolektivan – predstavlja skup uzajamno povezanih ljudskih radnji. Ljudske radnje, pored toga što su ciljno usmerene prema drugim radnjama veoma često izazivaju pojavu drugih radnji – dovode do međusobnog povezivanja radnji. Na osnovu tih uzajamno povezanih radnji društvo sepercipira kao celina društvenih procesa. Povezivanje može da bude: svesno (plansko povezivanje, realizacija ciljeva I skaldno povezivanje radnji), nesvesno (sitihijno, ostvarivanje ciljeva je nezvesno), dobrovoljno (radnje se povezuju sa slobodom volje, odnosno slobodom izbora) i prinudno (odsustvoslobodekojajezamenjenatuđomvoljomilituđimizborom). Prematome, povezivanje ljudskih radnji dovodi do među delovanja ili interakcije. A među delovanje ili interakcija su srž samog društvenog procesa i njegov dinamički objekt.- Sociološki rečnik /priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović/, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str. 447.

[7]Najbrojnije su nesvesne ljudske radnje. Time se objašnjava stihijnost društvenog života.

vršimo izbor i da smo mogli učiniti nešto različito, ili čak suprotno od onoga što smo stvarno učinili. U suštini, sloboda je bitna karakteristika specifično ljudske, spontane i stvaralačke delatnosti—prakse. Iz teorijskih analiza[8] proizlazi da do svesti o slobodi dolazimo kritičkim metodom saznanja. To saznanje dovodi do nalaza da je pretpostavka slobode kao vrednosti idealna zajednica prakse kao vodeća teorijska ideja. Pored ovog valja imati u vidu da su posebne dimenzije slobode sledeće:

- postoji razlika između slobode volje i slobode delatnosti;
- razlikuje se naglašavanje spontanosti slobodne delatnosti, njene neposrednosti i iracionalnosti želja, kojima ne prethodi nikakva konceptualizacija, i, s druge strane, uverenje da su neophodne pretpostavke slobode—racionalno mišljenje, znanje, um;
- razlika između deskriptivnog i normativnog pojma slobode;
- razlika između negativne slobode (u smislu odsustva prepreka našoj delatnosti) i pozitivne slobode (u smislu moći da se dostignu neki željeni, odabrani ciljevi);
- razlika između slobode pojedinca, slobode posebnih ljudskih grupa i zajednica, i univerzalne ljudske slobode;
- distinkcija između relativne i apsolutne slobode;
- sloboda ima različit smisao u raznim oblastima društvenog života, pa se u tom smislu razlikuju politička, ekonomska i kulturna sloboda, i
- s obzirom na poredak koji važi u svetu i društvu, mogućnost slobode može se doživeti samo u okviru nekog racionalnog poretka ili se može shvatiti kao prevazilaženje svakog poretka, kao radikalna novost.

Ovim je zadata potreba (pojedica, grupe, organizacije i zajednice) za rešavanjem osnovne protivurečnosti slobode u procesu organizovanja i upravljanja organizacijom i zajednicom. Međutim, da bi se pristupilo rešavanju osnovne protivrečnosti slobode potrebno je da se redefinišu svi pojmovi koji konstituišu strukturu prirodne i društvene determinacije (zakon, uzročnost, nužnost, slučajnost), tako da se otvori prostor u kome je sloboda istinski moguća. U tom smislu, uslovi koji moraju da budu zadovoljeni da bi se jedan subjekt mogao smatrati slobodnim su: objektivno postojanje više otvorenih mogućnosti; svest o alternativnim mogućnostima; autonomni izbor među mogućnostima; delatnost u skladu s autonomnim izborom; odsustvo prinude i određeni stepen kontrole nad

[8] Marković, M.:navedeno delo, str. 8-9;

bitnim činiocima situacije.[9]Skup svih ovih neophodnih uslova čini definiciju slobode koju mi operacionalizujemo u procesu istraživanja.

1.2. Teorijske dimenzije problema istraživanja

Teorijske dimenzije problema istraživanja najjasnije se iskazuju u odgovoru na pitanja epistemološkog statusa pojma slobode, tj. u odgovoru na pitanja da li sloboda pretpostavlja znanje?. Ako "da" onda u kojoj meri i koju vrstu znanja? Prema nalazima M. Markovića, koja mi uvodimo u koncept istraživanja, a na stranicama koje slede nameravamo da iste radno i teorijski operacionalizujemo, kroz čitavu isoriju filozofije provlače se dve oštro suprotstavljene tendencije: racionalistička i iracionalistička. Naime, racionalistička „snažno afirmiše značaj znanja za slobodu i ulogu razuma u vršenju izbora", a iracionalistička „potpuno zanemaruje ulogu znanja i tumači slobodu kao posledicu vere, božanske milosti, natprirodne vrline, instinkta ili spontane, negativne moći svesti". Pa kakav je onda epistemološki status ovog pojma? Prof. Marković odgovara:

„Znanje je nužan, ali ne i dovoljan uslov slobode. Da bismo bili slobodni, mi moramo znati u kom prostoru naš projekat ima realnih izgleda da se ostvari. Mi moramo znati da li je projekat stvarno naš, da li je izraz naših pravih potreba i težnji i mi, takođe, moramo znati da li je taj projekat kompatibilan sa potrebama i težnjama drugih individua u zajednici kojoj pripadamo, da li je kompatibilan i sa univerzalnim zahtevima ljudskog dostojanstva i solidarnosti.

Izgleda, prema tome, da su nam potrebne bar sledeće tri vrste znanja:

1) Objektivno, naučno znanje obezbeđuje neophodne informacije o postojećim ograničenjima u prirodnoj i društvenoj sredini. Svaki relevantan zakon je neko opšte ograničenje, svaka relevantna činjenica neko specifično ograničenje. Znajući uslove važenja tih zakona i činjenica, mi ćemo znati šta naša praktična aktivnost zaista može izmeniti u datoj situaciji. U meri u kojoj znamo smer promene, mi ćemo biti u stanju da predvidimo bar neke novine. To znanje nam dopušta da pouzdano, *a priori* procenimo okvir realnih mogućnosti—da procenimo granice u okviru kojih možemo biti slobodii, i verovatnoće uspeha alternativnih pravaca akcije koje bismo mogli izabrati.

2) Ubeđenje da je naš izabrani projekat autentičan i da zaista izražava naše potrebe može se roditi jedino na osnovu pouzdanog i kritičkog samosaznanja. Samo opšti deo toga

[9]Isto, str. 11-23.

znanja je naučan (antropološki, psihološki) — ukoliko ja delim svoju ljudskost sa drugim ljudima i drugim članovima raznih grupa kojima pripadam. Deo toga znanja tiče se mene lično kao *jedinstvene* osobe; do njega ću doći samoposmatranjem, opštenjem sa drugim individuama, praktičnim ispitivanjem svojih sposobnosti, razmišljanjem o svojim iskustvima, osećanjima, stavovima prema drugim osobama i događajima u svojoj okolini.

3) Ubeđenje da je moj projekat kompatibilan sa slobodom i blagostanjem drugih ljudi opet se delimično zasniva na opštem naučnom znanju (o ljudskim potrebama uopšte, o političkom, ekonomskom i kulturnom razvoju u mom neposrednom okruženju), a delom zavisi od stepena *razumevanja* koje imam s obzirom na zajednicu kojoj pripadam. Ovo razumevanje je rezultat moga intere- sovanja za druge osobe, ono je rezultat moga posmatranja, dijaloga, empatije.

Svaki racionalistički pojam slobode ukazuje na neki elemenat znanja koji je neophodan da bi čovek bio slobodan (teorijski i praktičan razum, logičko izvođenje posledica, intuitivni, metafizički uvid u neke fundamentalne istine, negativno mišljenje, pozitivno proučavanje zakona, kritička nauka, filozofska antropologija, metode objašnjavanja i razumevanja).

Dok je racionalizam doprineo našem sadašnjem shvatanju da je znanje *nužan* uslov slobode, iracionalizam nam je pomogao da shvatimo da znanje, u stvari, nije *dovoljan* uslov slobode i da nekoliko drugih psiholoških uslova ili doprinose slobodi, ili su takođe njeni nužni uslovi. Primeri za to su: spremnost da se prihvati rizik, odbijanje poslušnosti, sposobnost uzdržavanjau nekoj nepovoljnoj situaciji, strast potrebna da se neki projekat ostvari, dosledna privrženost osnovnim vrednostima.“[10]

Otvorena problemska pitanja i dileme u vezi sa slobodom organizovanja i upravljanja lokalnom zajednicom – razvojem i promenama njenih komparativnih prednosti, kao uostalom i sa nizom drugih značajnih pitanja i institucija savremenog društva, nisu rezultat teorijskih spekulacija, već zadatak koji je pred nauku postavila sama konkretno-istorijska stvarnost. Ta stvarnost, kao kumulativni rezultat promena i razvoja koje su se dogodile i događaju, stavila je na dnevni red potrebu kritičkog preispitivanja celokupnog sklopa institucionalno-političke nadgradnje savremenog društva, a samim tim i lokalne zajednice, odnosno sistema lokalne samouprave.[11]

---

[10] Isto, str. 71 -78.

[11] U vezi sa ovim videti šire, ali samo kao primer, u studiji Roberta Dala: "*Dileme pluralističke demokratije*", BIGZ, Beograd, 1994. godine.

U vezi s otvorenim pitanjem o smislu i aktuelnosti komparativnih prednosti lokalne zajednice i lokalne samouprave danas i u budućnosti, već se, manje ili više razgovetno oblikuju i konkretno iskazuju oprečna shvatanja (teorije[12]-modeli) za koja se argumentacija izvlači iz različitih pristupa u shvatanju i tumačenju savremenih procesa i predviđanja budućeg razvoja društva – na globalnom i lokalnom nivou organizovanja.[13] Otuda aktuelno pitanje: koje su to funkcije teorije?

Teorija, koju možemo objasniti kao skup sistematskih, međusobno povezanih, iskustvenih stavova, i veoma često zakona, koji suštinski objašnjavaju pojave, a odnose se na kompletnu ili deo predmetne stvarnosti, ima sledeće funkcije: logičku[14], iskustvenu[15], heurističku[16] i utilitarnu[17]. Može se zaključiti da se teorija bavi suštinom pojava na posredannačin dok neposredno to čine zakoni, povezujući zakone u celini. Tako je teorija u mogućnosti da misaono "proizvede" pojavu u svim njenim sastojcima, odnosno da je predviđa. Pojavu je moguće predvideti samo na osnovu teorije, jer se pojava može smatrati objašnjenomi definisanom samo ako je otkrivena njena sveukupna zavisnost, tj povezanost s celinom stvarnosti. Predviđanje je od velikog značaja za ljudsku praksu, iz razloga jer se na osnovu njega mogu odrediti negativne, a samim tim i definisati pozitivne posledice javljanja i događanja pojava.

U naučnoj lektiri postoji pravo bogatstvo klasifikacija teorija o lokalnoj zajednici. Tako npr. promišljeno iz jednog šireg ugla ili sa jednog višeg nivoa posmatranja organizacije i upravljanja lokalnom zajednicom, teorije ili pristupi mogu se podeliti na:

---

[12]Reč teorija dolazi od grčkog naziva theoria, što označava razmatranje, raspravu o suštini neke stvari. Zato teorija u naučnom smislu predstavlja debatu o prirodi pojava, koje se zasnivaju na utvrđenim zakonitostima. Svakako da samo logikom i praksom potvrđene zakonitosti ulaze u njen sastav, te ona predstavlja uopšteno iskustvo, ali u još čistijem vidu, nego što su to zakoni. Težište teorije je na objašnjenju pojava, za razliku od zakona koji se više bave vezama između pojava. Zakoni objašnjavaju pojave, ali ne u potpunosti, jer se odnose na malji broj veza. Tek kada se sagledaju mnogobrojne veze - zakoni, tada se može reći šta je neka pojava. Unutrašnja svojstva pojave su u direktnom odnosu s celinom stvarnosti u kojoj, kao u kolevci, nastaje njihova suština.

[13]O tome opširnije videti knjigu: "Challenges to Local Government", (Desmond S.King i Jon Pierre) SAGE Publications, London, 1990.

[14]Logička funkcija teorije sastoji se u tome da povezuje naučni aparat i zakone u celini. U odnosu na zakone, teorija ih komentariše, povezuje i tumači. Rasprava podrazumeva primenu zakona na konkretne uslove, integracija uključuje utvrđivanje redosleda zavisnosti, a povezivanje se odnosi na objašnjavanje samih zakona. Po svojoj logičkoj funkciji teorija u stvari predstavlja ne samo sistematizaciju nego i doprinos istinitosti naučnih zakona.

[15]Iskustvena funkcija teorije uključuje proveru naučnih zakona takozvanom činjeničkom interpretacijom, ali ona i doprinosi pojašnjenju iskustva u odnosu na potvrđeno znanje.

[16]Heuristička funkcija teorije se odnosi na dobijanje novih zakona. Bez postavljanja teorije ne bi bilo moguće očekivati da će se dalje sticati naučno znanje, odnosno naučna teorija predstavlja ključ i za dalja istraživanja.

[17]Utilitarna funkcija teorije označava njenu korisnu primenu u praksi. Teorija ne zavisi neposredno od ostalih ljudskih aktivnosti, ali one zavise od nje, i to iz razloga koji leži u samoj prirodi teorije. Ukoliko je, sređeno, istinito saznanje, ona jedino i može da pomogne životu.

sociološko-strukturalne, normativno-pravne, funkcionalno-institucionalističke ili neoinstitucionalističke i istorijske ili pak teorije koje kombinuju pojedine elemente ovih pristupa. Prema tome, da li se objašnjenja traže u normativnoj ili empirijskoj ravni, moguće je razlikovati normativne i empirijske ili normativno-empirijske teorije. Neki autori uzimaju autonomiju lokalne vlasti, odnosno odnos lokalne vlasti i viših nivoa vlasti, a drugi, opet, ističu karakter organizovanja i funkcionisanja lokalne vlasti kao kriterijume ili osnove za razlikovanje teorija lokalne politike.[18] U naučnoj lektiri posebno mesto zauzimaju sledeće osnove klasifikacije: a) odnos šire socijalno-ekonomske i stratifikacione osnove i lokalne politike-vlasti; b), stepen autonomije lokalne vlasti u odnosu na centralni nivo države; c) karakter organizacije viasti, i d) isticanje decentralizacije procesa odlučivanja prema tržištu i kvazitržišnim solucijama.[19]

Kompleksnost našeg problema istraživanja zahteva da ukoncept analize, radi njene naučne validnosti, uvedemo rezultate istraživanja danas dominantnih teorijsko-metodoloških paradigmi o lokalnoj zajednici. To su: „birokratsko-hijerarhijski“ (ili „etatističko-centralistički“), „pluralistički“, odnosno „pluralističko-lokalistički“, „teorija dualne države“, „menadžersko-korporativni“, „teorija javnog izbora“, „participacioni“, odnosno „participaciono-komunitarni“, "globalistički" i "lokalistički". Ovo zbog toga što su one, svojim sadržajem, u procesu naučnog istraživanja: inspirativne i orijentacione,[20]

---

[18]Poznati britanski teoretičar i istraživač lokalne problematike, Stoker, razlikuje na jednom mestu četiri pristupa ili teorije lokalne vlasti i politike: lokalističku, teoriju javnog izbora, dualne države i socijalnih odnosa -Stoker, G.: *The Politics of Local Government,* Macrnillan, London, 1991, str. 230-257. Na drugom mestu isti autor, u saradnji sa Judgeom IWolmanom, uzima drukčiju osnovu i pravi nesto drukčije razlikovanje teorija, odnosno pristupa. Tako on tu pravi razliku između elitističke, pluralističke i "režimske" teorije ("regime theoru"). Moglo bi se reći da u prvom slučaju Stoker uzima za kriterijum podele stepen autonomije lokalne zajednice i vlasti, a u drugom slučaju karakter vlasti, odnosno raspodele moći. Benett skreće pažnju na dva moguća kriterijuma za razlikovanje teorija lokalnih zajednica-vlasti. Jedno je naglašavanje decentralizacije države (government), a drugo je isticanje decentralizacije procesa odlučivanja prema tržištu i kvazitržišnim solucijama - R.J. Bennett, *ed.,Loca Igovernment and Market Decentralization,Unted Nation Unversity* Press, New York, 1994. Pod ove kriterijume mogla bi se podvesti i podela na birokratski, marketinški i umreženi koordinacioni model (nctworkcoordination model). Moguće je tražiti osnove podele teorija i u ravni pretpostavki za konstituisanje i funkcionisanje odredenog tipa lokalne politike.

[19]Na osnovu prvopomenutog kriterijuma, teorije se mogu razvrstati na konzervativno-tradicionalne, liberalne odnosno neoliberalne, marksističke odnosno neomarksističke, feminističke itd. Po osnovu organizacije vlasti i decentralizacije, bolje reći autonomije lokalne vlasti, teorije se mogu podeliti na lokalističke, teorije javnog izbora, teorije dualne politike-države i teorije socijalnih odnosa. U ravni karaktera vlasti moguće je razlikovati elitističke, pluralističke i teorije režima ("regime theory"). Najzad, u odnosu prema tržištu ili kvazitržištu, moguće je razlikovati birokratski, marketinški i umreženi koordinacioni model (network coordination model).

[20]Prema nalazima Đ. Šušnjića (Metodologija: kritikanauke, Čigoja štampa, Beograd, 1999. str. 89-105) teorija mora da upućuje na čitav niz pravaca u kojima istraživanje može da se odvija. U tom smislu teorija je vodič u

istraživanju – bez teorije mi ne znamo ko je podatke treba da prikupljamo, odnosno koji su to podaci bitni za naše istraživanje.

povezuju pojedine empirijske generalizacije ili zakone u logički neprotivurečan sistem,[21] objašnjavaju empirijske generalizacije ili zakone,[22] služe proveravanju empirijskih generalizacija ili zakona,[23] predviđanju pojava i zakona[24] i omogućavaju jasno definisanje osnovnih pojmova – teorijskih i operacionalnih.

Birokratsko-hijerarhijski model, pošto je najprostiji i samorazumljiv, ne zahteva neku širu eksplikaciju. Naime, ova teorija ili model pretpostavlja, odnosno sadrži i razvija komandni sistem sa mehanizmom superiornih i subordiniranih političkih poslenika. Birokratija je činovički sloj, razvrstan u hijerarhiju, koji obavlja upravne delatnosti u skladu sa pisanim, apstraktnim i jednoznačnim pravnim normama. U tom smislu birokratija je osnovni organizator i kontrolor usluga, a birokratska kontrola se ogleda i u vertikalnoj i u horizontalnoj ravni. Valja imati na umu istorijske pouke i savremene sugestije da vertikalna hijerarhija znatno sužava mogućnosti i radijus lokalne autonomije. Iz ovog proizlazi da bi hijerarhija, u tom modelu, trebalo da bude ustanovljena u svim ključnim područjima lokalne samouprave.

Pre ukazivanja na opravdane kritike ove teorije treba imati u vidu i njene pozitivne i poželjne strane. Među njima, od M. Vebera do danas, najčešće su isticani konzistentnost, racionalnost, efikasnost i postojanje institucionalizovanog i kompetentnog inicijatora i organizatora komunalnih poslova i usluga koji se može lako identifikovati i koji je odgovoran.

U novije vreme, kritike ovog modela, prema nalazima V. Vasovića, „stižu sa različitih strana. Najčešće se čuju sledeći prigovori. Prvo, pošto su stvarani ili vezani za funkciju pružanja usluga, preglomazni institucionalni aranžmani birokratsko-hijerarhijskog modela nisu mogli biti responsivni na promenljive lokalne potrebe i širu slobodu izbora

---

[21]Isti autor smatra da teorija ujedinjuje ono što pojmovi dele, kao i da se naučna saznanja koja ostaju izvan teorijskog sistema smatraju slučajnim – nemaju svojstvo logičke nužnosti. Otuda proizlazi da ako znamo teoriju tada potencijalno znamo i sve iskaze koji se iz nje mogu izvesti.

[22]Ovo proizlazi otuda što se u nauci ne teži samoobjašnjavanju činjenica već se zahteva i objašnjenje zakona. Šušnjić kaže da dobro formulisan zakon dozvoljava objašnjenje činjenica, a da dobro formulisana teorija omogućava dobro objašnjenje zakona – zakon objašnjava činjenice, teorija objašnjava zakone. U tom smislu nauka teži da objasni što veći broj činjenica što manjim brojem zakona, i što veći broj zakona što manjim brojem teorija.

[23]Proveriti jedan naučni zakon znači, prema mišljenju Đure Šušnjića, znači uvrstiti ga u jedan sistem naučnih zakona koji objašnjava jedna teorija. Međutim, ukoliko se taj i takav zakon ne slaže sa ostalim zakonima u sistemu I ukoliko se ne može objasniti teorijom koja objašnjava date zakone, verovatno je da se radi o zakonu koji će moći da se objasni nekom drugom teorijom. U tom smislu proveravanje istinitosti jednog naučnog zakona njegovim uključivanjem u teorijski sistem pretpostavlja da je teorija istinita.

[24]Šušnjić, spunim pravom, tvrdi da poznavanje naučnihz akona omogućava predviđanje pojava, a raspolaganje teorijom omogućava predviđanje novih zakona, koji su potencijalno sadržani u teoriji.

(choice)“.[25] Pozicija birokratije i ključna ili dominantna uloga servisnih komiteta (service committees) u odlučivanju bili su faktori koji su više sužavali funkcionalnu osnovu nego što su omogućavali šire razumevanje i artikulaciju potreba u lokalnoj zajednici.“ I ne samo to. Ovaj model se pokazivao i prilično sterilnim u traženju novih modernijih puteva i načina rešavanja nekih problema. Posebno je pasivan ili nedelotvoran okvir za preuzimanje rizika i inovacija. Otuda nije retko da birokratski model stoji na braniku nekih principa, rešenja i struktura, čiji su vreme i opravdanost već davno istekli. Međutim, ono što je istina jeste da „birokratska odbrana prevaziđenih rešenja i perzistencija nefunkcionalnih struktura predstavljaju jednu od glavnih prepreka za slobodno artikulisanje novih problema, snaga, zahteva i mogućnosti razvoja društva. Zbog svega toga, birokratsko-hijerarhijski model je suviše ograničen okvir za širu participaciju građana u procesu lokalnog odlučivanja.“[26]Otuda je ograničen i za utemeljenje i ostvarivanje konkurentske prednosti istraživane lokalne zajednice.

Pluralističko-lokalistička teorija se uobličava u drugoj polovini XX veka i to posebno u okviru pluralističke tradicije političke nauke. Naime, ona nastaje, kako kaže V. Vasović, „u kontrapoziciji birokratsko-hijerarhijskim i elitističkim modelima i izražava, odnosno promoviše zahteve novijeg vremena i odnosa snaga. Nije slučajno što je neki autori tretiraju kao novu "oficijelnu" ideologiju lokalne politike-uprave.“ Osnovne ideje ove teorije nalazimo u u delima određenih naučnih poslenika,[27] u materijalima lokalne uprave i u zapažanjima i vizijama koje prebivaju u drugim dokumentima i radovima čekajući svoju šansu.

Pluralističko-lokalistička teorija je imala i ima „jak oslonac u strukurama lokalnih vlasti, posebno u funkcionerskom i savetničkom (councilors) sastavu. Veliki deo lokalne strukture vlasti je u toj teoriji video snažno uporište i sredstvo preventive pa i odbrane od pretnji, ali i od napada koji su dolazili najčešće odozgo ili iz centra.“ Naime, u otporu ili konkretnom političkom i pravnom procesu suprotstavljanju centralizaciji i birokratizaciji trebalo je stvoriti pretpostavku za uspostavljanje i razvoj lokalne demokratije. I više od toga. Oslobadanje lokalne zajednice i vlasti od stega centra i centralne birokratije značilo je i dobru šansu za razvoj ne samo lokalne već i globalne demokratije. „Zbog toga se može reći da pluralistički model politike i demokratije pretpostavlja i promoviše lokalnu upravu.

---

[25]*G. Jones - Stevvart J.,* The Case for Local Govemment. *London, George Allen andUnwin, 1983.*

[26]*Vasović, V.: Lokalna zajednica i demokratija, u Lokalna demokratija: stanje i perspektive /editor Mijat Damjanović, Magnaagenda, Beograd, 2001., str. 51.*

[27]*G. Jones - Stevvart J.,* The Casefor Local Government, Lonđon, George Allen and Unwin, 1983.

U tom kontekstu i Dimleaw and O'Leary imaju pravo kad tvrde: "Svi pluralisti su čvrsti zastupnici izbornih lokalnih vlasti (governments)".[28] U ovom modelu treba, u stvari, videti i projekt razvoja lokalne demokratije i sredstvo promena i borbe protiv odlazećeg ali još uvek ne i iščezlog birokratsko-elitističkog modela. Naime, pluralističko-lokalistički projekt, u stvari, pretpostavlja i traži tri osnovna elementa: autonomnost, pluralizam i izbornost lokalne vlasti.“

Šta je to što ova teorija unosi novo u načnu riznicu? Na ovo aktuelno pitanje na celovit način odgovara V. Vasović prema čijim se nalazima, ali i ne samo njegovim, najčešće „ističu sledeći argumenti u prilog ovog gledanja.[29] Prvo, postoji uverenje da je princip deakumulacije funkcija i disperzije vlasti snažno sredstvo ograničavanja vlasti. Disperzirana vlast pruža povoljniji okvir i više šansi da veći broj ljudi bude uključen u proces odlučivanja.[30] Ovu širu pluralističku poziciju u komunalnoj ravni u punijoj meri prosleđuju brojni autori (Jones and Stoker). Drugo, princip disperzije vlasti pretpostavlja princip različitosti odgovora... Time se istovremeno pruža širi okvir za slobodu izbora. Veća različitost i sloboda izbora proširuju okvire i mogućnosti za učenje. Ako lokalne vlade imaju veće mogućnosti, odnosno prilike za eksperimentisanje i inovacije, one mogu učiti mnogo više jedne od drugih. U vreme brzih promena kakvo je naše, otvorene šanse za eksperimentisanje, inovacije i učenje su od vitalnog značaja. Treće, političari i službenici lokalne vlade su veoma blizu običnih građana i oni komuniciraju sa njima na neposredan način. To je osnovni razlog ili pretpostavka da oni bolje poznaju lokalne probleme. S druge strane, u lokalnom ambijentu građani mogu da posmatraju, nadgledaju i kontrolišu ono što njihovi lokalni političari i službenici rade i bolje prosuduju da li njihovi izabranici sprovode svoja obećanja i druge obaveze. Četvrto, zbog prethodno iznetih crta lokalna vlada ima dobre šanse i sposobnost da dobije javnu lojalnost. Time što pruža lakše uočljiv izbor građanima, lokalna vlast ima veće mogućnosti da iziđe u susret lokalnim potrebama i dobije podršku za pružanje i obezbeđenje javnih usluga. Peto, pluralističko-lokalistički model olakšava bolju artikulaciju interesa i zahteva, kao i kompeticiju između različitih predloga i rešenja. Šesto, ovaj model fokusira lokalnu zajednicu i vlast kao važnu tačku lokalnog merenja i kolektivnog identiteta. U tom smislu, lokalna politika može imati važnu

---

[28]P. Dunleavy - O'Learv, B., *Theories of the States: The Politics of Liberal Oetosgasu,* London, Maacmillan, 1987, p. 57.

[29]Jones i Stewart iznose četiri argumenta za to. Vidi: Jones G.- Stevvart J., *The Case for Local* Government, London*, George Allen and Unwin, 1983.*

[30]Vidi u R.Dahl**,** *Who Governs? Democracy and Power in an American City,* NewHaven, YaleUniversity Press, 1961; "The city in the future of democracy", American Political Science Review, 61, 1967; N. Polsby, *Community Power and Democratic Theory* (2nd edn), New Haven**,** YaleUniversity Press, 1980.

ulogu u razvoju socijalnog karaktera i političke kulture datog područja. Ukratko, lokalna vlada ima sposobnost da proizvodi inovacije, maksimira javni izbor i promoviše pluralizam i participaciju i bude jedna od značajnih tačaka - uporišta identiteta i samorealizacije čoveka kao individue.“

Ono što je izuzetno aktuelno, promišljeno sa aspekta naše teme, jeste da na području „stila ponašanja i manira upravljanja, pluralističko-lokalistički projekat pretpostavlja i predlaže otvorenost, učenje i inovacije. Novi menadžment treba da bude koncentrisan na pružanje javnih usluga (public service) koje će biti praćene otvorenošću i responsivnošću i koje će zadovoljavati potrebe stanovništva kao potrošača i građana.[31] Valja reći i to da se pluralističko-Iokalistički model lokalne politike razlikuje od korporativističke ili interesno-grupne varijante pluralističkog modela demokratije. On projektuje i čuva model predstavničke parlamentarne demokratije i ne dopušta da se određene funkcije legitimnih narodnih predstavnika rastaču u vanparlamentarnim ili nadparlamentarnim korporativističkim ili interesno-grupnim sklopovima političke javne ili privatne moći.“

Međutim, valja imati u vidu da je ova teorija izložena oštroj kritici u kojoj prednjače zastupnici birokratsko-elitističke teorije, nekih varijanti marksizma, teorije režima i teorije javnog izbora. V. Vasović, čije rezultate istraživanja mi operacionalizujemo na stranicama koje slede, s punim pravom kaže da su najčešće zamerke pluralističko-Iokalističkom gledanju sledeće. „Prvo, lokalističko gledanje je nerealistično. Cochrane (1985) kaže da lokalisti crtaju suviše ražičasto lokalnu demokratsku praksu. Oni zaboravljaju da su lokalna vlast i vlada samo deo šire vlasti i šireg okvira i da njena autonomija zavisi od širih odnosa vlasti. Nijedna centralna ili globalna vlast, odnosno dominirajuće snage, neće dozvoliti lokalnoj vladi da uznernirava ili sprečava njenu globalnu strategiju ili politički projekat.

Drugi, i s leve i desne strane, upućuju kritiku lokalistima zbog lakovernosti ili naivnosti da izborna lokalna vlast može efektivno reflektovati želje lokalnih građana. Levo orijentisani kritičari zameraju zastupnicima lokalističkog gledanja to što ignorišu ili negiraju klasne podele i konflikte.[32] Neki drugi kritičari proširuju "optužnicu" i zamerke lokalističkom gledanju ne samo zbog previđanja klasnih već i drugih rasnih, polnih i drugih nejednakosti koje imaju karakter i težinu inputa u politici. Štaviše, lokalističko

---

[31]M. Clarke - Stevvart J., *The Enabling Council,* Luton,Local Goverrnment Training Board, 1988.

[32]A. Cochrane, "The Changing State of Local Government: Restructuring in the 1990s", Public Administration, 69,1991.

gledanje može biti faktor koji konzervira ili produžava status quo i nejednakosti između socijalnih strana i različitih grupa u društvu. Nije raspored ili intenzitet preferenci to što određuje pristup i mobilizaciju, odnosno mesto u procesu odlučivanja. Presudni uticaj na to ima struktura nejednakosti koja stvara naklonosti i osnovu na kojima se sistematski isključuju neke posebne grupe. Neki čak sumnjaju ili smatraju da lokalistički projekat nema adekvatan potencijal za pluralizam. Kritičari s drugog kraja ideološkog spektra takođe dižu glas protiv pretpostavke zastupnika lokalne vlade da lokalne vlasti mogu efektivno da izražavaju želje lokalnih građana. Ovi kritičari posmatraju političke mehanizme kao inherentno inferiorne prema tržištu i sklone izopačenju i raznim neadekvatnostima.

Treće, lokalisti preuveličavaju sposobnost i lakoću kojom sistem lokalne vlade može biti reformisan. To se, prema mišljenju ovih kritičara, ne može ostvarivati samo dobrom voljom i odlučnošću političkih Iidera. Istorijsko iskustvo je više puta pokazalo da veće promene katkad moraju da budu gurane sa strane ili odozgo. Uz to, ne izgleda realistički da postojeći funkcioneri i savetnici mogu izići ili prevazići okvire sklopova moći i nejednakosti koji su determiinisani širim kontekstom i u kojim oni svakodnevno deluju i koji su ih, napokon, doveli na mesta na kojima se nalaze i sa kojih deluju.

Četvrto, nastojanja pluralista-lokalista da kritikom birokratskog modela racionalizuju i pravdaju svoj projekt ima ograničenu vrednost. Nisu ni uvek ni sasvim tačne pluralističke primedbe da birokratija sve radi iz rakursa svog ličnog interesa i želje da vlada društvom. Valja imati u vidu da je veliki deo birokratije posvećen svom pozivu i promovisanju, odnosno unapređenju komunalnih službi, a ne samo svojim interesima. Zbog nespremnosti ili nemogućnosti da uoči, poštuje i iskoristi ovaj birokratski potencijal, kao i iz drugih razloga, pluralističko-lokalistički projekat ima ograničene domete.

Peto, pluralističko zasnivanje politike i demokratije na izbornoj volji, odnosno agregaciji prefercnci je u najmanju ruku sumnjivo ili nedostatno. Akcentiranje agregacije preferenci preskače ili negira ono ključno prethodno pitanje: kako su preference formirane.[33] Preference nisu nešto što je u čvrstom stanju magacionirano u svesti i što se vadi samo u izbornim prigodama. One se u složenom, neizvesnom, dinamičnom, promenljivom i diferenciranom svetu stvaraju ili modeliraju u živom procesu interakcija, u datim okolnostima i uz korišćenje iskustva. Svaki živi i razumni akter zbivanja će na osnovu prosuđivanja šta je moguće i pogodno u datoj situaciji formirati svoje preference.

[33]Vidi Stonove primedbe na pluralističku teoriju: C.Stone, "Urban regimes and the capacity to govern: a political esopotyapproach", Journal of Urban Affairs, 15 (1), 1993.

Zbog toga je za jedno društvo važnije da režim ima jasnu viziju i ciljeve koje treba postići nego da se oslanja na preference kao okvir i smernice svog delovanja. Sposobnost da se dela i postignu ciljevi, a ne kontrola jeste ono što treba da karakteriše jednu naprednu organizaciju vlasti. U suprotstavljanju Dahlovom bihejviorističko-kratološkom gledanju, Stone pregnantno i lapidarno sažima krilaticu svog "režimskog" teorijskog projekta: "Vlast za, a ne vlast nad" ("Power to, not power over").[34] Koncentrisan na kontrolu i odnose između vlasti i građana, lokalistički projekt nije u stanju da mobiliše na adekvatan način sve one upravljačke i stvaralačke resurse koji postoje, posebno u izabranoj političkoj strukturi i poslovno-enterprenerskom sloju, na prejektovanju i ostvarivanju određenih ciljeva.“[35]Ovo se proteže i na konkurentske prednosti uzorkovane lokalne zajednice. Otuda je navedena kritika V. Vasovića više nego aktuelna kao i njegovo promišljanje sledeće teorije iz naučne riznice.

Naime, iz teorijskih analiza proizlazi da je teorija dualne države, sa nekoliko svojih protagonista, građena na procesima i tendencijama koji su započeti krajem 70-tih godina prošlog veka i koji su izražavali izvesnu bifurkaciju funkcija države.[36] U tom smislu V. Vasović kaže: „Jedna funkcija države je socijalno investiranje, a druga je funkcija socijalne potrošnje. Politika socijalnog investiranja je orijentisana prema proizvodnji dobara i usluga u ekonomiji, koja je zasnovana na principu profitabilnosti privatnih firmi. Ona obuhvata široku lepezu poslova od nabavke sirovina (ugalj, čelik, gas...), koje obezbeđuje država i pružanja usluga, i to prvenstveno od proizvođača privatnog sektora, održavanja fizičke infrastrukture poput puteva, železnica ili luka, koje servisira privatni sektor, pa do direktne finansijske podrške poput zajmova, akcija ili poreskih olakšica, kako bi se potpomogla profitna margina raznih firmi i industrija. Ta funkcija će biti vršena, kako Saunders kaže, na manje ili više korporativan način, konsultacijama i kooperacijom državnih službenika, kapitalističkih proizvodača i sindikata.“[37]

Otuda se postavlja pitanje orijentacije politike? Prema rezultatima teorijsko-empirijskih istraživanja „funkcija socijalne potrošnje je orijentisana na podršku zadovoljavanju potrošačkih potreba različitih grupa u populaciji koje, iz određenih razloga, ne mogu zadovoljiti njihove potrebe putem tržišta (tu su penzije, beneficije socijalne

---

[34]C. Stone, "Paradigm, power and urban leadership", B. Jones, ed., Leadership and Politics. Lawrence, University Press of Kansas, 1989, p.229.

[35]Vasović, V.:navedeno delo, str. 52- 56.

[36]P. Saunders, *Social Theory and Urban Question,* New York Holmes and Meier, 1981; P. Saunders, Reflections on the dual politics thesis: the argument, its origin and its critics, *M. Goldsmith - S. Viladsen eds.,* Urban Poiitical *Theory and Management of Fiscal Stress,* Aldershot, Gower, 1986.

[37]Vasović, V.: navedeno delo, str. 56.

sigurnosti i porodični dodaci, obrazovanje, zdravstvena zaštita i stambena izgradnja). Za razliku od proizvodnog sektora, područje potrošnje obuhvata mnogo širi krug različitih i konkurentskih interesa i zahteva. U tom području znatan uticaj imaju političko delovanje, posebno izbori, aktivnosti interesnih grapa, odnosno grupa za pritisak i javno mnjenje.

U opštoj raspodeli poslova i obavljanja ovih vitalnih funkcija, moguće je zapaziti, naročito u zemljama poput Velike Britanije, kako nas obaveštava i Saunders[38], da nacionalni državni nivo upravlja politikom socijalnog investiranja (koja potpomaže akumulaciju kapitala i ekonomski rast), a da lokalna vlast, posebno lokalni saveti, obavljaju funkciju kolektivne potrošnje (poput stambene politike, javnih radova...). Ključno svojstvo teorije dualne države je upravo uočavanje i isticanje razlike između dve pomenute funkcije države. Prikaz glavnih propozicija teze dualne države na sažet i reljefan način daje Saunders.

Možda smisao i racionalnost ove teorije treba videti u njenom formalnom isticanju ili, pak, u njenom implicitnom priželjkivanju, odnosno sugerisanju da se investiciona politika "kreće" u funkcijama, odnosno nadležnosti centralne države kako bi bila oslobođena od širih reprezentativnih pritisaka. S druge strane, veliki deo funkcija države blagostanja treba prepustiti lokalnoj državi, jer je ona u boljoj prilici da prati i registruje potrebe građana. Ovakva orijentacija pretpostavlja da lokalna politika nije bazirana na klasnoj podeli, već više na promenljivim koalicijama potrošačkih sektora i da je otvorenija i kompetitivnija To čini da jelokalna politika i više pluralistička. Imaju li se u vidu ove crte i mesta, moglo bi se reći da teorija dualne politike ima sličnosti sa pluralističko-lokalističkim modelom lokalne politike. Ova teorija, čini se, dobro pogađa neke linije razlikovanja globalnih i lokalnih funkcija, pa i deo potreba dve ključne sfere društvenog života, proizvodačke i potrošačke.“

Međutim, kao i druge, prema nalazima V. Vasovića, teorija-model dualne države trpi kritiku koja se ogleda u sledećem: „Prvo, jedan broj kritičara zamera ovoj orijentaciji na podeli između proizvodne i potrošačke funkcije. Takva podela jednostavno nema oslonac u praksi. Postoji znatan deo socijalne potrošnje koji je u nadležnosti i brizi centralne vlade. Isto tako, postoji ne mali broj proizvodnih funkcija, posebno investicionih delatnosti. koji je u organizaciji lokalne vlasti. U stvari, nemoguće je praviti razlikovanje ovih funkcija u mnogim slučajevima, jer su neke delatnosti istovremeno i proizvođačke i

[38]P. Saunders, *Social Theory and Urban Question,* New York Holmes and Meier, 1981, p.265.

potrošačke. Na primer, delatnost državne izgradnje stanova predstavlja i potrošnu i investicionu delatnost.

Drugo, valja imati u vidu da su, bez obzira na prethodno pomenutu podelu funkcija lokalne vlasti ograničene pa i inferiorne u preuzimanju ili obavljanju određenih funkcija usled dominacije korporativnih politika u centru. Ovo podređivanje, kako ističe Saunders, proističe iz sistemskog favorizovanja funkcija socijalnog investiranja u odnosu na socijalnu potrošnju.[39] Superiornost i dominacija korporativističke strategije centra znatno smanjuje odgovornost lokalne vlasti i građana. Treće, valja imati u vidu da ideologija socijalnih potreba zauzima drugo mesto u kapitalističkom društvu prema ideologiji privatne svojine.

Četvrto, pogrešna je pretpostavka ili tvrdnja da apriorni karakter funkcije determiniše nivo i tip politike vezane za nju. Kako se funkciji može dati kauzalni karakter ako se zna kakvu ulogu u procesu odlučivanja ima faktički raspored snaga, način odlučivanja i nivo na kome se odlučuje? Zar treba mnogo dokazivati da bi se, na primer, socijalno investiranje moglo organizovati mnogo bogatije, kompetitivnije i otvorenije ako bi se promenili odnosi snaga i stil politike? Zar ne bi veća količina moći sindikata i više rada sa sindikatima, sindikalnim i radničkim poverenicima (shop floor workers), stanarima i građanima, pre nego razvoj lokalnog korporativizma koji počiva na posebnim odnosima sa biznis interesima, doprineli da se pojača i socijalno investiranje?

Peto, model dualne države je isuviše okupiran problemima odnosa centralne i Iokalne države i zbog toga ne poklanja dovoljno pažnje internim problemima i političkim smerovima države. On ispušta iz vida ili ignoriše personalni upravljački, odnosno menadžerski sastav, od koga velikim delom zavisi uspešnost državne politike.

Može se reći da je kritika znatno uticala na njegove zastupnike. Pod njenim dejstvom Saunders menja neke svoje ranije ključne stavove. Zato on u nekim radovima (1983, 1984. i 1985) ne posmatra date pravce zdravstvene politike kao izraz određene funkcije, već kao proizvod interne dinamike različitih državnih ili kvazi državnih agencija. On priznaje da politiku određuju splet činjcnica i okolnosti, pre svega forme interesne medijacije i prevalirajuće ideološke dispozicije proizvodača. Ovde se, očigledno, javljaju neki momenti koje je ranija teorija dualne država nastojala da izbegne. Zbog toga je, čini se, razložna i oštra kritika Stokera po kojoj je teorija dualne države u procesu dezintegracije[40] bliža istini nego Saundersova teza o njenom napredovanju.“[41]

---

[39]P. Saunders,*Social Theory* and *Urban Question*,New York Holmes and Meier, 1981,p.34.

[40]G. Stoker, *The Politics of Local Government,* MacMillan, London, 1991,p.251.

Menadžersko-korporativni model lokalne politike, za koga pouzdano nismo sigurni odakle nam dolazi, zahvata, svojim sadržajem, ili bolje kazano svojom formom o principe, koncepte i nove tehnike upravljanja svih delova javnog sektora uglavnom na prostoru zapadnih zemalja od 80-tih godina prošlog veka.[42] Međutim, ono na šta treba upozoriti i u naučnom istraživanju, kao upozorenje, imati stalno na umu jeste da nije jednostavno utvrditi ni poreklo *ni pravi identitet ovog modela*. Ono što se može kazati, sa određenim stepenom pouzdanja, jeste to da je on nastao pod dejstvom niza okolnosti. I te okolnosti su aktuelne, a prema nalazima V. Vasovića to su: „Prvo, on se javlja u periodu znatnog ograničavanja izvora i finansijske krize naporedo sa promenama tehnologije, naraslih socijalnih pritisaka i povećanih zahteva potrošača za javne usluge. Iza svega toga stajala je jaka želja i cilj vladajućih snaga da se pojača efikasnost štednje. Drugo, neki ga situiraju u postfordistički, postindustrijski, postmodernistički i postbirokratski kontekst, koji je tražio promenu, odnosno prelazak sa glomaznog birokratskog i paternalističkog modela pružanja univerzalnih i uniformnih usluga na manje, fleksibilne odgovore na potrebe i zahteve individualnih potrošača. Treće, konkretne pozajmice i sastojci ove teorije pristizali su iz ćudne kombinacije dva različita toka ideja: jednog koji je vezan za "novu institucionalnu ekonomiku" i drugog koji se tiče novijih talasa menadžerizma biznis-tipa. Neki u menadžersko-korporativnom modelu vide kombmaciju teorije javnog izbora i menadžerijalnog načina rezonovanja. U Velikoj Britaniji je uvođenje "novog" javnog menadžmenta protumačeno kao jednosmerni proces koji je išao odozgo na dole i, u stvari, bio implementacija tačerovske konzervativne političke agende. To je vezano i za novu desnu ortodoksiju Nicholasa Ridleya.[43] No, menadžersko-korporativna teorija se, katkad, interpretira i kao neutralna organizaciona teorija, koja može da nađe primenu u različitim ideološkim kontekstima.[44] Ova teorija-model može da bude primenjena i za različite nivoe organizovanja, od globalnog do lokalnog.

Osnovna pažnja i energija ovog modela usmerena je na pitanje kako lokalna politika ili vlast može što bolje da doprinese efikasnijem i efektivnijem pružanju lokalnih usluga (delivery of local services) i adaptira lokalnu organizaciju tom osnovnom cilju. Ekonomija i efikasnost su u ovom projektu na višoj ceni nego participacija, pluralizam ili reprezentacija grupnih, odnosno individualnih interesa kroz funkcionisanje pluralističke

---

[41]Vasović, V.: *navedeno delo, str.*56 -58.

[42]R. Leach - N. Bamett, "*The New Public Management and the Local Government Review*", u knjizi S. Leach, ed., *Local Government Reorganization,* Frank Cass, London, 1998, p.39.

[43]N. Ridley, *The Local Right,* London*,* Center forPolicy Studies, 1988.

[44]P. Hogget, "*A New Management in the Public Sector?*", Policy and Politics**,** Vol. 19, No. 4, 1991.

demokratije. Menadžersko-korporativni model ističe tri značajna zahteva u prilično radikalnom poduhvatu ili pokretu reforme. Prvo, postoji jedan širi (overriding) javni interes koji je superioran prema posebnim interesima različitih segmenata urbane zajednice. Drugo, taj generalni interes je lakše otkriti ili graditi kooperacijom nego konfliktom i kompeticijom. Treće, ključni. problemi i zadaci lokalne vlasti su tehničke prirode. Zato "politika" mora biti minimizirana.[45] U stvari, racionale ovog projekta ili modela se ogleda u analogiji sa biznis korporacijom koja sledi ekonomiju i efikasnost korišćenjem eksperata i naučnih tehnika pre nego putem "političkih" konsideracija.

Leach i Barnett veoma plastično sumiraju i navode sledeće karakteristike modela novog javnog menadžmenta: menadžerska kultura koja reflektuje norme privatnog sektora pre nego one tradicionalne javne administracije (u to treba ubrojiti privatizaciju u nizu oblasti i ohrabrivanje raznih formi javnih usluga, deregulaciju javnog transporta, uvođenje prinudnog kompetitivnog tenderinga i reformu u pružanju obrazovnih usluga); više menadžerske delegacije, decentralizacije i organizacione dezagregacije; naglasak na ekonomiju, efikasnost i efektivnost; funkcionisanje merenja i standarda; fleksibilnost plaćanja i uslova; veći naglasak na izbor potrošača i kvalitet usluge; ugovaranje pružanja određenih usluga sa privatnim sektorom; promovisanje ugovornih odnosa unutar javnog sektora i razdvajanje uloge trgovca i davaoca usluge; promovisanje kompeticije, tržišta i kvazitržišta unutar javnog sektora.[46] Karakter ove orijentacije može se prilično verno očitati i u njenim uobičajenim terminima - "potrošnja" ("consumerism") ili tržište ili privatizacija ili jednostavno "skraćivanje troškova".

Jedno od ključnih svojstava menadžersko-korporativnog projekta je orijcntacija da je osnovni zadatak lokalne vlasti da stimuliraju i pomažu drugim agencijama da igraju njihovu ulogu umesto da same organizuju i pružaju javne usluge. Drugim rečima. ovaj model pledira za tim da lokalna vlast shvata sebe kao jednog "ovlastioca" ili "osposobljivača" ("enabler") pre nego "davaoca usluga" ("provider of services").[47]

lako se prilično često ističe da "nema jasnog kauzalnog odnosa između internih reformi menadžmenta i promena u strukturi lokalne vlasti"[48], ipak se ne može ignorisati

---

[45]Vidi: L. Stone-R Whelan-W. Murin, *Urban Policy aand Politics in a Bureaucratic Age,* Englewood Cliffs, NJ: Prentice - Hall, 1986, p. 110.

[46]R. Leach-N. Barnett, "*The New Public Management and the Local Government Review*", u knjizi S. Leach, ed.,*Local Government Reorganization,* Frank Cass, London, 1998, p.39-40.

[47]Vidi interesantnu diskusiju o tome kod A. Cochrane, "*The changing state of local govemment: restructuring in the 90s'"*, Public Administration, 69, 1991 (281-303).

[48]R. Leach-N. Barnett, "*The New Public Management and the Local Government Review*", u knjizi S. Leach, ed., *Local Government Reorganization,* Frank Cass, London, 1998, p.44.

izvesna korelacija između ove dve pojave. Ovakav idejni projekat zahteva ili pretpostavlja odgovarajuću implementaciju naročito odgovarajuće strukturalne i institucionalne reforme. Tu treba pomenuti bar četiri forme organizovanja. Prvo, savetsko-menadžerski sistem ili formu vlasti (council-manager form of government), što podrazumeva da menadžera treba da imenuje izborni savet (elected council). Drugo, menadžer je centralno mesto, odnosno organizator stručnog i efikasnog pružanja usluga. On je imenovan po osnovu stručnosti, a ne partijskog pripadništva. Menadžerski plan lokalne uprave gravitira menadžeru i, kako je Childs govorio, korespondira generalnom menadžeru pod upravom direktora u nekoj poslovnoj (biznis) korporaciji. On daje stabilnost kombinovanog prosuđivanja mnoštva Ijudi o stvarima politike, ali ostavlja funkciju izvršenja monocefalno kontrolisanom izvršnom establišmentu, Treća važna pozicija ovog projekta je nepartijsko glasanje i što je moguće veće reduciranje ili eliminisanje uticaja partija i politike iz delovanja lokalne vlasti. Četvrti institucionalizovani kompleks su izbori u širem području (at large) pre nego u blokovima ili reonima (wardili district). Smisao ove ideje je bio u nastojanju da se suzi osnova parcijalizacije i vezivanja politike za intercse uskog uličnog ili rejonskog područja i na taj način ohrabri savet (the council) da se fokusira na opšte dobro zajednice.

Ovaj projekat reformisanja lokalne politike bio je izložen oštroj kritici. Istaknimo ovom prilikom samo nekoliko kritičkih opaski. Prvo, pošto bi Iokalne vlasti, po ovom projektu, trebalo da postanu više "osposobljavajuće vlasti" ("enabling authorities") koje obezbeđuju snabdevanje (provision) pre nego direktno davanje usluga, taj model smanjuje radijus dejstva i slabi funkcije te vlasti, a time i njenu sposobnost da pruža usluge i u onim slučajevima kad je to nužno ili teško obezbediti na drugi način.

Drugo, kritičari poput Judda i Swanstroma, zameraju ovom projektu institucionalne reforme, zbog njegove klasne inspiracije i osnove. Reformatori su pretežno pripadnici više srednje klase i biznismenski orijentisani i njihove naklonosti ka ekonomiji i efikasnosti koincidiraju sa njihovim sopstvenim samointeresom ("their own self-interes"), čak i onda kad su one izražene u univerzalističkim teminima opšteg dobra. Istraživanja nekih autora pokazuju da više klase i biznis grupe prednjače u ovakvoj reformi dok se niže klase i radničko-klasne grupe obično tome suprotstavljaju. Protivnik okolišanja, Dearlove, tvrdi da su zastupnici korporativne reforme "težili realokaciji lokalne političke vlasti na mestima koja su daleko od radničke klase".[49] Dragim rečima, nerealno je ili iluzorno očekivati da će model koji je usmeren na vrednosti, efikasnosti i efektivnosti biti podjednako i

[49]J. Dearlove, *The Reorganization of British Local Government,* Cambridge, Cambridge University Press, 1979, p.8.

istovremeno koristan svima. Osvrćući se na ideje korporativnog modela koje su kolale debatama u Velikoj Britaniji, Dearlove primećuje: "Cilj efikasnosti je prirodni politički cilj onih klasa koje, u želji da minimiziraju i konflikt i politiku, takođe žele da minimiziraju government".[50]

Treće, zahtev ovog projekta za bespartijskom lokalnom politikom i izborima vodi smanjenju participacije građana u političkim aktivnostima. Neka istraživanja pokazuju da je izlazak na izbore u nepartijskim sistemima niži nego u partijskim.[51] Četvrto, favorizovanje šireg izbornog okvira ima negativne efekte na predstavljanje pojedinih grupa, posebno onih koje su nižeg statusa, bez šire rezidencijalne baze za delovanje ili nižeg građanskog prestiža. Peto, institucije koje nudi menadžersko-tehnokratski projekat su ne samo nereprezentativne, već i neresponsivne na različite grupne zahteve koji postoje i deluju u zajednici. Drugim rečima, ovaj model ne uvažava ili ne daje dovoljno adekvatne odgovore na činjenicu da u lokalnoj zajednici postoje slojevi različitog imovnog stanja i obrazovanja, različite etno-nacionalne strakture.[52] Šesto, neka novija istraživanja pokazuju da ne treba uzeti zdravo za gotovo nalaze i tvrdnje nekih istraživača da savet-menadžer sistem, ("Council-manager systcm") sa profesionalno obučenim gradskim menadžerom, ("city manager") pruža efikasnije i jeftinije usluge nego nereformisani sistemi. Tako ekonomisti Hayes i Chang ne nailaze razlike u relativnoj efikasnosti između gradonačelnik-savet i savet-menadžer sistema vlasti ("mayor-council and council-manager system of government").[53] Sedmo, menadžersko-korporativni sistem je prosto nerealan u varijanti koja računa na prevazilaženje birokratije. Hoggett, čini se, ima pravo kad upozorava na suštinski paradoksalnu prirodu novog javnog menadžmenta sa njegovim hibridnim organizacionim formama koje kombinuju elemente inovacije sa brojnim tradicionalnim birokratskim kontrolnim mehanizmima.[54]"

Iz kazanog proizlazi da se u ovom modelu favorizuju *efikasnost* i *ekonomičnost* na račun nekih od demokratskih vrednosti, posebno participacije, reprezentacije, odgovornosti i responsivnosti.[55]

---

[50]J. Dearlove, *The Reorganization of British Local Government,* Cambridge, Cambridge LIniversity Press, 1979. p.78.

[51]A. Kamig - S. Welch, "Decline in municipal voting trmout", American Politics Querterly, 1983. (491-506).

[52]L. R. Lineberry - P.E. Fovler, "*Reformism and Public Policy in American Cities*", American Political Science Review, 61, Sept. 1967.

[53]K. Hayes - S. Chang, "*The relative efficiency of city rnanager and mayorcouncil forms of government*", Southern Economic Joumal, 57, 1990.

[54]P. Hoggett, "*New Modes of Control in the Public Service*", Public Administration, Vol.74, No 1, Spring, 1996.

[55]Vasović, V.: *navedeno delo,* str. 58 – 62.

Teoriju javnog izbora najavljuju radovi Tiebouta-a[56] polovinom 50-tih godina prošlog veka. Ono što obeležava ovu teoriju jeste njeno brzo širenje i istovremeno, tokom vremena, diversificiranje u srednjim i nešto nižim slojevima. Danas je ona veoma razuđena i sadrži više svojih modaliteta. Otuda je ovu teoriju teško i pratiti i autentično interpretirati.

Naučna je istina da su teoriju javnog izbora stvorili i afirmisali pretežno autori za koje se smatra da pripadaju novoj desnici i, najvećim delom, na osnovu generalizacija američkog iskustva. Tokom 80-tih prošlog veka, sa napredovanjem neoliberalizma i "nove desnice", ideje i argumenti teorije javnog izbora postaju još i moderni. Nije zato slučajno što su zastupnici ove teorije privukli pažnju konzervativnih vlada u Britaniji, SAD i Nemačkoj.[57]

Rezultati istraživanja jasno ukazuju da je ova teorija zasnovana i građena na individualističko - utilitarnoj filozofiji i ekonomskom rezonovanju. Naime, centralni nerv i jedinica analize ovog projekta je samo interes (self-interest) individua i uverenje da je javno dobro (public good) samo zbir aspiracija individua. „Individue su te koje znaju da prepoznaju i definišu svoj sopstveni samointeres i da se bore za njega. Demokratski sistem nije sistem kolektivnog odlučivanja ili proces kojim se donose kolektivne odluke, već maksimalan ili povoijan okvir i mehanizam koji omogućavaju i obezbeđuju individuama lični izbor (choice). Teorija javnog izbora, kako ističe Keating, polazi od ekonomističke (economist) premise o maksimizaciji individualne korisnosti (individual utility maximization) i na tome zasniva objašnjenja individue, zajednice i sudskog (jurisdictional) ponašanja u gradskim područjima.

Prema nalaizma istog istraživača, i ne samo njega u "slici" teorije javnog izbora „lokalna vlast je predstavljena kao industrija u kojoj postoje kupci i prodavci na tržištu lokalnih usluga. Individue se ponašaju kao da su "maksimizatori" korisnosti (utility maximizers).[58]On vidi lokalne vlade (govemments) kao analogne firmama, a građane kao potrošače. Lokalne vlade žele da pruže usluge koje njeni stanovnici traže po minimalnoj ceni. Individue tragaju okolo da vide i kombinuju cene i poreze prema njihovim preferencama. Veći broj lokalnih vlada pruža više šansi za kompeticiju i povoljnije cene. Tu se promoviše efikasnost kroz kompeticiju kao i na tržištu. Zato pristalice ovog modela

---

[56]C. Tiebout, "*A pure teheory of local expenditures*", Journal of Political Economy, 64 (4), 1956.

[57]G. Jordan – N. Ashford, *eds.,“ Public Policy and the Impact of the New Right,* London, Pinter, 1993.

[58]M. Keating, *Size, Efficiency and Democtacy: Consolidation, Fragmentation and Public Choice,* D. Judge G.Stoker - H.Wolman, *Theories of Urban Politics,* Op.cit.

podržavaju fragmentaciju i kompeticiju među lokalnim vlastima. To, po njihovom mišljenju podiže alokativnu efikasnost privlačenjem kapitala na ona mesta gde će biti najproduktivniji. lstovremeno, to ohrabruje efikasnost u pružanju usluga i maksimum izbora građana. I ovaj model, kako ističe nekoliko njegovih zastupnika, karakteriše to što lokalna vlast (government) obezbeđuje obavljanje usluga (provision of scrvices) za razliku od ranije, koja je davala usluge (production of services).[59] Drugim rečima, lokalna vlast (government) bi trebalo da bude više kormilarska (steering) nego proizvodačka (rowing).[60]

Istaknuti promoteri teorije javnog izbora jasno ističu da preduzimačke lokalne vlasti (government) "preferiraju tržišne mehanizme u odnosu na birokratske mehanizme".[61] Ovaj osnovni stav je plod uverenja da je tradicionalna organizacija lokalne politike (government), koja je pružala usluge putem uspostavljanja i upravljanja svojih sopstvenih "izvođačkih" (producing) birokratija, bila aktivna prepreka za normalno funkcionisanje optimalnog tržišnog mehanizma. Troškovi javnog sektora u ranijem modelu globalne i Iokalne vlasti su tretirani kao inherentno skloni ekscesivnom rastu. Drugim rečima, po teoriji javnog izbora javna birokratija ima više ili manje inherentnu tendenciju prema hiperponudi (to over-supply). Prema nekim procenama hiperponuda može biti dvaput veća od optimuma koji bi privatno tržište moglo da obezbedi. Velika birokratija erodira kontrolu građana nad lokalnim funkcionerima. Zbog toga je institucionalna reforma sadržala fragmentaciju lokalnih autoriteta. Fragmentacija će takođe obeshrabriti tendenciju ka preteranoj ponudi i ohrabriti intrabirokratsku kompeticiju.

No, teorija javnog izbora smatra da su ne samo javna birokratija, već i reprezentativna demokratija unekoliko prepreke za normalno funkcionisanje optimalnog tržišnog mehanizma. U slabosti tradicionalnog modela lokalne politike, po ovoj teoriji, treba upisati, pored predstavničke demokratije i javne birokratije, činjenicu partijske kompeticije koja doprinosi porastu javnih očekivanja u vezi sa onim što država može da pruži. Partijski funkcioneri još više podstiču ta očekivanja sa ciljem maksimiranja broja "njihovih" glasova. To, po ovoj teoriji, može biti razlog za ozbiljan deficit u fondovima i entropiju u funkcionisanju sistema. Situacija se, dakako, može još više pogoršati prisustvom različitih interesnih grupa. Glasne i visokoorganizovane interesne grupe stalno

---

[59]V. Ostrom - R. Bish – E. Ostrom, *Local Goverrnment in the United States.* San Francisco, CA, ICS Press, 1988; E. Savas, *Privatization: The Keu lo Better Government.* Chatham, NJ. Chatham House, 1987.

[60]D. Osborne - T. Gaebler, *Reinventing Govemment,* Reading, MA. Addison Wesley, 1992.

[61]D. Osborne - T. Gaebler, *Reinventing Government,* Reading, MA. Addison Wesley, 1992, p.47.

pritiskaju za veće i bolje obezbeđenje zadovoljavanja njihovih specijalnih interesa. Gubitnici mogu biti dezorganizovana i ćuteća većina koja finansira ove troškove.

Pored toga, teoretičari javnog izbora posmatraju postojeće demokratske aranžmane kao izuzetno slabe prognozere, odnosno anticipatore građanskih preferenci i zahteva. Izbori svakih nekoliko godina nagone ljude da odlučuju o celom nizu (range) problema simultano i znatno zaostaju u poređenju sa skalom izbora (rangom of choices) i opcija koje pruža tržišni mehanizam. Oni misle da postoji mnoštvo drugih formi i načina pružanja usluga i mnogi od njih su efikasniji od načina na koji lokalna vlast (government) neposredno pruža usluge. Tu bi valjalo pomenuti "kontraktiranje sa privatnim proizvodačem, kontraktiranje sa drugom vladom (government), formiranje proizvođačke organizacije u kooperaciji sa drugim vladama - vlastima (governments), dozvoljavanje privatnim firmama da deluju na slobodnijoj osnovi i snabdevanje građana vaučerima da bi pravili svoje sopstvene aranžmane sa proizvođačima"[62]. U pozadini ove ideje stoji uverenje da mnoštvo načina i formi, odnosno subjekata u pružanju usluga, i odvajanje kontrole od birokratije povećavaju izbor i moć građana, kao i njihovu kontrolu nad lokalnom birokratijom.“[63]

Kritička analiza doprinosa ove teorije dovodi do nalaza da su njeni predstavnici suviše ambiciozni i samouvereni, s jakom ekonomskom "logističkom" podrškom, ali i nedorečeni. Naime, promišljeno, kako na teorijskoj tako i na empirijskoj ravni nije jasna njihova premisa da su ljudi individualni racionalni "maksimizatori" korisnosti (utility mavimizers). „Ako se time misli, odnosno naglašava određeni stav o ljudskoj motivaciji, odnosno stav da je Ijudsko ponašanje više sebično nego altruističko,[64] onda je ona falš. Ljudska motivacija je veoma složena i postoje bezbrojni primeri individualnog angažovanja u altruističkom ponašanju ili subordiniranju njihovih sopstvenih impulsa moralnim principima.“

Ako je pojam interesa višeznačan, a jeste tada se postavlja bitno pitanje da ii su trenutni interesi identični sa inherentnim interesima pojedinaca i grupa. Kompleksna analiza ovog složenog pitanja pokazuje da interesi i preference zavise i od dinamičnih

---

[62]V. Ostrom - R. Bish – E. Ostrom, *Local Government in the United States.* San Francisco, CA, ICS Press, 1988, p.99.

[63]Vasović, V.: *navedeno delo,* str. 62 - 65.

[64]J. Gwartney - R. Wagner,"*Public Choice and the Conduct **of** Representative Government*", uJ. Gwartaey - R. Wagner *eds. ,Public Choice and Constitutional Economics,*London, JAI Press, 1988, p**.** 7.

okolnosti. Prema nalazima V. Vasovića jedan „broj teoretičara smatra da ta teorija nije čak ni realna, a neki čak i da je to "strašna (terrible) karikatura realnosti“.[65]

Drugo, oba tipa sistema, i tržišni i politički, kako Lindblom tvrdi (1977) imaju njihove otvorene "inkompetencije". Tržišni defekti u izražavanju izbora potrošača uključuju inherentno ograničeno znanje ljudi u nizu slojeva transakcionog tržišnog mehanizma. Tržište može da izazove nesigurnost i nestabilnost i među proizvođačima i među potrošačima. Štaviše, upozorava Lindblom, tržište deluje samo u uslovima kooperacije, dok u drugim okolnostima ono ne daje željene efekte.[66] Teoretičari javnog izbora previđaju činjenicu da javno snabdevanje (provision) teži da zadovolji kriterijum potreba građana i da državni programi moraju biti katkad nadoknada ili delovati u oblastima u kojima tržište nije najbolji način obavljanja poslova. U stvari, atak teorije javnog izbora na manjkavosti političkih predstavničkih procesa u alociranju izvora i izražavanju preferenci građana je rezultat njihove preferisane alternative u vidu tržišta.

Treće, nije sasvim tačno da birokratije uvek zahtevaju, odnosno traže budžetsku ili personalnu maksimizaciju. Nije sasvim tačno ni to da su birokrati uvek zainteresovani samo za sebe i da služe samo sebi. Neki analitičari pokazuju da su birokrati misionarski orijentisani, motivisani sadržajem njihovog posla i njihovih orijentacija i želja da služe javnosti.

Četvrto, pogrešno je verovati da je kompeticija između birokratija i agencija uvek produktivna. Ponekad koordinacija može da da bolje rezultate nego kompeticija. Ali teoretičari javnog izbora teže da podrede, odnosno marginalizuju problem koordinacije i dupliranja koji se formira unutar fragmentiranog sistema.

Peto, teorija javnog izbora ne vodi dovoljno računa o ravnopravnosti i pravdi.[67] Sa naglašavanjem privatnog sektora i tržišta, teorija javnog izbora se prilagođava ili promoviše deo društva koji ima platežnu moć (ability to pau). Uvođenje tržišta i kompeticije u javni sektor ima za rezultat disproporcionalno učešće bogatijih grupa u raspodeli javnih usluga. To nije u skladu sa principom ravnopravnosti (equity) koji pretpostavlja alokaciju usluga prema potrebi pre nego prema sposobnosti plaćanja. Akcenat koji teoretičari javnog izbora stavljaju na potrošački izbor i opcije zanemaruje problem dohotka i jednakosti. Oni su spremni samo da pruže formu menadžerisanja određenih

---

[65]S. Kelman, " *Public Choice and Public Spirit*", PublicInterest, 87,1987.

[66]Ch. Lindblom,“ *Politics and Markets“,* New York, Basic Books, 1977, p.89.

[67]K. Dowding, " *Public Choice and Local Goverrnance*", u D. King - G. Stoker eds. *Rethinking Local Democracy,* London, Macmillan, 1996; S. Kolm, "Mora! Public Choice", Public Choice, 87, 1996.

usluga u skladu sa tržištem, a nisu okupirani pitanjem ili u obavezi da razmišljaju o tome ko će koristiti i platiti takvu vrstu usluga.

Šesto, nije sasvim sigurno ni da teorija, odnosno model javnog izbora obezbeđuje u najvećoj mogućoj meri favorizovanje responsivnosti i efikasnosti kao neutralnih vrednosti koje doprinose svima. To je, kažu kritičari, više floskula nego istina. A istina, odnosno utvrdivanje odgovornosti i efikasnosti može se utvrditi samo istraživanjem odgovora na pitanje: čije preference su zadovoljene.

Sedmo, teorija javnog izbora ne pruža povoljan okvir za redistribuciju dohotka. U skladu s tim, moglo bi se reći da horizontalna fragmentacija i neki aspekti fiskalne politike, kao jedan od suštinskih zahteva teorije javnog izbora, cepaju i stratilikuju Iokalitete stanovništva na siromašna i bogata područja i "prisiljavaju" lokalne vlasti da se bore za bogatija domaćinstva. U tako fragmentiranim komunama teško je planirati neke transgranične poduhvate. Isto tako, ne čini se sasvim tačna procena teoretičara javnog izbora da fragmentacija uvek smanjuje vlast birokrata tako što ih prisiljava da međusobno kompenziraju. Oni ispuštaju iz vida da to, na isti način, može i da povećava njihovu vlast. To je zbog toga što građani nemaju vremena ili sklonosti da sakupljaju sve informacije da bi napravili javni izbor.

Osmo, iako se poziva ili zasniva na ekonomskoj logici, teorija javnog izbora nema ni viziju a ni racionalan plan za organizaciju lokalne vlasti. U sklopu toga, vidno je postojanje teškoća u identifikovanju idealnog obrasca horizontalne fragmentacije u modelu javnog izbora. Nema jasnih ideja o tome koliko, na primer, jedinica treba da postoji u horizontalnoj ravni ili koji bi to bio optimalan broj lokalnih jedinca; da li svaka ulica da bude posebna jedinica? Nema jasnog odgovora ni na pitanja koliko nivoa, odnosno stepena (tiers) treba da ima organizovana lokalna vlast? Nije dovoljno pažnje poklonjeno čak ni pitanju kako da se upravlja na racionalan način poslovima lokaliteta.

Deveto, teorija javnog izbora ne pruža definitivnu ocenu o relativnim vrednostima starih i novih struktura.

Najzad, ne iscrpljuju se svi odnosi između građana i lokalnih institucija u pružanju usluga. Građanin je, bar potencijalno, aktivni participant u procesu upravljanja, kao što je i korisnik javnih usluga. Potrošačka analogija uzima politiku kao nešto što je van građanstva i lokalne vlade. To stvara praktične, kao i moralne teškoće.“[68]

I „*globalističke*" kao i "*lokalističke“ teorije* obiluju *nedorečenostima* i *protivurečnostima*.

---

[68]Vasović, V., Navedeno delo, str. 52-66.

Ono što ne sumnjivo proizlazi iz teorijskih promišljanja pojma *globalizacije*[69] jeste da nema saglasnosti o: razmerama procesa, dimenzijama i indikatorima kojima taj proces može da se operacionalizuje za potrebe empirijskih istraživanja, kao i o uzrocima, ključnim akterima, protivurečnostima i posledicama procesa globalizacije. A ono o čemu postoji izvesna saglasnost između različitih autora i teorijskih paradigmi jeste da je reč o više dimenzionalnom, dugotrajnom procesu koji je povezan s *deteritorijazacijom*, sve većom *međupovezanošću* i *ubrzavanjem društvenih delatnosti na planetarnom nivou.* Ova povezanost je i bitna i aktuelna. Naime, deteritorijazacija znači da se *povećava* broj *društvenih aktivnosti* koje se odvijaju nezavisno od teritorijalne lociranosti aktera, a međuzavisnost znači da *lokalna zbivanja oblikuju događaji koji se odigravaju hiljadama kilometara daleko.* Sve je ovo moguće zahvaljujući sposobnostima savremenih informaciono-komunikacionih tehnika i tehnologija. Naime, te i takve tehnologije omogućavaju prenos roba, usluga, ideja u svakom trenutku u bilo koji deo sveta, a savremeni transportni sistemi, isto tako, omogućavaju prenos ljudi s kraja na kraj planete. Time se bitno zgušnjava prostor, posebno geografski, koji više ne predstavlja prepreku za obavljanje transakcija u vremenu ovom i sada. O ovome rečito govori R. Marinković u studiji *Lokalna samouprava* kada, na naučno validan način, upozorava da globalisti (stvarni i fiktivni), pozivajući se na činjenicu da se u sferi kretanja roba, tehnologije, ideja, ljudi, kapitala, naučnih saznanja, kulturnih vrednosti i sl. smatraju da se de facto brišu državne granice i da nastupa era planetarizacije.Otudaoni, naosnovutoga, izvode zaključak da se time stvaraju stvarni osnovi jednog "novog svetskog poretka" iz kojeg se rađa odgovarajuća politička nadgradnja i organizacija. I, normalno zadaje se pitanje: gde su konture te i takve nadogradnje? Prema nalazima pof. Marinkovića, one, i ne samo one (konture), te nadgradnje se zapažaju u nastojanjima da se sada već, u nekim značajnim pitanjima, kao što su bezbednost, ljudska prava, međunarodno pravo i sl., Generalna skupština UN transformiše u svetski parlament, a Savet bezbednosti u svetsku vladu. U funkciji tog procesa su, kako globalisti tumače, kontinentalne, odnosno regionalne ekonomske i političke integracije (Evropska unija, OEBS i sl.).“Pa se onda u

[69]I u svakodnevnom zdravo razumskom poimanju nema saglanosti o pojmu globalizacije. Tako se jednom ovim pojmom označava rastuća dominacija Zapada, prevashodno SAD, u vojnim, ekonomskim, političkim, kulturnim, ... poslovima, ili „vesternizacija“, odnosno „amerikanizacija“. Drugi put širenje liberalne ideologije i stvaranje slobodnog (?) svetskog, a treći put kao o proces u koji zahvaljujući savremenim informaciono- komunikacionim tehnikama i tehnologijama vodi stvaranju ujedinjene svetske zajednice u kojoj će nestati povodi za sukobljavanja (?).

tom kontekstu nacionalna država kao suverena, sasvim relativizuje -*princip ograničenog suvereniteta prihvata se kao činjenica*.

Promena smisla nacionalne države, prema globalistima, zahteva radikalnu promenu lokalne samouprave kao političke institucije koja se razvila unutar te i takve države. U takvoj projekciji "novog svetskog poretka", ili „svetskog društva u nastajanju“ lokalna samouprava postaje suvišna i anahrona institucija samom činjenicom što sama stvarnost *lokalno* čini beznačajnim za egzistenciju savremenog čoveka-građanina sveta. Ovaj stav se obrazlaže *redukovanjem* vremensko-prostorne distance, i univerzalizacijom važenja troškovnog principa u procesu zadovoljavanja ljudskih potreba, „Redukovanjem prostorno-vremenskedistance lokalno gubi značaj za stanovnike lokalnih zajednica, jer više nije neophodno, radi zadovoljavanja zajedničkih potreba u tim zajednicama, formirati posebne lokalne službe i institucije, pošto te poslove, uz odgovarajuću cenu, efikasnije i kvalitetnije mogu vršiti specijalizovane službe i institucije organizovane na funkcionalnom principu, čije bi filijale bile adekvatno razmeštene u prostoru. Kako je za korisnike jedino bitno da se ove potrebe zadovoljavaju, sasvim je nevažno da li će ovi funkcionalni sistemi biti organizovani na lokalnom, regionalnom, državnom ili kontinentalnom nivou, kao i to ko i kako njima upravlja. Kao prednosti ovakve organizacije zadovoljavanja zajedničkih potreba u lokalnim zajednicama ističe se *mogućnost standardizacije* i *kompetentnosti (*pocrtao I.D.*)*“. Otuda se na lokalnom nivou nema o čemu da odlučuje i čime da se upravlja - nestaju i stvarni razlozi za postojanje lokalne samouprave. Prema tome, globalisti se ne upuštaju u druge razloge. Istovremeno treba napomenuti da je ovaj proces već otpočeo u nekim zemljama u kojima je na delu i deluju „sistemi proširene ljudske saradnje“ prepuštanjem komunalnih službi posebnim kompanijama, za sada doduše na osnovu ugovora sa lokalnim vlastima, kao i formiranjem posebnih agencija na državnom nivou, kojima se od strane vlada prepuštaju - poveravaju određeni poslovi koji su ranije deljeni između lokalnih i centralnih organa vlasti. Međutim, „globalisti, slučajno ili namerno, previđaju jednu sasvim novu pojavu koja se ogleda u sve izraženijim zahtevima tih funkcionalnih sistema i biznis grupa da, kao posebna interesna grupacija, budu zastupljeni u organima lokalnih vlasti, a to znači da se legalizuje pravo učestvovanja u kreiranju politike“.

Zašto su aktuelna ova shvatanja? Iz teorijsko-empirijskih analiza proizlazi da su u njima prepoznatljiva nastojanja da se najveći broj zadovoljavanja zajedničkih potreba organizuje na tržišnom principu i logici profita ida se istovremeno sa preuzimanjem ovih poslova, uključivanjem biznis grupa kao kolektivnih subjekata u formalnu strukturu

lokalnih vlasti, postepeno osvaja politički prostor koji se legitimiše javnim interesom. Šta to znači? Ništa drugo do da bi se tako, počinjući upravo od lokalnog nivoa, odvijala postepena simbioza političke demokratije i "demokratije tržišta", a republika, kao oblik političke vladavine bi sve više poprimala karakteristike "republike tržišta". I ono što je više nego bitno: takvom univerzalizacijom važenja tržišni princip bi postao opšti regulativni princip na kojem se temelji i prema kojem se uređuje ljudsko zajedništvo. Onda bi se iz njegove logike i ideologije izveo "novi svetski poredak". Prema tome, univerzalizacija važenja tržišta samo je drugo ime za univerzalizaciju važenja kapital-odnosa, a demokratija i formalno-pravna jednakost samo su oblik njegove političke i pravne legalizacije. Ono što je značajno jeste da se unutar tog okvira politički pluralizam i pluralizam uopšte bitno menjaju smisao, ako ga čak i ne gube. Naime, ako politički pluralizam ne uključuje i mogućnost drugačije, čak i radikalne alternative, već se svodi samo na borbu za vlast kojoj nije dopušteno da taj osnovni odnos menja, onda se i političke stranke i organizacije, de facto, svode na svojevrsne kompanije koje deluju na političkom tržištu. Ukoliko bi se to obistinilo, onda bi zaista nastupio "kraj istorije"[70]. Viziju jednog takvog sveta naslućujemo i kroz eksplicitno izražen stav o svetu "u kome demokratija i slobodno tržište neće poznavati granice".[71]

Za bolje razumevanje motiva i ciljeva projektanata "novog svetskog poretka", odnosno globalizma značajno je istaći da su njegovi autori razvijene zemlje koje poseduju najveći deo svetskog kapitala, savremene tehnologije, znanja, monopol u strateškim granama proizvodnje i naoružanja, te dominaciju nad svetskim sistemom informisanja, ali nemaju potpuno slobodan i neograničen pristup prirodnim resursima i tržištima. Slobodno tržište bez granica uklonilo bi i tu prepreku, a "novi svetski poredak" bi bio u funkciji tržišta bez granica. U stvari, uspostavila bi se "svetska republika tržišta". Valja imati u vidu da je projekt "novog svetskog poretka" utemeljen na kriterijima tih zemalja koji su proglašeni kao opštevažeći principi, pa ostatak sveta ima samo da ih prihvati. Međutim, izuzetno je teško, odnosno nemoguće verovati, ma kako se on predstavljao i legitimisao slobodom i demokratijom, da ovaj projekt nije oblikovan po meri interesa zemalja-autora. Na to upućuju i zbivanja u zadnjoj deceniji u kojoj se mnogovrsni pritisci (vojni, finansijski, politički, ekonomski, kulturni, ...) i sankcije koriste prema zemljama koje se opiru. To su zabrinjavajući indikatori tog mogućeg planetarnog poretka "slobode",

---

[70]Frensis Fukujama: "*Kraj istorije*" ("The End of History", "The National Interes", leto, 1989.).

[71]Bil Klinton, iz govora na samitu KEPS-a u Budimpešti, prema izveštaju lista "Politika", od 6. decembra 1994. godine.

"demokratije" i formalno-pravne jednakosti. Naime, ako je "novi svetski poredak" utemeljen na profitu kao apsolutnoj meri svih vrednosti, a jeste, tada je na delu i deluje novi visokosofisticirani imperijalizam iz koga se rađa neofašizam. To je novi orvelovski levijatan koji čoveka redukuje na pukog sledbenika i potrošača.

Ono što valja imati u vidu, danas i ovde, jeste da upravo iz kruga razvijenih zemalja potiču i sasvim suprotna shvatanja u vezi sa aktuelnošću lokalne zajednice i lokalne samouprave. Ne osporavajući ni tendenciju ni značaj globalizacije, ali je tumačeći drugačije, autori ovih shvatanja izvlače zaključak da ona aktuelizuje razvijanje demokratskih oblika "malog opsega", (kako ih formuliše Robert Dal), a samim tim i lokalnu samoupravu kao jedan od takvih sistema.[72] Ova i ovakva poimanja su posebno značajna jer dolaze iz istih društava iz kojih i projekti "novog svetskog poretka" - njihovi zastupnici su već kod "svoje kuće" imali dovoljno empirijskog materijala na osnovu kojeg su ih mogli formulisati.

Za problemsku situaciju lokalne zajednice, njenih promena i razvoja, i teorijski i empirijski je značajna da uporedo sa procesom globalizacije, lokalna samouprava dobija na značaju. Prihvatajući tvrdnje, ali samo kao teorijsku mogućnost, da globalizacijom savremeni čovek postaje građanin sveta, oni ističu da u stvarnosti to važi za veoma ograničen broj, dok najveći deo čovečanstva i dalje ostaje egzistencijalno vezan za prostorno ograničene uslove (lokalne zajednice u kojima žive, firme u kojima rade, službe i institucije preko kojih zadovoljava zajedničke potrebe). Ta veza nije samo ekonomska, već i politička, socio-psihološka, kulturološka, emocionalna i konačno istorijska. Zbog toga se čovek, što se smatra greškom u mišljenju globalista, ne može svesti na apstraktnog homo ekonomikusa - pukog proizvođača i potrošača roba čija se vrednost meri čisto tržišnim parametrima - već je njegova egzistencija kao bića daleko složenija i podrazumeva čitav niz drugih vrednosti koje su nemerljive i nesvodljive na čisto profitni princip. Te druge vrednosti - duhovne, kulturne i političke - isto su toliko značajne za sadržinu i kvalitet života kao i ekonomske.

R. Marinković, ukazuje i na „opasnost da tržište koje neće "poznavati granice", "planetarna republika tržišta" i "demokratija tržišta" suštinski mogu da izmene društveni okvir čovekovog života, unutar kojeg, ali ne protiv i mimo njegovih tržišno objektiviziranih zakonitosti, mogu egzistirati "sloboda", "demokratija", "pluralizam", "pravda i pravičnost". Time bi, slično već propalim modelima podržavljenja, ali stvarno mnogo sveobuhvatniji, nastupio poredak tržišnog totalitarizma. Uviđajući dakle da,

[72]O tome videti više u već citiranoj knjizi Roberta Dala, (str. 229.)

postavljanjem tržišta kao natprincipa, nužno podrazumeva redefiniciju ključnih principa, prevrednovanje osnovnih vrednosti i rekonstrukciju političkih i drugih institucija, protagonisti shvatanja o povećanom značaju lokalne samouprave, ali ne samo oni, ističu da lokalna samouprava predstavlja jednu (ne i jedinu) od mogućnosti da tekovine dosadašnjeg i budućeg razvoja budu više u funkciji istinskih ljudskih potreba i humanizacije uslova njegove egzistencije. To se obrazlaže razlozima da lokalna zajednica, ma koliko se taj pojam različito shvatao i tumačio, za najveći broj ljudi predstavlja sinonim nekadašnjeg pojma "zavičaj", a to znači jedan čoveku blizak i čitljiv društveno organizovan prostor u kojem se može ukoreniti i ispoljiti kao sasvim konkretan subjekt, a ne kao pripadnik "usamljene gomile". U tom lokalnom prostoru on ima šansu da se, kao konkretan čovek, kao poznat među svojim susedima, njemu takođe poznatnim, sa njima svakodnevno susreće i te susrete ispuni sadržajima koji su mu važni.“[73]

Kakav je odraz ovih stavova na čoveka i njegove potrebe iskazane na političkom planu? Prema nalazima R. Marinkovića, „ma koliko taj politički prostor bio uzak, lokalna samouprava mu omogućava da se ispolji kao realan politički subjekt samim tim što će učestovati u utvrđivanju svojih zajedničkih potreba, ali ne na način kako bi to činila neka agencija ili korporacija, već po sopstvenim merilima; zatim, u organizovanju zadovoljavanja tih potreba i učestvovanju u upravljanju poslovima i institucijama putem kojih se zadovoljavaju te potrebe, bilo da to čini neposredno, ili da bira i kontroliše one kojima te poslove poverava. Drugu dimenziju tog političkog subjektiviteta predstavlja sama lokalna zajednica koja se, kao organizovana grupa, prema drugim teritorijalnim i funkcionalnim sistemima, pojavljuje kao kolektivni subjekt sa svojim pravima, potrebama i specifičnostima, uvećavajući na taj način šanse da te potrebe, interesi i specifičnosti budu adekvatno uvaženi. Osim toga, lokalna samouprava predstavlja legitimacijsku osnovu da se tim širim planovima ostvari učešće i uticaj na odluke kojima se definišu poslovi od opštijeg javnog interesa.“[74]

Veoma je interesantan, bitan i aktuelan odgovor, koji traži daljnju operacionlizaciju, zastupnika lokalne samouprave na prigovor globalista da su u zadovoljavanju opštih i zajedničkih potreba najznačajniji kriteriji racionalnosti i efikasnosti, što omogućavaju funkcionalni sistemi organizovani na troškovnom principu (a to znači da će efikasno biti zadovoljene potrebe pojedinaca i grupa koje oni mogu da plate). Naime, „zastupnici lokalne samouprave odgovaraju kontraargumentom, navodeći

---

[73]Marinković, R.: *„Lokalna samouprava“*, Institut za političke studije, Beograd, 1998., str. 12.

[74]Isto.

empirijske dokaze da taj prigovor samo delimično važi za pojedine vrste potreba i poslova, a da su u najvećem broju slučajeva, lokalne službe i institucije, upravo na planu efikasnosti i racionalnosti, potvrdile svoje prednosti. Osim toga, postoji i drugi razlog, nemerljiv napred navedenim principima, a to je da građani te institucije doživljavaju kao nešto blisko i svoje. Na drugoj strani, kao važan, navodi se i argument da sadašnje lokalne institucije vode brigu o socijalno ugroženoj grupi stanovništva, koje bi došlo u još teži položaj, jer ne bi moglo da plati cenu usluga koja bi se formirala po tržišnim kriterijima. Globalisti-tržišnici su svesni tog problema, ali ističu da je briga o socijalno ugroženim stvar države i lokalnih vlasti. Na to im "lokalisti", zamerajući odgovaraju, da oni funkcionalnim sistemima i kompanijama (uglavnom pod kontrolom privatnika) namenjuju profitno isplative poslove, a neisplative prepuštaju lokalnim vlastima, što je neprihvatljivo, jer se upravo iz isplativih poslova formiraju fondovi za rešavanje socijalnih problema.

Na kritiku globalista-tržišnika da su lokalne vlasti i institucije trome, nefleksibilne, neinventivne, većinom opterećene birokratskim sindromom i pod kontrolom uskih lokalnih elita vlasti, "lokalisti", ne poričući ove pojave i ne protiveći se apriorno funkcionalizaciji, iskazuju spremnost da obavljanje mnogih poslova u lokalnim zajednicama prepuste funkcionalnim sistemima i privatnim kompanijama, ali na principu *poveravanja,* što podrazumeva da ti poslovi ostaju u nadležnosti lokalnih vlasti, ali se, uz zadržavanje prava formulisanja uslova i kontrole, na osnovu ugovora, mogu poveriti svakome ko ispuni uslove da će ih obavljati efikasnije i racionalnije. Na tim osnovama nastaju već mnogi aranžmani između lokalnih vlasti i privatnih kompanija i agencija.“[75]

Indikativno je da se i globalisti i „lokalisti“ zalažu za *deregulaciju*. Međutim, njihova poimanja deregulacije su bitno različita. Naime, globalisti se zalažu za deregulaciju kao uslov za primenu tržišnih kriterija, a "lokalisti" ističu zahteve da se državno regulisanje ograniči na ustavno-pravno garantovanje lokalne samouprave i osnovnih, ali fleksibilnih načela organizacije i izvora prihoda - da se jedinicama lokalne samouprave ostavi dovoljno slobode da, zavisno od lokalnih uslova, potreba i specifičnosti, same kreiraju odgovarajuće modele organizacije, aranžiranja obavljanja poslova, iznalaženja i korišćenja izvora finansiranja. Ovo nije ništa drugo do zahtev „da se odnosi centralnih i lokalnih vlasti postave na takve osnove koje bi lokalnim organima omogućile veći stepen izbora različitih mogućnosti, kreativnosti i inicijative. To se potkrepljuje argumentima da lokalni organi, u sistemima gde su detaljno i u svim

[75]Isto, str. 12-13.

aspektima, aktima viših nivoa propisani njihov položaj i funkcije, kao i u modelima gde se lokalna samouprava faktički svodi na decentralizaciju, nisu motivisani na akciju. Te strogo propisane granice ih onemogućavaju da, kako u pogledu organizacije, tako isto i u pogledu aktivnosti, blagovremeno idu u susret potrebama stanovništva. To je, kako se obrazlaže, jedan od osnovnih uzroka što građani, naročito u velikim gradovima, pribegavaju raznim vidovima samoorganizovanja i samopomoći. To je očigledna kritika postojećih modela lokalne samouprave, ali i siguran indikator i markacija novog socijalnog prostora i potreba, iz kog i na kom treba da se konstituiše moderna lokalna samouprava. U tom se kontekstu na empirijskom, ali sve više i na teorijskom planu, pojam "lokalna samouprava", zamenjuje pojmom "lokalna autonomija", pod kojim se ne podrazumeva samo političko-pravna sadržina samostalnosti, već šira i raznovrsnija paleta mogućnosti lokalnih zajednica da budu aktivan činilac u kreiranju politike razvoja i nosilac razvojnih promena.“[76]Razvoj i promene konkurentnosti lokalne zajednice su pretpostavka i izraz tih i takvih konkretno-istorijskih promena. To je i bitno i aktuelno jer se time istovremeno markiraju i novi socijalni i politički prostor na kojem treba da se situira lokalna samouprava, čije će osnovne odrednice biti saglasne savremenim prilikama i potrebama. U traganju za alternativnim modelima i pitanje komparativne prednosti lokalne zajednice i lokalne samouprave se iznova aktuelizuje.

1.3. Empirijski aspekti problema istraživanja

Opština Tutin nalazi se na krajnjem jugozapadu Srbije, u delu koji čini tromeđu Srbije, Crne Gore i Kosova i Metohije. Administrativno pripada regionu Raške.

Granične tačke prema Crnoj Gori su: planinski vrh Pogled (2154m), Beleg, Kosove ravni, Vuča, Greben, Mokri krš, Vranjača, Kuljarsaki vrh i Maja maljikes (1430m).[77] Odatle počinje teritorija opštine Sjenica. Ta granična linija seče Ugljansko polje, Jezernjaču, Trojan i grebenom Ninaje od Alivarovića do Praštevine izlazi na teritoriju novopazarske opštine. Granična linija od Praštevine vodi prema istoku, južno od manastira Sopoćani; tri kilometra južno od Crkvina preseca put Novi Pazar - Tutin, pa dalje na vrh Turjaka, Gornadžu, Kruševo, Dolac, Jablanicu i izbija na Ibar oko 1 km severno od

[76]Isto, str. 13.

[77]Mušović, E.: *Tutin i okolina*, Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1985., str. 9.

Starčevića. Odatle vodi graničnom linijom prema Kosovu: Kilovac, Žabarska klisura, Ponor i Pogled.

Slika br. 1: Geografski položaj Opštine Tutin[78]

Tutinska opština prostire se na prostoru od 741 km^2, na kome živi 30.054 stanovnika (popis iz 2002. godine). Teritoriju ove opštine čini Štavički basen, kompleks Mađara sa krajevima koji se graniče novopazarskom opštinom, masivi Mokre gore, koju preseca reka Ibar, deo teritorije koja se graniči rožajskom opštinom, pa jugoistočni deo Gornje i Donje Pešteri. To je pretežno planinski kraj, sa nadmorskom visinom od 630m (Ribariće), preko 840m (Tutin) do preko 1200m (Gornja Pešter). Najvišu nadmorsku visinu (2000m) imaju visovi Mokre gore.

Prema ispitivanjima Jovana Cvijića i Milisava Lutovca, kao i prema kasnijim ispitivanjima, geološku podlogu tutinske opštine, posebno Štavičkog basena, čine jezerski sedimenti, jer je u pliocenu Štavička kotlina bila ispunjena vodom Štavičkog jezera. Ostaci laporca očuvani su u vidu bele mase sedimenata kod Pečonice. Ispod laporca se nalaze velike količine lignita. Njegova eksploatacija otpočela je posle Drugog svetskog rata u

[78]Izvor: *http://turizam.tutin.rs/images/tutin1.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

mestu Župa ali, zbog slabe tehničke opremljenosti i nedostatka stručnog kadra, ubrzo se odustalo od eksploatacije. Međutim, u celini posmatrano, teren tutinske opštine geološki je nedovoljno ispitan. Za sada se pouzdano može reći da pored uglja u Župi i azbesta pod Trojanom na Pešteri ima još i građevinskog ukrasnog kamena, cementnog laporca, dolomita, keramičke i bele gline i gvožđa. Poznato je da su Rimljani i Srbi u srednjem veku i Turci u prvim decenijama svoje vladavine, eksploatisali rudnike metala u ovom kraju (Gluhavica).

Klima opštine Tutin je umereno-kontinentalna. Međutim, s obzirom na visinske razlike, postoje i određene temperaturne razlike. U predelima sa nadmorskom visinom višom od 1000m zime su duge, oštre, sa obilnim snežnim padavinama, leta su kratka i često prohladna, a proleća i jeseni hladni, sa čestim padavinama. U nižim predelima klima je blaža.

Ispitivanja su pokazala da se prvi mrazevi javljaju na mestima čija je nadmorska visina iznad 1000m u prvoj polovini oktobra i da traju do početka maja. Broj mraznih dana u toku godine iznosi 244, a u nižim predelima 212. Snežni pokrivač traje u proseku tri meseca. Vetrovi su česti i preovlađuju kontinentalni vetrovi (severac). Najblaža klima je u delu Ibarske doline koja pripada ovoj opštini.

Reke, izuzimajući Ibar i Vidrenjak, male su i kratkog toka i većinom su potoci koji nabujaju u proleće i jesen kad se otapaju snegovi i padaju kiše, a u letnjim mesecima uglavnom presuše. To su: Dolovska reka, Radušica, Godulja, Populja, Jablanički potok, Draški potok, Mojstirski potok, Paljevska reka, Kovački potok, Smolućka reka, Gujićka reka, Točilovska reka, Delimeđska reka, Gucevićka reka, Melajska reka, Ramoševska reka. Većina reka i potoka na Donjoj Pešteri su uvornice. Od njihovih voda formiraju se podzemna jezera iz kojih izvire reka Raška.

Interesantna je Đerekarska reka, koja se u donjem toku naziva Boroštica. Izvire u pećini u Đerekarskom homaru (kota 1296,5m). Izvor joj je, pre dvadesetak godina, kaptiran za vodosnabdevanje Gornje Pešteri. Đerekarska reka (Boroštica) pravi, u svom toku, polukrug kroz Peštersko polje i uvire u pećini nedaleko od Suke u Ugljanskom polju. U svom toku probija dva brda (huma) Goricu i Suku, a u donjem toku, u dužini od 5 km, ima više od 140 različitih ponora. Prima nekoliko pritoka: Nabojski potok, Šipčanski potok, Lukovaču i Begluk. Lukovača može da nadođe i da poplavi Suvodolsko polje, formirajući tako malo jezero koje je zimi prekriveno ledom.

Slika br. 2: Pešter - panorama[79]

Od ponornica, na Gornjoj Pešteri izviru Bistrica, pritoka Lima, Vapa i Jablanica u Dujkama.

Na Ibru, počevši od Ribarića, izgrađeno je veliko veštačko jezero Gazivode, dugo 22 km. Njegovom vodom natapaju se polja na Kosovu i ona pokreće šezdesetmegavatsku hidroelektranu. Jezero se nalazi u živopisnoj dolini Ibra, karakterističnoj po bujnoj vegetaciji, pa ima veliki značaj za razvoj turizma, lova i ribolova.

Struktura zemljišta u opštini Tutin je takva da je 54% obradivo - poljoprivredno zemljište, 43% je pod šumama, dok je 2,5% neplodno. Na poljoprivrednom obradivom zemljištu nalaze se mnogi pašnjaci, tako da stočarstvo ima vrlo značajnu ulogu i perspektivu, dok se od poljoprivrednih kultura gaje biljke za stočnu hranu i žitarice: ječam, pšenica, ovas, manje kukuruz i heljda, a od povrća - krompir.

U društvenom sektoru je 55,2% poljoprivredna površina, a 44,8% u privatnom vlasništvu. U društvenom vlasništvu su šumski kompleksi i pašnjaci, a u privatnom su obradive površine.

Oko 45% stanovništva opštine Tutin se bavi poljoprivredom, ali svega 20% poljoprivrednih proizvođača podmiruje svoje potrebe sopstvenim proizvodima, dok su ostali primorani da se snabdevaju na tržištu. Poljoprivredna proizvodnja je na dosta niskom nivou zbog nepovoljnih klimatskih uslova, neplodnosti tla, razbacanosti parcela i usitnjenosti poseda, neracionalnog korišćenja i nezadovoljavajuće primene agrotehničkih mera.

Razlika u strukturi biljnog i životinjskog sveta primetna je i zavisi od nadmorske visine, odnosno od klimatskih uslova. Najveći deo Pešteri pokriven je pašnjacima, koji se

[79] *http://www.glassrbije.org/srbija/sites/default/files/u3/pester4.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

koriste za ispašu poznatih pešterskih ovaca, od čijeg se mleka pravi još poznatiji pešterski sir. Pašnjacima su bogati i kompleksi Ponora, gde je, kao i na Pešteri, stočarstvo glavno zanimanje stanovnika. U nižim predelima preovlađuje ratarstvo.

Raspored šumskog rastinja je različit. U nižim predelima preovladava drveće mešovitog lišćara: hrast, bukva, leska, dren, jasika, breza, javor, divlja kruška. Na visinama je zastupljeno četinarsko drveće, u čemu se ističu Ponor i Đerekarski homar. Ponor je neka vrsta nacionalnog parka.U njemu ima delova u koje ljudska noga nije kročila.

S obzirom na to da je 43% teritorije tutinske opštine pod šumom, da se pored prirodnog vrši i veštački odgoj šume, ovde razvoj drvne industrije ima značajnu perspektivu.

Slika br. 3: Vrh Ponor[80]

Šumski kompleksi tutinskog kraja puni su raznovrsne divljači, od zečeva do tetreba i medveda i vrlo su pogodni za razvoj lovnog turizma.[81]

U ovim i ovakvim uslovima nauka traga za konkurentskim prednostima. Da li je reč o nemogućem? Za odgovorom se traga na stranicama koje slede.

[80]Izvor: *http://static.panoramio.com/photos/large/2996660.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

[81]Lutovac M., Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik LVII, Beograd 1954, str. 21.

1.4. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su razvoj i promene komparativnih prednosti opštine Tutin. Teorijsko-metodološka higijena zahteva da odredimo pojmove koje sadrži predmet istraživanja. Po logici zasnovanoj na dijalektici valja krenuti sa *pojmom lokalne zajednice* kao najmanje teritorijalno-političke jedinice u kojoj je moguće organizovati sve vitalne društvene funkcije - sa globalnim oblikom društvenog života koji obuhvata sve društvene oblike i sve vidove društvene aktivnosti na određenom, tj. lokalnom geografskom prostoru. Ono što je poznato jeste da se u okvirima lokalne zajednice razvijaju i deluju društvene ustanove, institucije, organizacije, službe. Pored ovog, ono što valja imati u vidu, na osnovu rezultata teorijsko-empirijskih istraživanja, jeste da lokalna zajednica nije pre svega i samo prostorna društvenofunkcionalna celina smeštena na prostorno užem okviru. Ono što je manje poznato jeste da je lokalna zajednica sociokulturna forma neposrednog i svakodnevnog društvenog života u kojoj pojedinci i grupe obavljaju najraznovrsnije društvene delatnosti i zadovoljavaju svoje primarne i sekundarne potrebe i interese.

Lokalna zajednica, kao takva, je samo *relativno* samodovoljna i višefunkcionalna. Ona je uvek deo neke šire, veće i složenije celine – konkretno istorijskog globalnog društva. Istao tako, valja imati u vidu da, iako je nužan, ona nikad *nije sasvim dovoljan okvir sveukupnog društvenog života* pošto su svi odnosi unutar lokalne zajednice *determinisani globalnim i regionalnim društvenim procesima i odnosima*. Naime, globalno društvo deluje na lokalnu zajednicu preko i pomoću lokalnih ispostava globalnih ustanova, pravnim propisivanjem organizacionih oblika svih vitalnih funkcija i nametanjem modela socijalizacije. Zato svaka lokalna zajednica ima potrebu za svojim samoodređenjem i samoupravom[82] (autonomijom) kojima bi iskazala, zaštitila i

[82] *Terminu* »lokalna samouprava«, prema nalazima M. Jovičića, u našem jeziku u potpunosti odgovaraju samo švajcarski termin *autonomie locale* i donekle nemačkl *Gemeinde* (odnosno *Kommunal) Selbstverwaltung.* Uži od njega je francuski termin *administration locale,* a širi engleski *Local goverrnment,* Termini upotrebljeni za označavanje lokalne samouprave u ostalim evropskim zemljama kreću se u okvirima pomenutih termina na glavnim svetskim jezicima (na primer, u Italiji *amministrazione locale,* u Španiji *administracion comunal* itd.). *Suštinske razlike* u poimanju lokalne samouprave su takođe znatne i, u svakom slučaju, daleko, značajnije od terminoloških. Tako na primer *Local government* u Engleskoj, koja se suprotstavlja *Central Government,* zaista umnogome (mada manje nego nekada) označava lokalnu »vladavinu« odnosno »upravljanje«, s obzirom na strogo izvršenu podelu funkcija između centralnih i lokalnih vlasti, potpunu autonomnost lokalnih vlasti u pogledu sopstvenog samoorganizovanja i relativno mali obim i domašaj nadzora koji centralne vlasti vrše nad lokalnim. S druge strane, *administration locale* u Francuskoj, kao pretežno centralistički uređenoj državi, označava kombinaciju oblika dekoncentracije (koja dolazi posebno do izražaja putem uloge prefekta u departmanima i mera u opštinama) i decentralizacije (koja se manifestuje u postojanju izbornih predstavničkih organa u departmanima i opštinama i u njihovom obavljanju lokalnih funkcija poverenih im od strane centralnih organa). Karakteristike *autonomie locale* u Švajcarskoj ili *Selbstverwaltung* u Nemačkoj predstavljaju ne samo terminološke nego i suštinsko stajanje

zadovoljila svoje posebne interese i time najavila svoju konkurentsku prednost. Zbog toga se oko pitanja lokalne samouprave uvek ukršta veliki broj evidentnih društvenih faktora, koji nastaju između lokalne zajednice i globalnog društva.

Otuda ono od čega je neophodno poći u procesu teorijsko-empirijskog istraživanja jeste da lokalna samouprava obuhvata veliko bogatstvo oblika ne samo u pogledu samog termina nego i u pogledu suštine obuhvaćene različitim terminima. A iz inventarisanja relevantne naučne lektire proizlazi da su za precizno definisanje lokalne samouprave veća prepreka stvarne razlike između pojedinih sistema lokalne samouprave. Naime, statusne i formalne razlike toliko su mnogobrojne, da je skoro nemoguće obuhvatiti sve njihove značajne odrednice jednom opštom definicijom. Šta tada činiti? Možda je izlaz u nabrajanju ključnih elementata lokalne samouprave uopšte, koji karakterišu većinu normativnih modela, ili se, uporednom analizom dominantnih karakteristika, vrši klasifikacija (ili tipologije), manje ili više uopštene, ili specifične. A iz naučne lektire proizlazi da većina autora najčešće i to izbegava zadovoljavajući se deskripcijom normativnih modela lokalne samouprave svojih zemalja.

Ono što je istina jeste da svako naučno objašnje, razumevanje i predviđanje započinje deskripcijom. U našem slučaju to je deskripcija samo nekih osnovnih odrednica čije se postojanje smatra nužnim minimumom da bi se neki normativni model mogao *kvalifikovati* kao lokalna samouprava. Otuda naš proces i započinjemo ukazivanjem i pozivanjem na Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi.

Iz *Evropske povelje o lokalnoj samoupravi*, koja je i bitna i aktuelna za ovo naše, ali i dolazeće vreme,proizalzi da će *principi lokalne samouprave* biti utvrđeni ustavom i zakonima zemalja članica Saveta Evrope, a da lokalna samouprava označava pravo i sposobnost lokalnih vlasti da, u okviru zakonskih ograničenja, uređuju poslove i upravljaju bitnim delom javnih poslova pod svojom odgovornošću i u interesu lokalnog stanovništva. Ovo pravo vrše saveti ili skupštine, sastavljene od članova koji su slobodno izabrani tajnim glasanjem na osnovu neposrednog, ravnopravnog i opšteg prava glasa, koji mogu imati i imaju izvršne organe koji su njima odgovorni. Međutim, ovim se ni na koji način ne otklanja mogućnost skupštine, referenduma ili bilo kog drugog oblika neposrednog učešća tamo gde su oni statutom dozvoljeni.

---

negde po sredini između dva gore navedena, u velikoj meri različita sistema. – Jovičić, M.: *Struktura i teritorijalna osnova lokalne samouprave u evropskim zemljama*, Savremena administracija, Beograd, 1974., str. 7-8.

Delokrug organa samouprave je određen *diskrecionim pravo lokalne vlasti* da *sprovodi svoje inicijative* i obavlja poslove koji nisu isključeni iz njene nadležnosti;samostalnošću lokalnih organa u obavljanju poslova iz njihovog delokruga, koja se samo zakonom mogu ograničiti ili oduzeti;pravom na utvrđivanje interne organizacione strukture u skladu sa statutom:pravom na deo sopstvenih sredstava čiji su izvor lokalne takse i porezi, kao i samostalnost u utvrđivanju stopa tih lokalnih taksi;upravnim nadzorom samo po postupku i u slučajevima utvrđenim ustavom i zakonom (kontrola ustavnosti i zakonitosti);pravom na pravna sredstva zaštite kojima se obezbeđuje poštovanje načela lokalne samouprave;pravom lokalnih vlasti na udruživanje radi vršenja poslova od zajedničkog interesa.[83]

Iz rezultata komparativne analize dosada izvršenih teorijskih istraživnja domaćih i stranih autora, R. Marinković, uvažavajući na naučno validan način sve ili skoro sve bitne paradigme o lokalnoj samoupravi,izvodi sledeće zaključke:

- *prvo,* većina autora, manje ili više izričito, polaze od pretpostavke da je lokalna samouprava *oblik ostvarivanja političkog prava građana na učešće u upravljanju* određenim javnim poslovima u lokalnim zajednicama i da se ovo pravo garantuje ustavom i zakonom;
- *drugo,* pravo na *samoorganizaciju,* tj. postojanje predstavničkog tela koje građani u jedinicama lokalne samouprave biraju neposredno putem tajnog glasanja, kao i pravo tog predstavničkog tela da utvrđuje unutrašnju organizaciju;
- *treće, skup javnih poslova u samostalnom* delokrugu organa lokalne samouprave;
- *četvrto,* pravo na *sopstvene izvore prihoda* i samostalnost u njihovom korišćenju i raspolaganju;
- *peto, samostalnost* u odlučivanju o poslovima iz izvornog delokruga i njihovom obavljanju, uz pravo centralnih organa da vrše samokontrolu ustavnosti i zakonitosti.

Pored ovih pet osnovnih odrednica navode se i druge kao što su: svojstvo pravnog lica, inkorporiranost u državu, teritorija, stanovništvo, posedovanje sopstvene imovine i sl. Osim poslednje, sve se napred naznačene podrazumevaju. Što se tiče posedovanja sopstvene imovine, retko se susreću autori koji na tome posebno insistiraju, već umesto toga ističu pravo na sopstvene izvore prihoda. Međutim, u praksi jedinice lokalne

[83]Savet Evrope: Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, Strazbur, 1985.

samouprave obično raspolažu i nekom imovinom, kao što su poslovne zgrade, oprema i sl.“[84]

Ove i ovakve naučno utemeljene nalaze, koji su izdržali sve oblike i sadržaje verifikacije, valja radno i teorijski operacionalizovati. Da bi se uopšte moglo da pristupi validnom naučnom proučavanju, pomišljanju i domišljanju složene problematike koju izaziva postojanje ove značajne političke i pravne institucije. neophodno je prethodno rasčistiti sa dve stvari. Prvo, da se sam termin „lokalna samouprava“, stvoren kod nas još tokom prošlog veka, upotrebljava uslovno(što je uostalom slučaj i sa mnogim drugim terminima iz pravnih nauka), kao opšti termin, koji obuhvata različite termine upotrebljene u drugim jezicima, bez obzira da li on u konkretnoj primeni u određenoj zemlji odgovara terminu upotrebljenom u njoj.I drugo, da se termin »lokalna samouprava« primenjuje da označi instituciju, u osnovi sličnu, ali često i znatno različitu, koja se javlja u različitim zemljama. Prema tome, upotreba termina lokalna samouprava na odgovarajuće institucije u pojedinim istorijskim periodima, odnosno pojedinim zemljama niukoliko ne znači tvrdnju da je to zaista samouprava, ili nešto više ili manje od nje. Drugim rečima, upotrebom ovog zajedničkog termina ne daje se nikakva kvalifikacija odgovarajuće institucije.[85]

S obzirom da je u pitanju čitav jedan sistem lokalnih vlasti, naučna istraživanja o njemu mogla bi da budu vršena iz niza aspekata. Primera radi, kao najvažniji, mogu da budu navedeni: osnovna načela na kojima počivaju sistemi lokalne samouprave; njihova dosadašnja evolucija i perspektive razvoja; uloga i značaj u sklopu čitavog državnog i društvenog uređenja; organizacija; finansijskl položaj; nadzor nad radom; odnosi sa građanima itd. Svaki od ovih aspekata proučavanja bio bi i interesantan i vodio bi značajnim rezultatima. Od svih pomenutih aspekata posebno je aktuelna komparativna prednost.

U tom smislu pažljivo analiziranje i inventarisanje navedenih i drugih teorijskih i empirijskih istraživanja ukazuje sledeće značenje *razvoja: promene oblika i suštine onoga što je u procesu razvoja*. Iz suštine predmeta istraživanja proizlazi da su to *komparativne prednosti. Razvoj lokalne zajednice* jeste otvoreni dinamički proces nastajanja *novog* kvaniteta i kvaliteta življenja, rada i delanja – novih procesa i odnosa u teritoijalno-političkom, radno-funkcionalnom i asocijativnom sistemu upravljanja. U tim procesima, odnosima i sistemima nastajanje novog (komparativne prednosti) nije proizvod ni proizvoljne i jedinstvene ljudske volje, odnosno duha naroda, niti rezultat prirodne

[84]Marinković, R.: *navedeno delo*, str. 43-44.
[85]Jovičić, M.: *navedeno delo*, str. 8.

selekcije, već je to proces samokonstituisanja – proces svesnog usmeravanja promena u lokalnoj zajednici i lokalne zajednice u cilju ostvarivanja njenih komparativnih prednosti u prethodno objektivno postojećem vremenu. Otuda je razvoj lokalne zajednice subjektivan i objektivan, i determinisan i determinišući – dijalektički.

Iskorak iz poimanja razvoja lokalnih zajednica kao nužnog procesa, koji se odvija sam po sebi na osnovu objektivnih zakonitosti, u percepciju razvoja kao neodvojivog od slobodne aktivnosti svesnih subjekata ostvaruje se pod uticajem smene faze stabilizacije društvenog poretka i perioda društvene krize. Time je zadata konkretno-istorijska aktuelnost predmeta istraživanja. A njegova teorijska aktuelnost jeste u *normativnom razumevanju* razvoja lokalne zajednice kao višedimenzionalnog pojma i time prevazilaženje njegovog vrednosno neutralnog određenja. Ovo zbog toga što vrednosno neutralno određenje svodi razvoj lokalne zajednice na opisivanje brojnih kvantitativnih promena spoljašnjeg oblika i formalnih odnosa. U tom smislu, mnogi ekonomisti određuju društveni razvoj kao rast bruto društvenog proizvoda po glavi stanovnika, a sociolozi funkcionalističke paradigme kao proces unutrašnje diferencijacije i usložnjavanja društvenih sistema.

Razvoj lokalne zajednice (u širem smislu njene komparativne prednosti) je neodvojiv od vrednosnog pojma napretka u zadovoljavanju ljudskih potreba[86]. Iz ovog proizlazi da se u okviru percepcije razvoja lokalnih zajednica kao usmerenog procesa mogu zamisliti efikasni kriterijumi za ocenu dostignutih rezultata konkurentske prednosti i ciljeva delatnosti u vremenu koje dolazi. Zbog toga ljudske potrebe treba shvatiti istorijski, tj. kao promenjljive veličine koje se razvijaju zavisno od zatečenih objektivnih i subjektivnih uslova, ali i same situacije njihovog aktivnog menjanja. Naime, izvori potreba se nalaze u određenim stanjima, motivima, nagonima, talentu, zadacima, ulogama i očekivanjima. A savremena tehnika i tehnologija kao i ekonomija mogu da napreduju i razvijaju se samo ako neprestano porađaju nove potrebe koje mogu da budu stvarne, nužne, ali i prividne, tj. „lažne“. Ono što istorijsko iskustvo zbori jeste da su razvijene zajednice (one sa komparativnom prednošću) i bogate potrebe čvrsto međusobno povezane. Onda su, u tom smislu, potrebe pokazatelj razvoja ekonomije, demokratije, slobode i ljudskih prava – suštine komparativne prednosti lokalne zajednice. Ovo zbog toga što lokalna zajednica nastoji da oblikuje poželjne pojedinačne i grupne potrebe, da ih

[86]Potreba je skup dinamičkih snaga pojedinca, grupe, zajednice koje zahtevaju da se nešto ispuni, ostvari, pokrene, pokuša. One nastaju kao dvostruko prisustvo pomenutih unutrašnjih snaga: 1) kao osećaj nedostatka nečeg (disfunkcija) koji pokreće, motiviše, usmerava da se taj nedostatak nadomesti i pribavi ono što se nema; 2) kao višak nečega čega se treba osloboditi ili ga usmeriti i pokrenuti kako bi se stvorilo povoljno stanje.

usmerava u pravcu poistovećivanja sa zajednicom i postupanjem u sklau s onim što jeste ili se smatra dobrim i korisnim za tu zajednicu. Lokalna zajednica nastoji da izbegne sukob među potrebama i da uspostavi harmoniju nametanjem hijerarhije potreba ili njihovim odlaganjem. I to je deo sadržaja komparativne prednosti lokalne zajednice.

Društveni razvoj lokalne zajednice definišemo, na osnovu dosadašnjih rezultata teorijsko-empirijskih istraživanja, kao istorijski proces uklanjanja sociostrukturalnih prepreka u procesu ostvarivanja komparativnih prednosti na putu potpunijeg zadovoljavanja svestranih humanih potreba svakog pojedinca i grupe. Reč je o sledu međuzavisnih strukturalnih, postepenih ili naglih promena u svim sferama društvenog života na lokalnom nivou organizovanja zajednice koje proizvodi determinisano-determinišuća delatnost ljudi, usmerena na razvoj, promene i očuvanje, odnosno na preoblikovanje postojećih ili uspostavljanje novih društvenih situacija i okolnosti koje su najpogodnije za zadovoljenje njihovih potreba. U tome i jeste suština komparativnih prednosti lokalne zajednice. Jer, kao protivurečno napredovanje u zadovoljavanju ljudskih potreba, razvoj komparativnih prednosti lokalne zajednice jeste otvoren proces. Otuda se njegova svrha nikad ne može potpuno postići – zadovoljavanje postojećih stvara nove potrebe na višem nivou, nove sadržaje i dimenzije komparativne prednosti.

Pod društvenom promenom lokalne zajednice podrazumevamo ukupnost kvantitativnih i kvalitativnih izmena bitnih strukturalnih i funkcionalnih aspekata zajedništva na lokalnom nivou organizovanja i upravljanja, a koji se odvijaju u nekom vremenskom periodu i poseduju relativno trajan karakter. Ono na šta ukazuje promena lokalne zajednice jeste razlika između nekog predhodnog i sadašnjeg stanja u društvenim procesima. Međutim, nema spoznaje sadašnjosti bez analize prošlosti. I tu se dijalektika kao način mišljenja i delanja pokazuje i dokazuje u punoj svojoj svetlosti. Po dijalektičkom mišljenju razlika može biti kvantitativna, istovrsna i kontinuirana; ili kvalitativna, raznovrsa i diskontinuirana. Kada je prvi slučaj u pitanju tada se govori o rastu (ili opadanju, kao njegovoj „silaznoj“ strani), a u drugom o razvoju (ili raspadanju, kao kvalitativnoj promeni „s negativnim predznakom“). U tom smislu društveni rast znači i jeste stalno povećanje količine manje bitnih svojstava neke pojave, dok društveni razvoj po pravili označava ireverzibilno nastajanje novih kvaliteta i osobina neke pojave. Iz ovog proizlazi da razvoj uvek uključuje rast kao i da rast ne znači uvek razvoj.

Predmet istraživanja zahteva da u procesu analize komparativnih prednosti lokalne teritorijalne zajednice uvedemo pojedine dimenzije društvene stvarnosti - kako horizontalne tako i vertikalne. Time se ukazuje na pitanje društvene pokretljivosti, odnosno

na istraživanje unutardruštvenih razlika u pogledu društvenih uloga i društvenih položaja. Valja imati u vidu da je u prvom slučaju reč o horizontalnoj pokretljivosti, a u drugom o vertikalnoj pokretljivosti. Vertikalna i horizontalna pokretljivost su bitne i aktuelne dimenzije komparativne prednosti lokalne zajednice – konkretni iskazi njene suštine. A poseban aspekt, odnosno dimenzija komparativne prednosti jeste teritorijalna pokretljivost koja može da bude bliža prvom ili drugom tipu. Ono što komparativna prednost preferira jeste pokretljivost kao kombinacija horizontalnih i vertikalnih aspekata.

Komparativna prednost lokalne zajednice, koja ukazuje na promene koje treba da budu ili već jesu organsko jedinstvo kvantitativnih i kvalitativnih promena, podrazumeva sukob tradicije i inovacije. Preciznije kazano, rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja ukazuju i dokazuju da su za validno naučno objašnjenje ekonomskih, političkih, pravnih, kulturnih i ukupnih društvenih promena na lokalnom nivou organizovanja, tj. komparativne prednosti lokalne zajednice, najznačajnija tri međusobno povezana činioca: tradicija, inovacija i difuzija. Ovo zbog toga što se sve u ljudskim društvima, pa time i na njegovom lokalnom nivou organizovanja, dešava u složenom odnosu nasleđenog (tradicija), novostvorenog (inovacija) i proširenog i prihvaćenog (difuzija).

Pod inovacijom podrazumevamo[87] neku novinu, odnosno proces uvođenja nečeg novog i menjanje starog, a pod tradicijom percipiramo akumulirano i zatečeno stanje, kao predanje, odnosno kao, pretežno usmeno, prenošenje s kolena na koleno verovanja, običaja, pravila ponašanja i načina života ljudi u lokalnoj zajednici. Iz ovih i ovakvih određenja proizlazi da su inovacije i tradicija nerazdvojno povezane, i to ne samo zato što se inovacija uvek javlja kao poricanje ili prevazilaženje tradicije već i zbog toga što su u svakoj tradiciji sačuvane i prenete brojne prethodne inovacije i modernizacije, selekcionisane tokom vremena i ljudskog društvenog postojanja. Za naučnu analizu razvoja i promena konkurentske prednosti lokalne zajednice bitno je da [88]nema inovacije i modernizacije bez tradicije, i obrnuto. I sada se postavlja pitanje uloge i smisla difuzije (lat. *diffusio* – razlivanje, rasprostiranje, širenje)? Reč je o širenju nekih društvenih elemenata, tvorevina i vrednosti iz jednog društva u drugo ili, onda kada je reč o istom društvu, s jednog društvenog sloja na drugi, iz jedne sredine u drugu – iz jedne lokalne zajednice u drugu. A kod procesa difuzije uvek je aktuelno i bitno njeno spoljašnje dejstvo u odnosu na primaoca vrednost (primaoca komparativnih prednosti) i dobara koja su nastala drugde, odnosno koja nisu samonikla i autohtona. Difuzija je normalan oblik

---

[87]Videti šire u P. Draker: *Inovacije i preduzetništvo*, Privredni pregled, Beograd, 1991.

[88]Videti šire u R. Debre: *Uvod u mediologiju,* Clio, Beograd, 2000.

komunikacije. Međutim, valja imati u vidu da je proces komunikacije bitno posredovan zatečenim karakteristikma primaoca, odnosno složenim odnosom tradicije i inovacije. Možda bi na ovom mestu bilo umesno uvesti pojam R. Debrea – transmisije. To je na delu kada je čovek prenosilac znaka i značenja što omogućava povezivanje prošlosti i sadašnjosti.

Ako se prihvati, istina u idealnotipskom obliku modela, postojanje *tradicijskog*, *inovacijskog* i *difuzionističkog* modela društva i iz njih izvedenih, isto takvih komparativnih prednosti lokalne zajednice, tada se može kazati, na osnovu rezultata validnih naučnih analiza, da je za *tradicijski*[89] model karakteristično čuvanje i prenošenje dostignutih vrednosti u nepromenjenom i neokrnjenom obliku s generacije na generaciju, s kolena na koleno u kontinuiranom vremenskom i prostornom trajanju. Otuda su njegove glavne vrednosti: stabilnost (makar i po cenu stagnacije), kontinuitet, ponavljanje, vezanost za prošlost, autarkičnost, izolovanost i zatvorenost.

Inovacijski model predstavlja i stalno zahteva: kritičnost, aktivnost, inovacije, preduzetništvo, nemirenje sa sadašnjošću, traganje, izazov, poricanje, smelost i rizik. Jednom rečju, ovaj model teži stalnom prevazilaženju i transformisanju. Cilj mu je umnija i racionalnija budućnost. U tome su, na nivou teorijskog modela, njegove komparativne prednosti. Ono što je još značajno za ovaj model jeste da se još nepostignuto i moguće ne zasniva na urođenoj radoznalosti ili nekim drugim i drugačijim prirođenim i „trajnim“ osobinama statički shvaćene ljudske prirode, već na istorijski i društveno stečenim dostignućima i formiranim vrednostima, potrebama i interesima koje su osnova motivacionog sistema čoveka i pokretač njegovih humanih istraživačkih napora, posebno onih što vode otkrićima novoga i njegovoj praktičnoj primeni. Prema tome, inovacija (posebno kao organski deo suštine komparativne prednosti) se ne javlja samo iz nužde (kao odgovora na zavisnost od prirodnih i društvenih sila) nego i iz potrebe za menjanjem i usavršavanjem postojećeg, za olakšanjem života, radikalnim[90] proširivanjem granica slobode, kvaliteta ljudske egzistencije, njenim moralnim i estetskim ulepšavanjem. Podsticaji inovaciji, kao i podsticaji za ostvarivanjem konkurentske prednosti mogu se uslovno podeliti na individualne, kod kojih više deluju individualnopsihološki momenti, i društvene, kod kojih su na delu drugi sociokulturni momenti, kao što su opšti društveno-ekonomski i politički uslovi, vladajući sistem vrednosti, selekcija, konkurencija, ...

---

[89]Neophodno je praviti razliku između tradicije kao nasleđa I tradicionalizma kao individualne I kolektivne vrednosne orijentacije koja nekritički veliča nasleđeno (veoma često kao savršeno) i opire se promenama i razvoju..

[90] Marx kaže da biti radikalan znači zahvatiti stvar u korenu, a da je koren za čoveka sam čovek.

Međutim, iz naučnih analiza proizlazi da je inovacija praktični čin čak i onda kada je rezultat individualne aktivnosti.[91]

1.5. Ciljevi istraživanja

Naučni cilj istraživanja je naučna deskripcija sa elementima klasifikacije naučno objašnjenje razvoja i promena konkurentske prednosti konkretno-istorijske lokalne zajednice i lokalne samouprave.

Društveni ciljevi, odnosno *operacioni ciljevi,* izvedeni iz naučnog cilja, jesu, s jedne strane, izgradnja naučne osnove i time sticanje naučnih spoznaja o svim ili skoro svim dimenzijama razvoja i promena konkurentske prednosti konkretno-istorijske lokalne zajednice i lokalne samouprave i, s druge strane, asistencija rezulata istraživanja u izgradnji konkurentske prednosti istraživane zajednice na osnovu razumevanja njene prošlosti kao nezaobilazne komponente u izgradnji sadašnjosti i najavi budućih aspekata konkurentske prednosti opštine Tutin.

Da bi ostvarili ove ciljeve neophodno je iskoračiti iz idealizacije lokalne zajednice, odnosno lokalne vlasti i lokalne samouprave. Zašto? Zbog toga što lokalna zajednica, pored svojih razvojnih i demokratskih potencijala i prednosti (posebno imamo u vidu konkurentnu prednost), ima, kako s punim pravom zaključuje V. Vasović, i nekih "zona" ili osobina koje je čine manje atraktivnom i obećavajućom za demokratski razvoj i promene. Naime, lokalni, konkretno opštinski „okvir je, naročito u novije vreme, suviše uzan za organizaciju društva koja može zadovoljiti potrebe čoveka i kvalitetnijeg života.“ Istovremeno „valja imati u vidu da lokalna zajednica, naročito manja, nije najpovoljniji okvir za konfiktnu ili kompetitivnu politiku. Čini se da kompetitivna, naročito konfliktna politika ima visoku cenu u malim zajednicama, jer u njima nema ili nema u dovoljnoj meri onih tampona koji se mogu naći u mnogostrukosti šireg civilnog društva i koji ublažavaju personalne i frakcijske antagonizme. Drugim rečima, komunalni okvir je povoljniji za konsenzualnu nego za konfliktne situacije, odnosno sredine. Pošto konflikata ima svugde i na pretek i pošto je verovatnije da će oni lakše biti razmatrani i rešavani u nešto širem nego u preterano uskom ambijentu, uvek bi valjalo imati u vidu značaj veličine jedne lokalue

[91]U naci je prihvaćeno mišljenje da inovacije ne treba glorifikovati. Ovo zbog toga što postoje inovacije: koje stabilizuju poredak i one koje ga dovode u pitanje; koje izazivaju sukobe i one koje sukobe ublažavaju ili eliminišu; koje vode obogaćivanju ljudskih rodnih mogućnosti I onih koje iste osiromašavaju ili dovode u pitanje čak i fizički opstanak ljudske vrste.

zajednice za normalno odvijanje njenih funkcija i uopšte života i rada Ijudi.“Timejezadatapotrebadasepromisliidomisliveza između građanstva i lokaliteta, koju mnogi osporavaju. Ovi i zbog toga što neki skeptici čak sumnjaju u postojanje zajednice danas u vreme agresivnog individualizma. Otuda se V. Vasović pita, a i mi sa njim: „ Ako je zajednica uopšte realna ili nužna, da li je ona i dalje bazirana na lokalitetu? Da li osećanje zajednice i članstva stvara odnosno razvija smisao za civilnu kulturu i građanstvo?“ Prema tome, ono što je bitno i aktuelno jeste odgovoriti, u tome i jeste sadržan operacionalni cilj istraživanja, na ključno pitanje adekvatnog određivanje odnosa lokalne zajednice i vlasti prema uslovno rečeno višim oblicima ili instancama političkog života, s jedne strane, i prema pojedincu građaninu, s druge strane. Svako hipertrofiranje jednog ili drugog pola ovog raspona, u čijem se meduprostoru nalazi lokalna vlast, bilo bi manjkavo.[92]

1.6. Metod istraživanja

Multidisciplinarnost predmeta istraživanja zahtevala je dijalektički pristup koji omogućava, uz primenu dijalektičkog metoda istraživanja, da rezultati analize, promišljanja i domišljanja zadovolje postulate objektivnosti, opštosti, pouzdanosti, preciznosti i sistematičnosti.

Pošto se istraživanje razvoja i promena komparativne prednosti bavi naučnim spoznajama konkretno-istorijske društvene stvarnosti na osnovu validnih naučnih činjenica primenjene su *osnovne analitičke* i *sintetičke metode* (analiza, sinteza, indukcija, dedukcija, apstrakcija, konkretizacija, generalizcija), od opštenaučnih: hipotetičko-deduktivna, istorijsko-komparativna i statistička. U prikupljanju podataka primenjen je statistički metod i to u funkciji metoda prikupljanja podataka i metod analize sadržaja dokumenta[93]: na primarnom nivou analiza izvornih dokumenata, a na sekundarnom nivou rezultata ranijih istraživanja I adekvatne stručne i naučne literature.

---

[92]V. Vasović: *Lokalna zajednica i demokratija*, naved. izd., str. 75-76.

[93]Miljević, I. M.: *Metodologija naučnog rada*, Filozofski fakultet, Pale, 2007. Str. 115 – 265.

1.7. Hipotetički okvir istraživanja

U proces istraživanja polazimo sa generalnom hipotetičkom tvrdnjom: *"Promene karakteristika i suštine političkog, pravnog, ekonomskog, kulturnog i ukupnog društvenog sistema Srbije (kao kraljevine, federalne jedinice i samostalne države) u bitnom determinišu razvoj i promene lokalne zajednice, lokalne samouprave - razvoja i promena konkurentske prednosti opštine Tutin".*

Našu generalnu hipotetičku tvrdnju teorijski i radno operacionalizujemo preko i pomoću sledećih posebnih hipoteza:

1. Istorijske dimenzije razvoja opštine Tutin u bitnom su determinisale i determinišu njene komparativne prednosti;
2. Razvoj i promene komparativnih prednosti opštine Tutin i njen ekonomski i privredni napredak determinisan je komparativnim prednostima Republike Srbije;
3. Za onoliko za koliko je ostvarena ekonomska decentralizacija, najmanje za toliko su stvorene objektivne pretpostavke za održivi razvoj opštine Tutin;
4. Strategija „Evropa 2020" u bitnom usmerava pametan, održiv i inkluzivan rast opštine Tutin i time njene komparativne prednosti;
5. Strategija razvoja Rebulike Srbije podrazumeva razvoj lokalne zajednice i države kao celine tako da se ne ugrozi opstanak i razvoj budućih generacija;
6. Ostvarivanje komparativnih prednosti opštine Tutin neposredno zavisi od kvaliteta promena u njenoj organizaciji i upravljanju razvojnim projektima;
7. Komparativne prednosti opštine Tutitin zasnovane su na ekonomskim faktorima i utemeljene na društveno socijalnim činiocima uz istovremeno očuvanje životne sredine.

DRUGI DEO

2. ISTORIJSKE DIMENZIJE PROMENA I RAZVOJA OPŠTINE TUTIN

2.1. Prethodna napomena

Predmet istraživanja nisu teorije lokalne samouprave kao takve, već jedan od njihovih proizvoda iskazan u obličju razvoja i promena komparativnih prednosti konkretne lokalne zajednice. To zahteva kompleksnu naučna analiza i isto takvo izlaganje osnovnih elemente i karakteristike lokalne samouprave i njihove operacionalizacije u obliku konkurentske prednosti. Naučno je zasnovano da se krene od strukture i teritorijalne osnove lokalne samouprave. Obzirom da se na strukturi i teritorijalnoj osnovi lokalne samouprave bazira kompletan sistem lokalne samouprave, one imaju poseban značaj i to ne samo u Srbiji već i u ostalim zemljama Evrope.

U zavisnosti od toga koji je oblik lokalne samouprave, zavisi i karakter samog sistema i faktori koji prate tu lokalnu samoupravu a to su demokratičnost i obim i širina funkcija kojima se bavi lokalna samouprava, zatim nadzor koji vrše državni organi, a koji u velikoj meri utiču na ulogu opština kao osnovne jedinica lokalna samouprava u svakoj zemlji. U pogledu pravnog režima jedinica lokalne samouprave, od posebnog značaja je problem razlikovanja odnosno nerazlikovanja gradske i seoske lokalne samouprave. U vezi s problemom veličine jedinica lokalne samouprave, prvenstveno opština, ovaj problem, rešen na jedan ili drugi način, vrlo mnogo utiče na karakter organizacije različitih naselja i njihove mogućnosti za razvoj. Kao poseban, s ovim povezan, javlja se problem organizacije velikih gradova, tzv. metropola, čije specifičnosti zahtevaju i posebna rešenja.

Isto tako, veliki značaj ima političko-teritorijalna podela koja je u svakoj posebnoj istorijskoj fazi naše zemlje izvršena u okviru postojeće strukture lokalne samouprave. Naime, od toga kako je ta podela izvršena zavise veličina, snaga i uopšte karakter pojedinih jedinica lokalne samouprave, na prvom mestu opština. Između male i slabe, s jedne, i velike i snažne opštine, s druge strane, postoje vrlo velike razlike, koje u najvećoj meri utiču na karakter ove osnovne jedinice lokalne samouprave i njene mogućnosti da ispunjava svoje funkcije. Ista je stvar i s jedinicama višeg stepena. Kao poseban, tu se javlja problem udruživanja jedinica lokalne samouprave radi zajedničkog obavljanja funkcija. Zbog svoje aktuelnosti problem regionalizma se sve više ističe sa ciljem da se određene društvene funkcije lokalne samouprave obavljanju na širim područjima u odnosu lokalne samouprave.

Rešavanje ovih problema makro-organizacije i način na koji su oni rešeni utiče veomamnogo,najpre na drugi aspekt problema organizacije lokalne samouprave, njenu mikro-organizaciju a zatim i na ostale elemente i karakteristike datog sistema lokalne samouprave (njegove funkcije, finansijski položaj, stepen autonomnosti koji uživa odnosno stepen nadzora pod kojim se nalazi, odnose s građanima i najzad — skupom svih tih elemenata i karakteristika — na opštu ulogu i karakter sistema).

Svaki sistem lokalne samouprave sastoji se iz određenog broja jedinica lokalne samouprave. Te jedinice nisu sve jednake i između njih postoji određene razlike koje mogu da budu pravne i fizičke prirode; pravne prirode u svojstvu pravnog režima i fizičke u svojstvu broja stanovnika, površine, privrednog potencijala i sl. Razlike prve vrste nastaju kao posledica stava, koji zauzima zakonodavstvo u pogledu potrebe za postojanjem više tipova jedinica lokalne samouprave, a razlike druge vrste kao posledica potom izvršene konkretne političko-teritorijalne podele u okviru datog sistema lokalne samouprave. Prilikom formiranja jedinice lokalne samouprave u svakoj zemlji pa i u Srbiji se najpre opštim zakonodavstvom definiše koji će tipovi lokalne samouprave postojati, da bi se na osnovu toga definisalo područje a samim tim broj stanovnika i ostali potencijali.

Mada vršenje konkretne političko-teritorijalne podele, hronološki posmatrano, sledi određivanju strukture (tipova jedinica) datog sistema lokalne samouprave, ova dva problema su međusobno tako usko povezana da se prvi ne može rešavati ako se istovremeno nemaju u vidu rešenja i za drugi, odnosno ukoliko to nije slučaj onda nastaje u mnogo čemu nezadovoljavajuća situacija, sa svim negativnim posledicama. Tako, primera radi, ako u jednoj zemlji preovlađuju male i slabe opštine, njihovo postojanje traži istovremeno postojanje višestepene lokalne samouprave; nerazlikovanje gradske i seoske lokalne samouprave ima opravdanja tamo gde su opštine u osnovi velike i snažne, itd. To znači da nije uvek mogućno probleme strukture posmatrati nezavisno od problema političko-teritorijalne podele.“[94]

Teorijski nivo analize ukazuje da sve jedinice lokalne samouprave u okviru datog sistema mogu da uživaju istovetne ili različite pravne režime, tj. mogu da pripadaju istim ili različitim tipovima jedinica. U pojam pravnog režima, kako ga mi percipiramo, ulaze status, funkcije i organizacija jedinica lokalne samouprave. A iz rezultata naučnih analiza proizlazi da se pod statusom jedinica lokalne samouprave podrazumeva skup prava i dužnosti koje, u ime jedinice, vrše njeni organi. Skup tih prava i dužnosti manifestuje se u osnovi u tri pravca:

---

[94]Jovičić, M.: *navedeno delo*, str. 19.

a) *prema građanima*,

b) *prema državi*, tj. njenim centralnim organima i eventualno lokalnim agentima tih organa, i

c) *prema ostalim jedinicama lokalne samouprave*.

Prema Jvičiću: „Odnos jedinica lokalne samouprave i građana je, s pravnog gledišta, u osnovi, uvek istovetan. Sve jedinice lokalne samouprave, bez obzira na stepen svoje samoupravnosti i učešća građana u formiranju i radu njihovih organa, stoje prema građanima, pravno, u istom odnosu: njihovi organi pojavljuju se uvek kao organi koji raspolažu javnim ovlašćenjima, koji »vrše vlast«. Njihova prava i dužnosti prilikom tog vršenja vlasti su u suštini istovetni.[95]

Odnos jedinica lokalne samouprave i centralnih državnih organa manifestuje se u skupu uzajamnih prava i dužnosti lokalnih i centralnih organa. S jedne strane, jedinice lokalne samouprave raspolažu kako određenim samoupravnim pravima koja su centralni organi dužni da poštuju, tako i određenim dužnostima u obavljanju funkcija, koje centralni organi imaju pravo da kontrolišu. S druge strane, obratno, centralni organi imaju kako određena ovlašćenja u odnosu na jedinice lokalne samouprave, počev eventualno od samog njihovog formiranja do nadzora nad radom njihovih organa, tako i dužnost da obezbeđuju i poštuju njihovu samoupravnost.[96]

Najzad, odnos jedinica lokalne samouprave između sebe može da se postavi na dva načina: one mogu da ne stoje ni u kakvom međusobnom odnosu (pri čemu se misli isključivo na službene, na ustavu i zakonu zasnovane obavezne odnose, a ne recimo na odnose uzajamne saradnje), a mogu da budu i nadređene jedne drugima. U prvom slučaju, sve jedinice lokalne samouprave su, s ovog aspekta svog statusa, ravnopravne, dok u drugom nisu.

Drugi element pravnog režima jedinica lokalne samouprave predstavljaju njihove funkcije. Sve jedinice u datoj zemlji po pravilu se ne bave istim funkcijama, jer ni potrebe koje one svojim postojanjem i radom treba da zadovolje nisu svuda iste.

I kao treći element pravnog režima jedinica lokalne samouprave pojavljuje se njihova organizacija. Mada su osnovna načela organizacije jedinica lokalne samouprave u jednoj

---

[95]Ovaj aspekt statusa jedinica lokalne samouprave nas, u ovom delu studije posvećenom strukturi lokalne samouprave, ne interesuje, jer ne izaziva nikakve razlike u statusu jedinica. – Jovičić, M.: *navedeno delo*, str. 20.

[96]Jovičić dalje kaže: „Ovakav skup uzajamnih prava ne pojavljuje se uvek na isti način kada su u pitanju različiti tipovi jedinica lokalne samouprave. Naime, u jednom slučaju su prava pojedinih jedinica veća, a centralnih organa manja, a udrugom, obratno, prava prvih manja, a drugih veća. Drugim rečima, između pojedinih tipova jedinica mogu da postoje razlike u ovom aspektu njihovog statusa“. - Isto

zemlji uglavnom ista, u pojedinostima (koje se odnose na postojanje pojedinih organa, način njihovog izbora, sastav, međusobne odnose itd.) pojavljuju se katkad razlike, izazvane bilo objektivnim razlozima bilo razlozima druge prirode.

Prema tome, pravni režim jedinica lokalne samouprave može, usled dejstva svakog od tri njegova elementa, da bude različit. Pri tome te razlike mogu da se manifestuju uglavnom na tri načina. Prvi način predstavlja postojanje višestepene lokalne samouprave, tj. postojanje više tipova jedinica višeg i nižeg stepena - nasuprot postojanju jednostepene lokalne samouprave, u kojoj sve jedinice pripadaju istom tipu jedinica- opštini.

Drugi način predstavlja razlikovanje gradske i seoske lokalne samouprave, tj. postojanje jednih pored drugih gradskih i seoskih opština - nasuprot nerazlikovanju ova dva tipa opština, odnosno postojanju opština s jedinstvenim pravnim režimom.

Treći način predstavlja postojanje posebnog pravnog režima velikih gradova - nasuprot nerazlikovanju tog režima čak i kad su u pitanju najveći gradovi u jednoj zemlji.“ [97]

2.2. Tutin za vreme turske ekspanzije

Posle smrti cara Dušana, u Srbiji je nastalo anarhično stanje. Osiljeni feudalci nisu ili su samo formalno priznali Dušanovog naslednika za svoga vladara. U periodu tog rasula teritorija današnje tutinske opštine bila je uključena u posed moćnog vlastelina Vojislava Vojinovića, koji je upravljao „zemljom od Srpske Morave preko Sjenice i Gacka do Kotora i Dubrovnika”.[98] Vojislav Vojinović se tada pominje kao jedan od najmoćnijih ljudi u Raškoj.[99]

Posle Kosovske bitke 1389.god. nastali su novi problemi. Vuk Branković se tada pominje kao gospodar oblasti u koju su ulazili: Drenica, Priština, Vučitrn, Trepča, Zvečan, Peć, Prizren, Skoplje, Sjenica i Komaran na Limu.[100] Tu je ulazila i današnja tutinska teritorija, što pokazuje i prvi popis ovih krajeva iz 1455. god, obavljen u prvim godinama turske vladavine. U popis oblasti Vuka Brankovića uneta su sledeća tutinska sela:

---

[97]Jovičić, M.: *navedeno delo*, str. 20-21.

[98]Zbornik K. Jirečeka I SAN, posebno izdanje, knj. CCCXXVI Odeljenje društvenih nauka Novaserija, knj. 33, Beograd 1959, str. 248.

[99]*Solovjev A.,* Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XVII veka, *Beograd 1928, 188.*

[100]*Stanojević LJ.,* Stari sriski zapisi i natpisi, Beograd 1902-1903. str. 886.

Đerekare, Naboje, Draga, Špiljani, Biohane, Velje Polje, Kovače, Detane, Oraše, Ribariće, Saš, Crnokrpe.[101]

Otpor Vuka Brankovića prema Turcima prestao je 1496. godine, a njegova oblast podeljena je Stefanu Lazareviću i Vukovoj ženi Mari, kojoj je ustupljeno „nešto malo zemlje kod Vučitrna i Trepče". Ne može se sigurno reći kome je tada pripadala današnja tutinska teritorija niti, pak, kasnije, kad je Vukovim sinovima vraćena očevina.[102]

O anarhičnom stanju u raškom kraju u to vreme, koje je praćeno borbom za vlast, piše Mavro Orbini:

„Pošto je prošlo neko vreme, Vuk zatraži od svog brata svoj deo zemlje koji mu nije hteo ni pod kakvim uslovima ustupiti. Tako Vuk dobivši od Turčina oko tri hiljade vojnika, pod zapovešću Avraneza, dođe u Rašku praćen od Đurđa Brankovića, godine 1409. meseca marta i punih šest meseci osta u Raškoj pustošeći i paleći te oblasti koje mu se nisu htele predati".[103] Sve neprilike koje su pogađale Srbiju posle Dušanove smrti godile su Turcima Osmanlijama, koji su postepeno ali sigurno prodirali sa istoka. Još u Dušanovo doba Turci su imali prve okršaje sa srpskom vojskom, a zatim su usledile bitke na Marici (1371) i Kosovu (1389). Posle kosovske bitke Osmanlijama su bila otvorena vrata ka daljim osvajanjima. Već 1392. godine Skoplje je bilo u njihovim rukama, a 1396. godine bile su im stacionarne posade u Zvečanu, Jeleču i Gluhavici. Pašajit je 1399. godine imao carinarnicu na Limu, moguće i u Brskovu, a te godine se pominje i ćefalija u Gluhavici.[104]

Gluhavica, raniji rimski pa zatim srednjovekovni srpski rudnik gvožđa, imala je veoma važnu ulogu, u turskim strateškim planovima, pre svega kao značajno rudarsko naselje. Odmah po dolasku, Turci su dali novo ime Gluhavici - Demirdži Bazar, što znači gvozdeni trg. To ukazuje i na činjenicu da je Gluhavica u vreme prvih naleta Turaka bila aktivni rudnik gvožđa.

Već 1396. godine u Gluhavici se nalazi predstavnik turske vlasti - kadija. On je o tome, te godine, obavestio Dubrovnik, dakle, da je Gluhavica u posedu Turaka. To pismo nije sačuvano, ali je sačuvan odgovor Dubrovčana kadiji u Gluhavici od 28. marta 1396. godine, iz koga se vidi da je kadija zahtevao da dubrovački karavani idu preko Gluhavice te da mu plaćaju carinu. U odgovoru Dubrovčana piše da je Gluhavica van puteva, na

---

[101]Oblast Brankovića, opš. kat. popisi iz 1455. Orijent. institut, Sarajevo 1972, str. 5-17.

[102]Dinić M., *Oblast Boankovića,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 28, sv. 1-2, 1960, str. 16-17, 23, 28.

[103]Orbin M., Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968, str. 105.

[104]Dinić M., *Oblast Bankavića,* Beograd 1960. str. 10

brdovitom i nepristupačnom terenu, te da dubrovački trgovci ne mogu tuda ići već će ići kuda njima odgovara, a pravo na to daju im turski zakoni.

Skoro šest decenija trajalo je takozvano dvovlašće u raškom kraju: turske posade bile su u tvrđavama, dok je vlast na ostaloj teritoriji ostala u rukama srpske vlastele, odnosno despotu Đurđu Brankoviću. Bilo je to tako sve do 1455. godine kada je turska vlast konačno uspostavljena u raškom kraju. U tom periodu Gluhavica se pominje više puta: 1396, 1399, 1441. i 1455. godine, razume se, kao Demirdži Bazar.

U tim prvim godinama turske vladavine, a osobito početkom XV veka, aktivirana je eksploatacija gvožđa u Gluhavici. Na to nam ukazuju i podaci iz jednog deftera s početka XV veka, po kome je došlo do nagle proizvodnje u Gluhavici, jer su se prihodi tog rudarskog trga povećali sa 18722 na 31611 akči[105]. Očigledno je da su gvozdene rude iz Gluhavice bile neophodne Turcima, pre svega radi pravljenja oružja. To je razlog što je proizvodnja u Gluhavici tako naglo povećana, ali to tako ipak neće dugo ostati, jer će rudarstvo pod turskom upravom, u najvećem broju slučajeva, početi da zamire. Ta sudbina zadesila je i Gluhavicu već u drugoj polovini XVI veka.

Dolaskom Turske prouzrokovana su brojna kretanja stanovništva Balkana. To stanovništvo se najviše povlačilo sa juga i istoka prema severu i zapadu. To je bilo i sa Srbima jer „srpski element, koji se ispred Turaka izmicao, kretao se u južnu Ugarsku i na zapad"[106]. U kakvom su obimu ta kretanja stanovništva bila na teritoriji današnje tutinske opštine, i u raškom kraju uopšte, dosta je teško reći, ali se sa sigurnošću može tvrditi da ona ovde nisu bila izražena kao u drugim krajevima. Ovo su brdski i planinski predeli i oni su i u to vreme, kao i u ranijim nesigurnim vremenima, služili više za one koji su se ovde sklanjali iz ravničarskih predela, nego za one koji su odavde odlazili. Tome ide u prilog i konstatacija Jovana Cvijića: „U početku turske najezde stanovništvo se iz ravnica i kotlina povuklo u planinske krajeve".[107]

Turski popisi pokazuju da je teritorija opštine Tutin bila dosta gusto naseljena u prvim godinama turske vladavine, a to bi trebalo da znači da tada, kad su u drugim krajevima kretanja stanovništva bila velika, ovde nisu bila izražena. Prema popisu iz 1455. godine, broj popisanih domaćinstava u tutinskim selima iznosio je: Đerekare - 19, Naboje - 36, Draga - 37, Špiljani- 26, Bihvanica (Biohane) - 12, Akovac - Kovači - 35, Velje Polje - 12, Melaje - 30, Orašak (Oraše) - 3, Ribariće - 10, Saš - 16, Crnokrpe - 29, Detani(Detane)

---

[105]*Rizaj* S.,*Rudarstvo Kosova. PRIŠTINA 1968.* str. 191.

[106]*Radonić J.,Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI-XIX veka*, *Beograd 1950.* str. *187.*

[107]*J. Cvijić,* Bapkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, *Beograd 1066,* str. *128.*

- 6, Boroštica - 24, Dolovo - 42 kuće. (Ovo poslednje se pominje kao selo u nahiji Trgovište, verovatno Rožaje).[108]

U vreme turske dominacije *rudarstvo je počelo da slabi*, osobito krajem XVI veka. Tako je bilo i sa Gluhavicom, što pokazuje i jedan turski popis s kraja XVI veka[109]. Prema tom popisu, novopazarski kadiluk je administrativno pripadao bosanskom sandžaku. U okviru kadiluka Novi Pazar nalazile su se nahije, pored ostalih, Jeleč i Ras, a njima su pripadala neka sela današnje tutinske teritorije. Ostala sela, kojih nema u nahijama Jeleč i Ras, pripadala su nahiji Trgovište (Rožaje), a ona je ulazila u sastav skadarskog sandžaka.

Nahiji Jeleč je tada pripadalo 106 sela, a od današnjih tutinskih sela, koja su pripadala toj nahiji, registrovana su ova: Demirdži Bazar (Gluhavica), Oraše, Ruđe, Donje Morani, Gornje Morani, Rakovica, Milanovići (Škrijelji), Dobri Dub i Jablanica.

Demirdži Bazar (Gluhavica) u tom popisu se pominje na dva mesta. Na prvom mestu je verovatno samo zaselak od četiri domaćinstva, koja su pripadala manastiru Sopoćanima (popisivač je, umesto Sopoćana, verovatno pogrešno zapisao Mileševo), i ta domaćinstva su turskim vlastima plaćala samo simboličan porez - filuriju. Vlastelin i starešina tog zaseoka bio je Jovan, sin Petrov.

Ogromna većina stanovnika u tutinskim selima, i u XVI veku, kao i ranije, jesu hrišćani. Mogu se primetiti određene razlike u ličnim imenima u XV i XVI veku i kasnije. Lična imena iz XV veka, kao što pokazuju popisi, arhaičnija su, više su staroslovenska, a ona od XVI veka i kasnije, znatno su hristijanizirana.

Proces islamizacije, počevši od dolaska Turaka, a to znači još od XV i XVI veka, može se pratiti i u tutinskom kraju, iako mnogo manje nego u drugim krajevima. Za razliku od drugih krajeva novopazarskog kadiluka i Kosovske Mitrovice, gde je u XVI veku islamizacija bila dosta izražena[110], u tutinskom kraju taj proces je bio jedva primetan. Tutinski kraj je brdski, šumovit i nepristupačan, i u njemu su živeli stočari, a u takvim krajevima, udaljenim od komunikacija i zabačenim, islamizacija je sporije prodirala. Ljudi koji bi primili islam iz bilo kojih razloga, po pravilu su odlazili da žive u gradovima jer im je tamo život bio povoljniji, što znači da su bili beneficirani, ne samo u ekonomskom pogledu.

Islamizacija, kao svojevrstan fenomen, nije dovoljno proučena u jugoslovenskim zemljama. Originalnih izvora o tome za sada nema dovoljno, a ono što je napisano - dosta

---

[108]H. Šabanović, *Krajišta...* str. 128 Oblast Brankovića (H. Šabanović) str. 5-17, 112 i 239.

[109]*Popis sandžaka Bosne,* s kraja XVI veka. Popis je preveo Adem Polimac iz Sarajeva, ali nije publikovan. Čuva se u Akademiji nauka Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

[110]Istorija naroda Jugoslavije II, str. 119.

je kontradiktorno. Bitna razlika u procesu islamizacije između tutinskog i susednih krajeva nije postojala. To znači da su islam najpre primali predstavnici povlašćene klase i da su kao islamizirani ljudi zadržali taj povlašćeni položaj, sada kao begovi i age, i da su i dalje živeli na račun srednjih i, osobito, siromašnih društvenih slojeva[111].

Naznačeni popisi iz turskog perioda pokazuju da je u selima tutinskog kraja, iako jedva primetno, bilo muslimanskog stanovništva počevši od XV veka. Muslimani se pominju u selima: Gluhavica, Gornje Morani, Donje Morani, Veseniće. To su, istina, retki pomeni, ređi nego u drugim krajevima novopazarskog kadiluka. Bila su to domaćinstva islamiziranih Srba meštana, koji su u defterima označeni kao sinovi Avdulahovi: Hasan Avdulahov iz Gluhavice, Rizvan Avdulahov iz Morani. U stvari, Avdulahovi sinovi su oni koji su prvi primili islam. U drugim kadilucima i nahijama dešavalo se da se navodilo hrišćansko ime oca onoga ko je islamiziran: Hasan Jovanov, Murat Milošev i sl. Tako je, sticajem političkih i drugih prilika, i u tutinskom kraju dolazilo do pojave muslimanske konfesije.

Ostaje, međutim, činjenica da su u tutinskom kraju, sve do početka XVIII veka, ogromnu većinu stanovnika činili Srbi, kao što je bio slučaj i sa drugim nahijama novopazarskog kadiluka. Dr Milisav Lutovac je na osnovu jedne turske etničke karte utvrdio da je u prvoj polovini XVI veka Bihor bio naseljen samo Srbima i da se tek od 1690. godine počinje menjati etnički sastav bihorskog stanovništva[112]. Turski geograf iz XVII veka Hadži Kalfa piše da u Bihoru žive Srbi i Arnauti, a u Rožajama samo Srbi[113]. (misli se na rožajsku nahiju, koja je tada pripadala Skadarskom pašaluku). Ova Hadži-Kalfina konstatacija može se odnositi i na veći deo današnje tutinske teritorije koja je u to vreme pripadala rožajskoj nahiji. Popisi turske administracije iz tog vremena potvrđuju Hadži-Kalfino kazivanje o rožajskoj nahiji.

Hrišćani u tutinskom kraju imali su određene slobode verskog ispovedanja, osobito posle obnove Pećke patrijaršije 1557. godine. „Pajsijevo doba" (arhiepiskop Pajsije 1614-1648) u istoriji srpske umetnosti označeno je kao nova renesansa. To je vreme „srednjih prilika i usklađenih odnosa s turskom vlašću."[114] Episkopi raški tokom XVI-XVIII veka uživali su relativno visok ugled, a neki su postajali patrijarsi[115].

---

[111]Čubrilović V., *Poreklo muslimanskog plemstva BiH,* JIČ 1935; Mušović E., *Islamizacija u Novopazarskom sandžaku,* Istorijski zapisi god. XXXIV, Titograd 1981, str. 3-4.

[112] Lutovac M., *Bihor i Korita. Beograd 1967.* str. 15.

[113]Kalfa H., O *Balkanskom poluostrvu,* Spomenik XVIII SKA, Beograd 1802, str. 52.

[114]Stanić R., *Arhitektura i slikarstvo XVI i XVII veka,* Novi Pazar i okolina, Beograd.1989, str. 216,

[115]Vinaver V., *Period turske vladavine,* Novi Pazar i okolina, Beograd 1969, str. 194.

O dosta razvijenom duhovnom životu govori i činjenica da se, u navedenim popisima, u skoro svakom selu pominje bar po jedan pop i da svako veće selo ima crkvu, od kojih je najveći broj izgrađen u XVII veku. Razume se, odnos turskih vlasti prema verskim slobodama hrišćana uopšte, menjao se, što je zavisilo od različitih faktora, posebno od političkih prilika i uticaja hrišćanskih država na Tursku. Prema tome, ta verska tolerancija omogućavala je određeni veći stepen duhovnog života.

Središte tog duhovnog života hrišćana u tutinskom kraju ostao je i dalje Crnorečki manastir. Crkva tog manastira živopisana je poslednjih decenija XVI veka, a freske Crnorečkog manastira predstavljaju najdragoceniji srpski živopis iz XVI veka. Živopis crkve čiji je ktitor bio neki Nikola znatno je oštećen, ali se uglavnom može rekonstruisati. Na spoljašnjem zidu crkve uočavaju se portreti Stefana Nemanje, Stefana Dečanskog, zatim sv. Jovan Preteča, Bogorodica i Isus Hristos Emanuel. Od stojećih figura u naosu se ističu sveti ratnici Dimitrije, Georgije, Teodor, Tiron i Todor Staratijat, a zatim scene iz ciklusa Hristovog rođenja i Velikog praznika. Centralno mesto pripada kompoziciji Uspenje sv. Bogorodice, na zapadnom zidu naosa.

2.3. Tutin od kraja XVII do XIX veka

Kraj XVII veka doneo je ogromne promene u istoriji Balkana. Od 1683. do 1699. godine vodi se poznati austro-turski rat, poznat kao veliki rat. U tom ratu, koji su vodile Austrija i Mađarska protiv Turske, aktivirali su se više nego ikada ranije balkanski narodi, posebno Srbi, sa željom da zbace turski jaram i da se domognu slobode. Ustaničko jezgro Srba u to vreme bio je Stari vlah, a ustanike je uspešno predvodio Mojsije Rašković.

Austrijanci i Mađari, uz svesrdnu, obilatu i odlučujuću pomoć balkanskih hrišćana - ustanika, prodrli su duboko na jug, sve do Kičeva, potiskujući Turke, koji su se, u opštem rasulu, povlačili. Sva ta teritorija prema tome i ova naša bila je u rukama ustanika, Austrijanaca i Mađara.

Nema bližih podataka o učešću Srba sa sadašnje tutinske teritorije u tom ratu protiv Turaka, ali, svakako da se oni podaci o učešću Srba u novopazarskom, sjeničkom, rožajskom i limskom kraju, u pomenutom ratu, odnose i na tutinski kraj. Postoje razlozi po kojima su i tutinski Srbi dali značajan doprinos velikom ratu jer su i oni, kao i oni u drugim krajevima, videli u tom ratu šansu za definitivno oslobođenje. Položaj Srba u ovom kraju, pri završetku XVII veka bio je pogoršan jer su bili opterećeni velikim porezima i izloženi zulumima, pa ih je to podsticalo na borbu za slobodu. Apelu ustanika iz Starog vlaha, da se

narod digne na ustanak morali su se pridružiti i Srbi iz tutinskog kraja, jer je to granični kraj Starog Vlaha. I tutinski kao i susedni kraj bio je izložen velikim stradanjima u toku rata i posle njega, a stanovništvo skoro u celini raseljeno, što bi se moglo smatrati odmazdom turskih vlasti nad krajem u kome je bilo ustanika. Konačno, i ovi Srbi kao i svi drugi shvatili su ovaj rat kao oslobodilački i sve nade za definitivno oslobođenje od Turaka bile su usmerene ka njemu.

Na Pešter su se doselili Klimente kao pripadnici katoličke konfesije, koji su doneli svoje običaje, shvatanja, način života, a naselili su Pešter, kraj ne samo udaljen nego potpuno različit od njihove nekadašnje postojbine. Zato je trebalo mnogo vremena da se naviknu na nov način života. Svoju narav, buntovnu prirodu, želju za očuvanjem nepokornosti Klimente su zadržali na Pešteri i skoro neprestano su se sukobljavali sa Turcima zbog toga.

Zbog teškog prilagođavanja na nove uslove života, a pritisnuti stalnom nostalgijom za rodnim krajem, mnogi Klimente su pokušali da se vrate u postojbinu. Nekima je to pošlo za rukom, pa se 1707. godine sa Pešteri vratilo 147 porodica (1 362 člana), sa mnogim stadima ovaca i goveda. Posle toga na Pešteri ostalo 177 klimentskih porodica. Međutim, bilo ih je više, jer popis koji su 1721, godine na Pešteri izvršili misionari, pokazuje da je u 29 sela živelo 195 klimentskih porodica. Bilo ih je, međutim, više jer nisu uzeta u obzir neidentifikovana naselja niti sela koja su pripadala novopazarskoj i sjeničkoj nahiji, a navedeni popis pokazuje da ih je i tamo bilo.

Katolički misionari, koji su dolazili na Pešter iz Rima radi obilaska svojih vernika - Klimenata popisali su sela na Pešteri u kojima su 1721. godine živeli Klimenti - katolici. Tom prilikom konstatovali su da su Klimente na Pešteri katolici, a da su samo neki prešli na islam ili pravoslavlje.

U procesu islamizacije Klimenata na Pešteri značajnu ulogu imala je džamija na Pešteri, najverovatnije ona u Uglu. Poznato je da je ta džamija najstarija na Pešteri i da potiče s početka XVIII veka. Ističe se da su Turci porušili crkvu na Pešteri kako bi time kaznili Klimente koji su dozvolili da se jedan deo vrati 1711. godine i da su na temeljima crkve podigli džamiju. Kako se u izveštaju samo kaže da je to bilo u Pešteri, verovatno se pri tom mislilo na selo, a ne na kraj. Postoje indikatori da se selo Ugao i pre XVIII veka zvalo Pešter, pa bi moglo biti da se to odnosi na selo Ugao, odnosno na džamiju u tom selu, zbog toga što se u tom selu, nedaleko od džamije, nalaze ostaci crkve koju ovde nazivaju „latinska crkva".

Interesantno je napomenuti da je u tradiciji doseljenika iz Crne Gore i brda ostalo da je njihov predak ubio nekog bega ili agu pa da su pobegli zbog krvne osvete. Iako i takve mogućnosti nisu isključene, suština je bila u nečem drugom, u stvari u potrazi za novim podnebljem za egzistenciju. Begovi i age su sve doseljenike rado prihvatali jer nije imao ko da obrađuje zemlju, dajući im i određene povlastice. To je bio razlog da su se mnogi, oni koji su nameravali da idu dalje u pitomije krajeve, zadržali na Pešteri i ostali da žive u tutinskom kraju.

Prilikom naseljavanja tutinske teritorije u XVIII veku bilo je čestih sukoba između plemena ili sukoba sa strancima oko teritorije koju je trebalo naseliti. Do sukoba je dolazilo i sa vlasnicima zemlje, pa i sa turskim vlastima. U jednom dokumentu piše: „...prokleti Arnauti iz Crniša (misli se na Hote koji su naselili Crniš,) pritiskoše Vučetiće, manastirsku zemlju i valjaonice...”[116]

U vreme rata 1737-1739. godine, koji su vodile Austrija i Turska, pešterski Malisori, koji su još uvek bili katolici, učestvovali su u tom ratu zajedno sa Piperima, Bjelopavlićima, Vasojevićima, Kučima, Drobnjacima i drugim hrišćanskim ustanicima, protiv Turaka. Narodne starešine podigle su narod na Limu i oko Rožaja, Atanasije Rašković oslobodio je Novu Varoš, a ustanici Staniše Markovića Mlatišume, sa vojskom austrijskog pukovnika Lentula, zauzeli su Novi Pazar. U tim borbama Klimente su uzeli vidnog učešća, izražavajući, prema nekim podacima, simpatije prema Rusima kao saveznicima Austrije.

U turskoj protivofanzivi, u tom ratu došlo je do povlačenja hrišćana, među njima i Klimenata, prema severu. Tada se preko Save, povuklo 500 Klimenata i 300 Srba. Pošto je to povlačenje bilo iz novopazarskog kraja, sigurno je da su u pitanju Klimente iz tutinskog kraja. Dve stotine Klimenata vratilo se u svoj kraj jer nisu mogli da izdrže poreska opterećenja i nisu mogli da se prilagode načinu života preko Save. Oni koji su tamo ostali, nastanili su se u sremskim selima, Hrtkovici, Jarak, Nikinci i njihovi potomci i danas tamo žive. Oni su tamo očuvali katoličku veroispovest, ali su izgubili etnički identitet.

Godine 1764. stradanju je bilo izloženo stanovništvo u rožajsko-tutinskom kraju od pohoda Osman-paše, koji je harao i palio, ne ostavljajući ništa iza sebe.[117]Kad je stanovništvo pokušalo da se suprotstavi tadašnjem zulumu, stacionirano je u Trgovištu (Rožaje) 7 000 turskih vojnika i tu su ostali četiri nedelje. Tada „vojska izede žito, i sir i maslo i poklaše volove, i krave i ovce i ovnove, i hristijanski domovi od zuluma opusteše.

---

[116]Lutavac M., Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik , Beograd 1954. str. 106

[117]Đorđević R., Stanovništvo Srbije posle velike seobe Srba, Fototipsko izdanje iz 1927. god. str. 7

Sirotinja bežaše po ledu i snegu i plakaše ljuto i gorko. I tada Trgovište opuste od zuluma".[118] Očigledno, bile su to u rožajsko-tutinskom kraju krvave i beskompromisne represalije turskih vlasti prema hrišćanima za nemire, bune i ustanke koje su organizovali u prvoj polovini XVIII veka.

U vreme pohoda Mahmut-paše Bušetlije, skadarskog vezira i carskog odmetnika na Novi Pazar 1784. godine, pridružili su mu se mnogi stanovnici rožajsko-tutinskog kraja, u čemu su Klimente prednjačili.

Osmanska carevina u XVIII veku preživljavala je ozbiljne krize. Na frontovima su gubljene bitke, a širom carevine dižu se ustanci. Sve je to propraćeno povećanim državnim obavezama, pritiscima na pokorene narode, glađu i bolestima.

U XVIII veku je i u tutinskom kraju harala kuga. Ona se prenosila sa Istoka glavnim komunikacijama, posebno dubrovačkim drumom, koji je prolazio kroz Novi Pazar, grad koji je bio jedan od važnih raskrsnica na tom drumu. U Historijskom arhivu u Dubrovniku čuva se dosta dokumenata iz kojih se vidi da su svi trgovci koji su u XVIII veku dolazili iz Novog Pazara u Dubrovnik boravili u karantinu kako bi se izbeglo prenošenje zaraznih bolesti.[119] Nema konkretnih podataka o broju žrtava u tutinskom kraju, ali je moguće da ih je bilo, iako dosta, mnogo manje nego u onim mestima koja su bila bliža drumu. Ni te bolesti, ni ratovi, ni hajdučije i nemiri nisu mnogo ometali dubrovačke trgovce, koji su uvozili kožu, vunu i vosak. Deo od tih proizvoda kupovali su i od stočara tutinskog kraja.

Ono što je posebno pogađalo seljake u XVIII veku, to su mnogi porezi i proces čitlučenja. Osim toga, u jednom izraženo anarhičnom stanju, turske vlasti su vršile snažan politički pritisak na potčinjene. „Lokalne vlasti nagrabile su se seljačkih imanja i ogorčeno tukle sa susednim vlastima boreći se da prošire svoje oblasti i svoja bogatstva".[120] To anarhično stanje došlo je do punog izražaja u vreme osamostaljivanja Skadarskih Bušatlija i otkazivanja poslušnosti caru na teritoriji Skadarskog pašaluka, što je osetio i tutinski kraj.

Za XVIII vek karakteristični su skoro stalni zulumi, nemiri otkazivanja poslušnosti caru samovoljnih feudalaca, borbe i ustanci. Ti nemiri su doveli do toga da je 1771. godine Novi Pazar stradao a da mu je okolina opustela.[121] Činjenica je, dakle, da se u tutinskim selima, udaljenim od grada i od komunikacija i rasutim po brdima, vrlo nepristupačnim,

---

[118]Stojanović LJ., *Stari srpski zapisi i natpisi,* knj. 2. Beograd 1903. br. 3252

[119]Šušević I., O trgovini Novog Pazara i Dubrovnika u XVIII veku, Novopazarski zbornik 7, Novi Pazar 1983.

[120]Vinaver V., *Novi Pazar i okolina,* Beograd 1969. str. 191.

[121]Vinaver V., *Novi Pazar i okolina,* Beograd 1969. str. 192.

veoma teško živelo i da je život tih ljudi bio sveden na borbu za goli opstanak. U selima u tutinskom kraju seljaštvo je bilo podvrgnuto raznim poreskim opterećenjima. U tom seljaštvu nije bilo klasične klasne diferencijacije jer je ono u celini bilo siromašno, a begovi i age živeli su po gradovima, van tutinske teritorije. U tutinska sela su dolazili praćeni naoružanim ljudima samo u vreme kada je trebalo da pokupe obaveze od čifčija.

Propratna pojava kojoj su Turci pridavali veliki značaj jeste i proces islamizacije, koja je u XVIII veku bila izraženija nego ikada. Turci su u novim vernicima tražili svoje saveznike i trajniji oslonac na konfesionalnoj osnovi. Taj proces islamizacije u XVIII veku u tutinskom kraju nije poznat, tako da ne znamo da li je ona vršena ekonomskom, fizičkom ili nekakvom drugom prisilom, ali ostaje činjenica da je baš u XVIII veku uglavnom islamizirana većina onih koji su naselili tutinsku teritoriju početkom XVIII veka, posebno Malisori. Na osnovu jednog podatka, istina od katoličkih misionara, moglo bi se zaključiti da su se Malisori opirali islamizaciji, nastojeći da očuvaju katoličku veru, jer se navodi da je 50 klimentskih porodica napustilo Pešter 1711. godine i da su se vratile u Albaniju da bi izbegle nasilnu islamizaciju.

Osamnaesti vek, tako buran po zbivanjima, vek u kome je praktično izmenjena struktura stanovništva u tutinskom kraju, karakterističan je i po tome što je ovaj kraj tada menjao gospodare. Veći deo tog kraja administrativno je pripadalo Skadarskom pašaluku a kao gospodari - spahije Pešteri pominju se pećki Mahmutbegovići. Iz te porodice je Hudaverdi Mahmutbegović, skadarski vezir, koji je i naselio Klimente na Pešteri. Kasnije, verovatno posle 1721. godine, umesto Mahmutbegovića se pojavljuju novi feudalci kao gospodari Peštera: Hajdaršaići i Ćorovići iz Bihora. Te administrativne nejasnoće ostaće sve do 1831. godine, kada će se u ovom kraju povući granične linije između Bosanskog i Skadarskog pašaluka.

Političke neprilike u koje je Osmanska Carevina zapala u XVIII veku bile su praćene glađu i zaraznim bolestima, od kojih se u našim krajevima umiralo vrlo mnogo. Feudalna anarhija: osionost begova i aga, odricanje poslušnosti centralnim vlastima, politički i ekonomski pritisak nad potčinjenima, davali su pečat haotične slike druge polovine XVIII veka, pa će događaji koji će doneti XIX vek biti logična posledica takvog stanja.

2.4. Tutin za vreme devetnaestog i početkom dvadesetog veka

Devetnaesti vek doneo je tutinskom kraju mnoge novine jer je u taj vek i on ušao sa brojnim *suprotnostima ekonomske*, *socijalne* i *konfesionalne periode*, što je posledica izraženog anarhičnog stanja nasleđenog iz XVIII veka. Zbog toga je sam početak ovog veka *tekao u znaku nemira i pokreta porobljenih naroda protiv turske vlasti sa težnjom da se dočepaju slobode*. U svemu tome posebno mesto imao je prvi srpski ustanak (1804-1813), koji je po značaju i posledicama prevazilazio nacionalne granice. On je postao lučonoša i simbol oslobodilačkih pokreta svih pokorenih balkanskih naroda, kao i vesnik novog života uopšte.

Kako je tutinski kraj na početku XIX veka delimično pripadao Bosanskom, a delimično Skadarskom pašaluku, odjek priprema, kao i sam tok prvog srpskog ustanka, ostavio je snažan utisak kod srpskog stanovništva, čiji je položaj u to vreme bio težak do nesnošljivosti. Može se sa pravom reći da je Stari Vlah, oblast čiji je granični kraj bio tutinska teritorija, bio jedan od vrlo značajnih ustaničkih centara u vreme prvog srpskog ustanka, kao što je to bio i u XVIII veku. Još 1790. godine, Turci su u Starom Vlahu otkrili jednu zaveru, zbog čega su Srbi teško ispaštali. Navodi se da je tada odsečeno 5 srpskih glava i da su njima okićene novopazarske tvrđave, dok su mnoge žene i deca pokupljeni, proterani na istok i prodavani „kao roblje na Levantu".[122] Kada su Turci primetili ustaničko raspoloženje među Srbima u Ibarskom Kolašinu, onda su neke Kolašince pohvatali i proterali u Misir (Egipat).[123]

Novopazarski sandžak je u ustaničkim planovima Karađorđa Petrovića, vođe ustanika, imao vrlo značajnu ulogu. To je bio deo stare Srbije, tada u okviru Bosanskog pašaluka, na koji je trebalo računati. Novopazarski sandžak bio je koridor preko koga su srpski ustanici mogli uspostaviti vezu sa Crnogorcima, a ona je bila nužna radi zajedničkih akcija protiv Turaka. U tom smislu Karađorđev plan za 1809. godinu odnosi se na prodor ustaničkih snaga na Novopazarski sandžak. Tada se ustanicima pridružilo 5 000 sandžačkih Srba, čime su dali važan doprinos ovom oslobodilačkom pokretu. Ustanici su odneli značajne pobede nad turskim snagama na Javoru, Sjenici i Suvom Dolu.

Posle uspešno završene bitke na Javoru, ustaničke snage su nastupile ka Sjenici. U Sjenici je bilo koncentrisano mnogo muslimanskog stanovništva koje se povlačilo. O sjeničkoj bici Karađorđe je javio:

---

[122]Radonić J., Rimska kurija, Beograd, Srpska akademija nauka, str. 177.

[123]Lutovac M., Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik , Beograd 1954. str. 31.

„Ja sam krenuo iz Topole 18. maja (1809) i došao sam u Sjenicu 24og, a ujutru 25-og jesmo bataliju (bitku) imali u polju i hvala bogu naš je mejdan bio. Ima više od sto glava što smo odsekli, a što su oni odneli i što se ranilo to ne znamo, a od naših četiri momka poginula su i 8 ranjeno”.[124]

Posle sjeničke bitke ustanici su usmerili svoje kretanje prema gornjoj Pešteri (današnjoj tutinskoj teritoriji) u nameri da se tamo sastanu sa crnogorskom vojskom, kako bi zajednički uspešnije vojevali. Na tom putu uhvatili su, u selu Buđevu, 18 „Arnauta” koje je predvodio Ganić iz Rožaja, zatvorili ih u kuću brvnaru i zapalili je. Pod Arnautima izveštač podrazumeva potomke Klimenata i Kuča sa Pešteri. Oni su tada već uveliko bili islamizirani i islam je učinio svoje, pa hrišćanski ustanici nisu mogli više računati na njihovu saradnju kao što je to bilo 1737. godine. Naprotiv, u njma su imali ljute neprijatelje.

Jedna od najžešćih bitaka u prvom srpskom ustanku vođena je na Suvom Dolu 1809. godine. U jednom izveštaju zabeleženo je da je u suvodolskoj bitki učestvovalo 6 000 Turaka i više od 6 000 ustanika Srba. U drugom izveštaju se navodi da tu nije moglo biti više od 4000 do 4 500 Srba, a da Numan-paša Pećki nije imao više od 4 000 vojnika „većinom Arnauta, koji su u boju odvažni i slavoljubivi”.[125]

Suvodolska bitka odigrala se na jednom brdu na kome se ušančila vojska, kojom je komandovao Numan-paša Pećki. Bitka je bila žestoka, a završila se pobedom ustanika. Numan-paša Pećki bio je ranjen u tom boju, a na bojištu je ostavio 600 mrtvih. Srpski ustanici su izgubili 120 boraca, a brdo na kome se odigrala bitka od tada se naziva Karadža, po Karađorđu.

Iseljavanje stanovništva bilo je propraćeno brojnim nemirima srpskog i muslimanskog stanovništva jer je i jedno i drugo bilo u potčinjenom- čifčijskom odnosu. Od državnih poreza, koje su sredinom XIX veka bili dužni da plaćaju hrišćani, muslimanski stanovnici su plaćali *devet vrsta poreza*. To znači da je *verska razlika uslovljavala određenu društvenu razliku i pravnu nejednakost, što će se zadržati sve do oslobođenja od turske vlasti.*[126] U XIX veku seljaci rožajsko-tutinskog kraja masovno su odbijali da plaćaju porez turskim vlastima i da priznaju tursku vlast, što svedoči o velikim teškoćama. O tome je Ami Bue pisao: „Tako su seljaci Rožaja, Srbi i Arbanasi, živeći odvojeno po selima, slabo šta plaćali od poreza, a uz to nisu ni priznavali nadležnost

---

[124]Petrović A.,Povesnica od počeška vreiena voždovo1, Spomenik SKA, XXIX, Beograd, 1892, str. 19.

[125]Sačenski, Ž., Pričanja savremenika o prvom srpskom ustanku.Beograd 1954. str. 202.

[126]Stojančević, V., Južnoslovenski narodi, Zbornik Radova, Beograd 1980. Str. 71, 72, 106.

turskog suda".[127] Zbog toga je ceo XIX vek bio ispunjen bunama i nemirima obeju konfesija protiv turske vlasti. Razume se turske vlasti su preduzimale mere da „zavedu red", da obezbede sredstva od poreskih obveznika, koja su im bila sve potrebnija jer su carske i državne kase bivale sve praznije. Sve je to bilo propraćeno velikim zulumima, terorom i ubistvima.

U tim nemirima učestvovali su Srbi i Muslimani, često udruženi, u čemu su prednjačili Pešterci. Tako je 1819. godine došlo do velikih nemira na Pešteri koje su organizovali: Jusuf Balja (iz Baljena na Donjoj Pešteri), Sali Ugla (iz Ugla na Gornjoj Pešteri) i Deli Ibrahim (iz Novog Pazara). Predstavnik turske vlasti, Osman-paša Talirević, morao je da pobegne pred pobunjenicima i da nađe utočište kod Ganića u Rožajama. Osman-paša je tada zatražio pomoć od Rožajaca i kad je pomoć stigla surovo se obračunao sa pobunjenicima, „poharao ih i rasterao kako je sam hteo" i tom prilikom spalio selo Rasno.[128]

Do novih nemira došlo je kad je sultan Mahmud II pokušao da reformama modernizuje vojsku, a time i državu, pa da je tako spase od daljeg propadanja i mnogih neprilika kojima je bila izložena. Sultanovim reformama su se tada suprotstavili plemići - begovi i age, koji su povukli za sobom i ostale društvene slojeve, pri čemu su prednjačili oni iz Bosne i Albanije. Uporan u nastojanju da sprovede spasonosnu reformu, sultan Mahmud II je lomio otpore plemstva širom carevine. Godine 1826. uputio je apel narodima Skadarskog i Bosanskog pašaluka da se suprotstave begovima i agama i svima onima koji ne poštuju carska naređenja. Carska pisma čitana su na javnim mestima po svim gradovima i većim naseljima pomenutih pašaluka.

Muslimansko stanovništvo u novopazarskom sandžaku bilo je tada podeljeno u dve grupe: na manju grupu, koja je bila za reformu sultana Mahmuda II i na veću grupu, koja je bila protiv njih. Prvu je u novopazarskom kraju predvodio Ejup-paša Ferhatagić, novopazarski muselim (sreski načelnik), a druge Nurudin-beg Kapetanović.

Albanske pobunjenike koje je predvodio Mustafa-paša Bušatlija, skadarski vezir, potukla je 1831. godine turska vojska kod Babun-hana, nedaleko od Prilepa. Više od 12 000 bosanskih pobunjenika, kojima se pridružio i veliki broj Muslimana iz Novopazarskog sandžaka, predvođeni Husein-kapetanom Gradaščevićem, srelo se 1831. godine sa turskom vojskom kod Lipljana na Kosovu. Pobunjenici su odneli pobedu, a turska vojska se povukla. Međutim, pobeda nije iskorišćena, jer su se posle pobede povlačili prema Bosni u

---

[127]Stojančević, V., navedeno delo, str. 235.

[128]Detaljnije o ovome: Vulović, D., Nahija požeška, Beograd, Državna arhiva N. R. Srbije 1953.

anarhičnom stanju. U novopazarsko-tutinskom kraju tada je došlo do velikih obračuna između sultanovih pristalica i protivnika. Navodi se da je Ejup-paša Ferhatagić, sultanov pristalica, ubio jednog dana sedam Žirčana (selo Žirče kod Tutina), sultanovih protivnika i da ih je zakopao u jednoj grobnici.

U tim nemirima i krvavim obračunima između muslimanskih pobunjenika i Turaka Srbi nisu učestvovali jer im je knez Miloš savetovao da se drže mudro, da budu po strani do ishoda, a plaćali su povećane dažbine, posebno u hrani, čas za pobunjeničku čas za tursku vojsku.[129]

Po svoj prilici najveći deo vojske Husein-kapetana Gradaščevića, koja je išla prema Kosovu, prolazio je tutinskom teritorijom. Po predanju, logorovali su u Donjoj Dmitrovi. Kako je vojska bila veoma brojna, do tada neviđena, narod je bio iznenađen njenim prolaskom i tutnjavom. Po tome je Donja Dmitrova nazvana Tutin (tutnji - Tutin). Istina je da do tada nemamo pomena naselja Tutin, pa nije isključena mogućnost da je Tutin baš tako i po tome dobio ime. Takođe je poznato da je ta vojska, na putu za Kosovo, logorovala i u Ibarskom Kolašinu.[130](Neki pretpostavljaju da je Tutin dobio to ime po ličnom imenu Tuta, Tuta - Tutin).

Posebnu pažnju zaslužuju događaji koji su se odigravali na tutinsko-rožajskoj teritoriji. Suvi Do na Pešteri bio je centar u kome su se smenjivali predstavnici protivnika i pristalica carske vlasti. Prvobitno je tursku vlast u Suvom Dolu, za Pešter, oko 1826. godine, predstavljao Ibrahim-aga Ganić iz Rožaja. Ganići su islamizirani Kuči, vrlo uticajna porodica u Rožaju i celom tom kraju, i dosta njihovih ljudi bilo je na visokim položajima u vreme turske vladavine. Svoje agaluke sa brojnim čifčijama imali su na tutinskoj teritoriji, u onom delu koji je u to vreme pripadao nahiji Trgovište - Rožaje.[131]Mustafa-paša Bušatlija je 1828. godine postavio Hasana Hota, svog čoveka i sultanovog protivnika, za peštersko-bihorskog zabita (oficir koji održava red). Sedište Hasana Hota bilo je u Suvom Dolu - za Pešter, a u Loznicama - za Bihor.

Cilj Hasana Hota bio je da privuče što veći broj Pešteraca i Bihoraca protiv reformi sultana Mahmuda II i da se sa onima koji to ne prihvate surovo obračuna. Hasan Hot je proterao iz Suvog Dola Ibrahim-agu Ganića,a Peštercima je naredio da mu izgrade veliko kameno utvrđenje - kulu. Prisilnim radom kulu su gradili u Suvom Dolu stanovnici Pešteri, na izvoru Beglučkog potoka, na mestu koje se i danas zove Kula. U sklopu te građevine

---

[129]Mušović E., Pokreti sandžačkih Muslimana protiv reformi sultana Mahmuda II, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije, Beograd, 1977, str. 13 - 14.

[130]Lutovac M., navedeno delo, str. 31.

[131]Godine 1828. Skadarski pašaluk činili su ovi krajevi: Dukađin, Debar, Ohrid i Trgovište (Rožaje).

nalazila se manja vojnička kasarna, dve kuhinje, tamnica, a u sredini gde je sedeo Hasan Hot - velika građevina. Oko Kule, koja je postala simbol tiranije, bila su postavljena vešala. Istovremeno je na sličan način narod gradio džamiju u selu Gubavču kod Bijelog Polja.

Hasan Hot je okupio oko sebe istaknute ljude, a glavni oslonac mu je bio Sulejman-aga Kučević, bjelopoljski ajan (prvak). Međutim, većina stanovnika Pešteri i Bihora suprotstavila se Hasanu Hotu. Među njima su prednjačili stanovnici Rasna, zatim Hadrovići (islamizirani Đuraškovići iz Bihora) iz Bihora i Dupljaci iz Korita. Rožajci su takođe bili protiv Hasana Hota, a na njihovom čelu bili su Avdaga Ganić i Čolaković. Avdaga Ganić je sa delegacijom iz Rožaja otišao u Peć kod Abdul Rezak-paše (gotovo jedini od kosovskih paša koji je ostao veran sultanu) da traži savet i pomoć. Pećki paša je savetovao Rožajcima da nastave borbu protiv Hasana Hota i da ga isteraju sa Pešteri i Bihora. Dao im je tada tri tovara džebane (municije) kao pomoć.

U surovom obračunu između Hasana Hota i njegovih protivnika na Pešteri bilo je više mrtvih i ranjenih. Među poginulima bili su Ibrahim-aga Ganić i njegov sinovac Osman-aga, a među ranjenima - desetak Hadrovića. Posle te pobede Hasan Hot se razbesneo i svako jutro je po jedan Pešterac ili Bihorac visio na vešalima pored Kule. Među obešenima bio je jedan Hadrović, više Pešteraca i Kolašinaca. U izveštaju od 4. juna 1829.godine piše da je peštersko-bihorski zabit Hasan Hot obesio u Suvom Dolu 20 - 30 ljudi.

Pretežno terorom, Hasan Hot je uspeo da prikupi u Bihoru i na Pešteri 750 vojnika, koji su učestvovali u pohodu Mustafa-paša Bušatlije protiv Turaka, odnosno u bici kod Babun-hana. Ti vojnici, prisilno mobilisani, bili su naoružani dugačkim puškama i primali su ajluk (platu) po 50 groša.[132]

Porta je, pritisnuta unutrašnjim problemima, a izložena pritiscima evropskih država, činila neke napore da poboljša ekonomski, pravni i politički položaj hrišćana u celini i seljaštva uopšte. Posebno je u tom pogledu bio značajan Gilhanski hatišerif iz 1839. godine, kojim je ukinut spahijski feudalni red, ali ne i spahijski sistem. Umesto spahija kao zakupaca naturalnog desetka, sada se javlja država. Seljak je tada bio izložen nasiljima i otimačini svrgnutih spahija[133]. Svi pokušaji Porte ipak su ostajali bez rezultata,

---

[132]Mustafa-paša Bušatlija sakupio je vojsku protiv Turaka koju su činili: Đulbeg Gusinjski sa 350 vojnika, iz Gusinja i 200 Plavljana; Sulejman-aga Kučević, ajan bjelopoljski, sa 100 vojnika; vojvoda. Lakić sa 150 Vasojevića, Husein Hot sa 600 Klimenata i Hasan Hot sa 750 Pešteraca i Bihoraca. Ostali su bili iz drugih krajeva Skadarskog pašaluka.

[133]Stojančević, V., navedeno delo, str. 374.

posebno kad su u pitanju mere koje je trebalo da poboljšaju položaj hrišćana jer su ih nove ekonomske obaveze teretile kao mora[134]. Ostao je i dalje veoma težak položaj muslimanskog stanovništva koje je živelo po selima kao i gradske sirotinje. Navodi se da je tada u sandžačkim selima bilo muslimanskih seljaka bezemljaša koji su radili kao najamna radna snaga na imanjima begova i aga. U uslovima ekonomske bede ti seljaci su se odavali hajdučiji i pljački, nemirima i ustancima i gonile su ih turske vlasti[135]. Tako je 1837. godine izbila zajednička buna srpskih i muslimanskih seljaka u novopazarsko-sjeničkom kraju protiv zuluma Ejup-paše Pazarskog. Pobunjenici su poslali delegaciju od osam članova (po četiri pripadnika obe konfesije) u Stambol da se žale sultanu. Ejup-pašina potera presrela ih je u Bitolju i zatvorila u sjeničkoj tvrđavi sa još 230 „Srba i Turaka" pobunjenika, koliko su uspeli da uhvate od preko 1 500 naoružanih seljaka, a „mnoge kuće su im zapalili i imanja oduzeli". Tada se na granici prema Srbiji našlo oko 700 srpskih porodica, čekajući priliku da se tamo prebace[136]. U Bihoru i rožajskom kraju izbila je 1851.godine buna hrišćanskih i muslimanskih seljaka - čifčija, napoličara i bezemljaša. To se prenelo i na 1853. godinu, kada su se „stanovnici Bihora i Trgovišta, i Muslimani i hrišćani, pobunili protiv turskih vlasti[137].

U tom tako teškom stanju, položaj hrišćana bio je najteži, bez obzira na to što je i položaj muslimanskih čifčija bio težak, jer su ovi drugi bili u nečemu beneficirani zbog konfesionalne opredeljenosti.

U uslovima nedostatka ličnih, imovinskih i drugih elementarnih sloboda, srpsko stanovništvo je u velikom broju napustilo tutinsku teritoriju, iselivši se u Srbiju. Taj proces iseljavanja nastavljen je i u drugoj polovini XIX veka. Umesto njih doseljeni su muhadžiri, Crnogorci i Brđani. Nije slučajnost što su se svi oni zadržali na ovoj teritoriji, koju su njihovi prethodnici napustili zbog opšte nesigurnosti i ekonomske bede. Crnogorci i Brđani nameravali su da se iz svoje postojbine isele u Srbiju, ali im je granica bila često zatvarana jer je postojala opasnost da Sandžak ostane bez srpskog stanovništva. To zatvaranje granice nije toliko pogađalo sandžačko koliko crnogorsko stanovništvo koje se mesecima kretalo iz Crne Gore prema Srbiji preko Sandžaka. Srbi iz Sandžaka su granicu na Javoru i Raški mogli da pređu svakog časa i pored zabrane, dok Crnogorci to nisu mogli jer im je granica bila udaljena. Pošto su bili dovedeni pred svršen čin, jer više nisu mogli da se vraćaju u Crnu Goru, a preko granice nisu mogli, oni su ostajali da žive po sandžačkim selima. To je

---

[134]Stojančević, V., navedeno delo, str. 106 i 107.

[135]Stojančević, V., navedeno delo, str. 383.

[136]Stojančević, V., navedeno delo, str. 142; E. Mušović, Pokreti Sandžačkih Muslimana.

[137] Stojančević V., navedeno delo, str. 314.

bilo karakteristično za tutinsku teritoriju jer su svi tutinski Srbi uglavnom potomci tih doseljenika. Age i begovi su rado primali te iseljenike iz Crne Gore, posebno hrišćane, jer su im bili potrebni kao radna snaga na zemlji koja je bila napuštena i koju nije imao ko da obrađuje.

Sve do 1878. godine bilo je mnogo pokretnije hrišćansko stanovništvo, a od tada i muslimansko stanovništvo. Događaji koji su usledili posle bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine: sticanje nezavisnosti Srbije i Crne Gore, okupacija Bosne i Hercegovine u velikoj meri su uticali na migraciju muslimanskog stanovništva.

Posle 1878. Godine, dolazi do povlačenja prema Turskoj u velikoj broju Muslimana iz Bosne i Hercegovine i dela Sandžaka, koje je okupirala Austrougarska, i iz Crne Gore koja je stekla nezavisnost, a to znači i prema novopazarskom sandžaku ili preko njega dalje na istok. Povlačenje tog stanovništva poznato je kao muhadžirska seoba ili seobe, a one su nastale kao posledica pomenutih zbivanja. Znatan deo mahadžira naselio se po selima u tutinskom kraju. Tu je bilo najviše muhadžira iz Crne Gore i proces njihovog doseljavanja tekao je zaključno sa 1925. godinom.

Muslimanske izbeglice iz Crne Gore, (muhadžiri) age i begovi, su nerado prihvatili, jer nisu hteli da im obrađuju zemlju i da ispunjavaju obaveze prema njima, bez obzira na to što su vlasti vršile pritisak na age i begove da prihvate muhadžire. Turske vlasti su vodile i u tom pogledu smišljenu politiku, pa su nastojale da muhadžire nasele u srpska sela i da tako ojačaju muslimansko stanovništvo na račun srpskog življa. Tako je Suvi Do, do tada naseljen Srbima, pola naseljen muhadžirima. Većina stanovnika sela Naboja bili su Srbi, što se vidi po srpskom groblju iz tog sela, koje je iz XIX veka. Od kraja XIX veka u tom selu više nema Srba, i osim nekoliko kuća -56 potomaka islamiziranih Škrijelja, svi su ostali muhadžeri, koji su tako zaposeli zemlju iseljenih Srba. Slično je bilo i sa Detanama jer se u Salnami iz 1898. godine pominje Hristijansko Detane.

Muhadžiri koji su naselili tutinski kraj pomešali su se sa meštanima, pa je tako došlo do međusobnih uzajamnih uticaja. To je posebno vidljivo u pešterskim selima u kojima su živeli potomci Klimenata, Škrijelja i Kuča. Mnogi meštani, potomci islamiziranih Malisora, poženili su se sa muhadžirkama, što je znatno uticalo i bilo presudno u gubljenju ranijeg etničkog obeležja Malisora. S druge strane, gde su potomci Malisora predstavljali čvršće celine, muhadžiri su prihvatili njihove običaje, nošnju (ćulaf, čakšire, miltan), naučili da govore albanski ali nisu izgubili jezik (Šestova, Ramoševo, Boroštica).

Te promene na Pešteri zabeležio je Gaston Gravje:

„Od celog Sandžaka, kraj Peštera je, u stvari, jedina oblast koju zauzima elemenat stran srpskoj rasi. Sa izuzetkom sela Suhodo, Buđevo i Dujke, koja su potpuno ili delom srpska, ostala su arnautska...”

Gaston Gravje dalje govori kako su Arnauti na Pešteri primili mnogo srpskih običaja od Srba koje su zatekli, naučili njihov jezik, a njihov sopstveni jezik se znatno udaljio od jezika kojim govori ostatak Gega. On nastavlja:

„Ipak, ovo stanovništvo očuvalo je obeležje svoje rase. Niko, pa ni mali pastir ne odvaja se od svoje puške. Turska vlast je ostala samo po imenu. Krvna osveta besni kao u sred Albanije. Nesigurnost je ovde veća nego ma gde na drugom mestu u Sandžaku”[138].

Za vreme muhadžirskih seoba tj doseljavanja Muslimana iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, dolazi do iseljavanjem dela srpskog stanovništva iz Sandžaka u sve deloveSrbije. U vezi s tim kaže se: „Doseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine u Sandžak bilo je veliko i oni potiskuju Srbe koji masovno beže u Srbiju. Samo kod carinarnice (na Javoru) prešlo je od marta do 30.novembra 822 muška i 432 ženska lica. To je sve uglavnom velika sirotinja jer Turci ne puštaju one koji nešto imaju”[139].

Srpsko stanovništvo se tada više iseljavalo u jugoistočnu Srbiju. Svi oni koji bi se uselili u te krajeve, a oni su bili iz Sandžaka i iz Crne Gore, dobijali su tamo zemlju na korišćenje i za određeno vreme oslobađani su od dažbina. Kako su ti krajevi pružali povoljnije uslove za život od onih što ga je imao Sandžak, a uz to bili su slobodni, to se znatan deo srpskog stanovništva odselio, posebno u Toplicu. M. Lutovac je utvrdio da su u mnogim selima u tutinskom kraju do 1878. godine, odnosno do 1882. godine, bili isključivo naseljeni Srbi, ali da su se tada odselili u toplički kraj. Tako su u selu Jablanica živeli Stanići, Komatovići i Pantovići koji su se iselili u Kuršumliju[140]. Najverovatnije je da su tada odselili i Srbi iz Naboja i Jelića.

Krajem XIX veka i političke prilike u Sandžaku, kao i u celoj Osmanskoj carevini, ulaze u kritičnu fazu po Tursku. Novopazarski sandžak, kome je u to vreme pripadala i tutinska teritorija, bio je kraj oko koga su se grabile balkanske i neke evropske države. Austrougarska, koja je okupirala Bosnu i Hercegovinu i deo novopazarskog sandžaka (Pljevlja, Priboj i Prijepolje) 1878. godine, želela je da okupira ceo novopazarski sandžak, i to pravo joj je dato 25. tačkom Berlinskog kongresa. Njoj je novopazarski sandžak bio potreban iz više razloga jer je jedino preko njega mogla da ostvari ranije planiranu politiku

---

[138]Gravje, G., Novopazarski sandžak, Novi Pazar 1977, str. 48 - 49.

[139]Petković R.- Popović i B. Šalipurović, Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima stare Srbije u XIX veku, Priboj 1970, str. 73.

[140]Lutovac M., Ibarski kolašin. navedeno delo.

prodora na istok. Okupacijom novopazarskog sandžaka, Austrougarska bi onemogućila Sbriji izlazak na Jadransko more, odvojila bi Srbiju od Crne Gore i tako onemogućila njihovo ujedinjenje, a razjedinjene bi bile lakši plen Austrougarske, što je takođe bilo isplanirano. Srbija i Crna Gora bile su podjednako zainteresovane za novopazarski sandžak, ne samo što je to bio deo stare Srbije već i iz strategijskih razloga. U vezi sa tim jedan srpski oficir je pisao:

„Novopazarski sandžak je za nas životno pitanje. Kad bismo njega uzeli, zatvorili bismo Austrougarskoj kapidžik kroz koji ona danas širi katolicizam i zavadu među njegovim stanovništvom; ujedinili bismo dve srpske države i dobili izlaz na Jadransko more”[141].

U sandžačko pitanje umešale su se i neke evropske države: Engleska, Francuska i Rusija posmatrajući ga kroz prizmu svojih interesa u vezi sa daljom sudbinom balkanskih naroda. Turska je nastojala da Sandžak ostane u okviru njene države kao poslednji bedem prema Evropi. Zahvaljujući spletu tih političkih zbivanja, Sandžak je sve *do 1912. godine ostao u okviru Turske*.

To je vreme *izuzetno teških ekonomskih prilika u Sandžaku, propraćenih glađu i bolestima*. Ekonomski život bio je do temelja poljuljan, prepušten stihiji, haranjima i razaranjima i on je povlačio za sobom sve druge nedaće koje su pogađale stanovništvo tutinskog kraja, posebno Srbe, a i Muslimane, jer su i oni bili u čifčijskom odnosu. Navodi se da je novopazarsko-tutinskom kraju u XIX veku u čifčijskom odnosu bilo iz redova muslimanskog življa 12 734 lica[142].

Za ekonomske prilike u novopazarskom sandžaku, posebno u njegovom jugoističnom delu, sudbonosna je bila odluka donesena osamdesetih godina XIX veka, o *izgradnji moravsko-vardarskih komunikacija*. Izgradnjom tih puteva, zamrli su stari putevi koji su za Sandžak život značili, a koji su, preko Sandžaka, povezivali jadranske gradove sa Solunom, Sofijom i Carigradom. Sa zamiranjem starih puteva naglo je počeo da *zamire Sandžak u celini*, a *tutinski kraj posebno* jer je ostao po strani, bez ikakvih puteva, van bilo čijeg interesa i bio je prepušten sam sebi i stihiji. To je i te kako uticalo na pogoršanje ekonomskih i političkih prilika pa su, u uslovima još veće nesigurnosti, migracije nastavljene.

Zbog krajnje nesigurnosti, diktiranih opštim anarhičnim stanjem i bezakonjem, tutinsko stanovništvo nabavlja oružje, a socijalni nemiri uzimaju velikog maha. Šume su

---

[141]Nedić M. Đ., Novopazarski sandžak, “Ratnik", knj. LXVII, sv. II, godina XXXII, februar 1910.

[142]Šalipurović V., Raonička buna I, Sjenica 1969, str. 16.

bile pune odmetnika. Osamdesetih godina XIX veka na Pešteri je krstarila odmetnička grupa od 80 ljudi, koju su predvodili Pašo Destanović i Džemo Salković iz Đerekara. Srbi iz Ibarskog Kolašina dobavljaju oružje iz Srbije i naoružavaju se da bi zaštitili živote i da bi se oduprli svim mogućim nasilnicima. Turska, čija se vlast bar nominalno prostirala u ovim krajevima, nije mogla ništa da učini da bi zavela neki red kojim bi bile bolje obezbeđene osnovne ljudske slobode. Još manje je mogla da pruži ekonomsku ili bilo kakvu drugu pomoć tutinskom kraju, koji je zapadao u sve veću bedu. Povremeno su slate vojne ekspedicije da navodno zavedu red, ali je sve to bilo nedovoljno pa su i rezultati toga bili nezadovoljavajući. U tim ekspedicijama posebno se istakao Šesmi paša Biševac, komandant suvarija (konjičke žandarmerije) na Balkanu. On je za Sandžak, zaključno do granice na Tari, predstavljao strah i trepet, pokušavajući da silom popravi ono što se nije moglo popraviti[143].

Slika br. 4: Tip kuće u tutinskom selu s kraja prošlog veka

Vredan je pažnje popis tutinskih sela u Salnami kosovskog vilajeta iz 1898. godine. Tada su još mnoga tutinska sela administrativno pripadala oblasti Rožaja, a u Salnami stoji da se graniče sa Peći, Mitrovicom, Novi Pazarom, Sjenicom, Bijelim Poljem i Beranama. To su sela: Islamski Dolovi, Hristijanski Dolovi (Dolovo), Irvenice (Ervenice), Saš,

[143]Šemsi-paša Biševac rodom je iz Biševa kod Rožaja, iz porodice Čolovića, islamiziranih Kuča. Oteran je u turski asker kao bosonogo i buntovno čobanče. Zahvaljujući vitalnosti vinuo se do visokog položaja paše (generala). Sultan Abdul Hamid poslao ga je kao poslednju svoju nadu na Balkan da uguši mladotursku revoluciju. Kada su ga mladoturci ubili u Bitolju 1908. godine, ubrzo je pao režim krvavog sultana Abdul Hamida.

Raduša, Islamsko Detane, Hristijansko Detane, Godovo, Bujkovina (Bujkoviće) Dubovo, Župa, Jatarnice (?), Mitrova, Tutin, Velje Polje, Kočarnik, Dulepe (Dulebe), Hristijansko Godovo, Gralfica (?), Pejovića Kuća (?), Ribnik (Ribariće), Hristijanski Mubestar, Islamski Mubestar (Mojstir) i Draga[144]. To su sela koja su tada bila u okviru rožajske kaze. Pešterska sela, kojih nema u ovom popisu, pripadala su kazi Novi Pazar. Osim navedenih oskudnih podataka u Salnami nema nikakvih drugih podataka o ekonomskim, socijalnim, kulturnim i zdravstvenim prilikama na osnovu kojih bi se moglo nešto o tome reći. Na osnovu toga može se zaključiti da se o tim pitanjima nije imalo šta ni reći, jer su, sigurno je, bila na najnižem nivou.

Osim pešterskih sela, teritoriji Novog Pazara pripadala su i tutinska sela oko Crkvina, severoistočno od Mađara, a novopazarska teritorija administrativno je bila veza za kosovskim (prištinskim) vilajetom. Bez obzira na tu novu administrativno teritorijalnu podelu, do koje je došlo 1877. godine, u novopazarskoj oblasti se živelo odvojeno i skoro izolovano od Kosova, pa se i politička situacija ovde znatno razlikovala od situacije na Kosovu. Muslimani, ili njihova većina, u novopazarskoj teritoriji nisu se solidarisali sa pokretima Albanaca na Kosovu protiv turskih vlasti, do kojih je došlo početkom XX veka. S druge strane, socijalni nemiri u Sandžaku nastavljeni su većom žestinom protiv Turaka. U njima su prednjačili Muslimani, pa je Šemsi-paša morao da upotrebi vojsku da slomi novopazarske pobinjenike[145]. Opoziciju su predstavljali srednji i niži društveni slojevi, pa i neke age i begovi, a drugu grupu činili su većina povlašćenih i činovnički aparat, koji su u suštini ostali turkofili. Novopazarski kajmekam je pokušao da u te sukobe uvuče i Srbe[146]. Nastojao je da, 1903. godine, upiše 17 Srba u zaptije (policiju), do čega nije došlo jer su im predstavnici muslimanske opozicije savetovali i zapretili da to ne učine[147].

Socijalni nemiri, koji su prerastali u otvorene sukobe, stanovnika obeju konfesija u tutinskom kraju nastavljeni su većom žestinom, pa je o tom stanju novopazarski kajmekam (sreski načelnik) obavestio sultana, 1904. godine, telegrafski: „Srez Novi Pazar došao je do jednog stanja koje je za žaljenje". Nasilja Šemsi pašinih odreda nad srpskim stanovništvom u Ibarskom Kolašinu u vezi sa prikupljanjem skrivenog oružja nisu mogla umiriti te ljude koji su tražili slobodu i bezbednost (kolašinska afera)[148]. U sjeničkom kraju izbila je

---

[144]Salnama kosovskog vilajeta iz 1898. Priv. arhiv Zaima Azemovića, književnika iz Rožaja.

[145]Stojančević V., Prilike u zapadnim krajevima Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrijskog konzulata u Skoplju 1904, Istorijski časopis, XII-XIII, Beograd 1963, str. 301.

[146]Ćorović V., Diplomatska prepiska, BEOGRAD 1902-1903., str. 66 i 67.

[147]Ćorović V., navedeno delo, str. 451, 452, 264, 351, 352.

[148]Stojančević V., Prilike.. navedeno izdanje, str. 301.

raonička buna 1903. godine, koju su, u znak protesta zbog velikih poreskih obaveza i izuzetno teških uslova života, organizovali srpski seljaci[149]. Pobuna je te godine zahvatila i tutinska sela, a na čelu muslimanskih pobunjenika, kojima su se pridružili i suvodolski Popovići, nalazio se Numan Koničanin, koji je, na poziv Albanaca iz Peći, boravio u Peći nastojeći da se poveže sa njima u borbi protiv turskih vlasti[150]. Godine 1903. muslimanski seljaci sa Bihora, sakupili su se u selu Rasovo kod Bijelog Polja da javno protestuju protiv novih poreskih obaveza. Tada je bjelopoljski kajmekam Nadžib beg naredio askerima da pucaju u tu masu. Ishod toga bilo je šesdesetak mrtvih seljaka. Do masovnog pokreta seljaka u novopazarskom kraju, u kome su učestvovali i Srbi, došlo je1907. godine. Ta naoružana masa ušla je u Novi Pazar i pretila zveketom oružja. Ni Šemsi paša, sa specijalnim vojnim pojačanjima, nije mogao da slomi taj otpor, pa se prišlo kratkotrajnom diplomatskom rešenju.[151]

Sandžačke šume bile su punije odmetnika nego ikada ranije, uglavnom Muslimana, koje su gonili turske zaptije. Tako se u novopazarskom kraju pominju odmetničke grupe: braće Mujčinovića, Abida Aliasovića, Rašida i Emina, a u donjekolašinskom i limskom kraju: Rapovići, Kriještorci, Martinovići, Kalići, Mehonići iz Vraneša, Boškovići iz Maoča, Nasko iz Komarana, Adem Papić i Nail Prašević iz Sjenice.[152]

Pokušaj da se mladoturskom revolucijom 1908. godine spase Turska od raspadanja nije uspeo, jer je ona bila do temelja poljuljana. Proklamovane slobode, ravnopravnost hrišćanskih sa nehrišćanskim narodima i druge mere koje su izražene kao načela mladoturske revolucije ostale su samo ne ispunjeno obećanje, bez obzira na to što su ih mase prihvatile kao mere koje će popraviti stanje pa je njihova proklamacija bila propraćena određenom pompom i u gradovima Sandžaka. U celini, sve to nije dalo nikakve pozitivne rezultate, tako da je anarhično stanje i totalno bezakonje nastavljeno. Prema izveštajima od 1. septembra 1912. godine, znači pred samo oslobođenje, Sandžak je pun odmetnika od turskih vlasti. I pojedinačno se navode neke od tih grupa i njihove vođe: Šaban Poluža iz Brnjice, Mišević iz Dolića, Ahmet Ajručlić iz Fijulja, Iljaz Lakota iz

---

[149]Šalipurović V., Raonička buna I, navedeno izdanje.

[150]Ostalo je u predanju da su u Peći srdačno dočekali Numana Koničanina kao vođu pobunjenika iz Snadžaka i da su mu priredili gozbu. Numan nikada nije video veći grad, pa ni Peć, i bio je oduševljen njime. Kad su se okupili pećki prvaci za ručkom, onda su u vrh sofre postavili Numana Koničanina. Svi su umakali zalogaje hleba u zajedničku posudu u kojoj su bila ćufte sa softom i jedva da je po neki od njih uzimao po pola ćufteta u kašiku. Međutim, Numan je uzimao po tri ćufteta u kašiku, što se smatralo velikom sramotom. Domaćini su se zgledali pa je jedan upitao Numana: “Bogati Numan-aga, kad kod vas umru ljudi, po koliko ih zakopate u jednoj grobnici“. “Boga mi, kad su sitniji - manji rastom, po trojicu" - odgovorio im je gost.

[151]Šalipurović V., Raonička buna I, navedeno izdanje str. 49 - 51.

[152]Šalipurović V., Raonička buna I, navedeno delo str. 49 - 51, 264, 351-352

Sugubina, Rustem Bamburiz Maoča, Mehmed Redžović iz Kolašina[153]. Na užoj tutinskoj teritoriji navode se odmetnici: Hazir i Halil iz Crkvina, Šemso Jusović iz Ribarića, Hule Destanović iz Đerekara, Tubići iz sjeničkog kraja. Njih je gonio Adem čauš sa zaptijama, ali bez uspeha.

U tako teškoj i bezizlaznoj situaciji najteže je bilo Srbima, jer su bili izloženi maltretiranju, ucenama, pljački i od odmetnika i od onih koji su ih gonili. U izveštajima piše da te mnoge odmetničke grupe, koje krstare po Sandžaku i ne predstavljaju nikoga ili da se ne zna koga predstavljaju i od koga su odmetnute, ali da najviše maltretiraju Srbe[154]. Tako „naš narod, i pored svoje lojalnosti u Sandžaku, osuđen je da trpi svakojaka nasilja, ubistva od pojednih zlikovaca protiv kojih vlasti neće da preduzmu ozbiljnije mere"[155].

Evropske sile se *sve više upliću u unutrašnje prilike na Balkanu*, posebno onih krajeva koji još nisu bili oslobođeni, u čemu prednjači Austrougarska. Preko dobro organizovane mreže svojih agenata ona nastoji da pridobije pokret Albanaca na Kosovu, da onemogući otvaranje ruskog konzulata u Kosovskoj Mitrovici, da pošalje Albance sa Kosova u novopazarski kraj protiv Srba[156], a, s druge strane, pojavljuje se kao navodni zaštitnik Srba u Sandžaku od turskog nasilja[157]. Posebne napore je ulagala na pridobijanju Muslimana u Sandžaku, koristeći njihov verski fanatizam i zaostalost, ukazujući im na navodnu opasnost od Srbije, podgrevajući tako netrpeljivost između njih.

To opšte rasulo, bezakonje i anarhija, u kome nije moglo biti ni reči o ličnim i imovinskim slobodama, bili su poslednja kap u prepunoj čaši nezadovoljstva. To je zahtevalo u svakom pogledu temeljite promene, do kojih je došlo definitivnim oslobođenjem 1912. godine.

2.5. Tutin u vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata

Balkanski ratovi 1912. i 1913. godine, imaju izuzetan značaj ne samo zbog toga što su oslobodilački po svom karakteru nego što su za Sandžak i krajeve jugoistično od njega predstavljali kraj feudalno-spahijskom sistemu, koji je bio zasnovan na surovoj

---

[153]Državni arhiv SIP - PO, 1912. F-VIII. Vukosavljević S. - ministru unutrašnjih dela.

[154]Isto kao pod 44.

[155]DA - SIP - PP, F-V, 1912, Izveštaj Bogoljuba Pejanovića učitelja iz Novog Pazara.

[156]Stojančević V., Prilike. navedeno delo str. 187

[157]DA - SIP - PP, F-VI l-a 1912, D. V. pov. F/DJ br. 443.

eksploataciji seljaštva, sistema u kome se u Sandžaku čamilo na dogmama feudalnog mraka i konfesionalnog zanesenjaštva.

Ibarska vojska, koju su činili: Deseti puk, vod konjice, poljska brzometna baterija, vod pionira i vod bolničara, pod komandom generala Mihaila Živkovića, prihvatila se misije oslobođenja novopazarsko-tutinskog kraja. Ta vojska je nastupala prema Novom Pazaru, mestu gde joj je jedino bio organizovan otpor, iz tri pravca. Otpor srpskoj vojsci u Novom Pazaru pružili su: jedan nizamski puk, tri baterije i jedan dobrovoljački odred sastavljen od 1 500 Muslimana i Albanaca. Borbe za Novi Pazar, a to znači i za njegovu okolinu, trajale su od 19. do 23. oktobra 1912. godine. Turske vojne snage, krajnje demoralisane, nisu mogle da odole jurišima srpske vojske i u tim borbama imale su dvadesetak mrtvih. Poslednji otpor pokušali su da pruže muslimanski stanovnici Novog Pazara koji su se dočepali oružja iz razbijenih turskih vojnih magazina. Muslimansko stanovništvo se tada dalo u masovno bekstvo prema planini Rogozni i dalje prema jugoistoku, plašeći se od srpske vojske.

Delegacija Muslimana, koju je činilo nekoliko uglednih ljudi iz Novog Pazara, otišla je u obližnje selo Postenje, gde se nalazio Štab srpske vojske, i izjavila pokornost i predaju grada srpskoj vojsci. General Mihailo Živković ih je ljubazno primio i saopštio im zapovest kralja Petra I, koja je, pored ostalog, sadržala:

- Moja će vojska u staroj Srbiji pored hrišćana zateći i muslimane, koji su nam isto tako dragi, sa njima i Arbanase, hrišćane i muslimane...Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo i jednakost u svemu sa Srbima.

General Mihailo Živković je naredio da se odmah puste svi zarobljeni Muslimani i upute prema Rogozni da vraćaju narod koji je napustio svoje domove, da se žene i deca ne bi smrzavali, jer ih niko neće uznemiravati i da će mirno i slobodno živeti. Srpska vojska je ušla u Novi Pazar 23. oktobra 1912. godine, oko 15 časova i taj dan se smatra danom oslobođenja ne samo grada već i cele okoline. Vojska se veoma korektno odnosila posebno prema muslimanskom narodu. Niko nije bio ubijen, niko opljačkan ili maltretiran tako da je njeno ponašanje ostalo u najlepšoj uspomeni pre svega kod muslimanskog sveta, koji je živeo u velikoj neizvesnosti. Prilikom uspostavljanja vlasti u Novom Pazaru za predsednika je imenovan Musliman, a od pet kmetova četvorica su bili Muslimani.

Drugi deo tutinske teritorije, onaj koji je pripadao kazi Rožaje, oslobodila je crnogorska vojska, kojom je komandovao Avro Cemović. Njen odnos prema muslimanskom stanovništvu bio je drugačiji jer su palili kuće, pljačkali i ubijali. M.

Lutovac navodi da je ta vojska 1912. godine popalila neka muslimanska sela u Bihoru[158], a na Pešteri su ubili pet ljudi i opljačkali 560 ovaca.

Sama činjenica da je u prvoj i početkom druge decenije XX veka Sandžakom krstarilo na stotine muslimanskih odmetnika koje su turske vlasti gonile, govori o tom nesnosnom stanju, ali od tih odmetnika niko nije prišao srpskoj vojsci. Opet je preovladao verski fanatizam, a on nije dozvoljavao da se srpska, odnosno hrišćanska vojska shvati kao oslobodilačka. Istina je da su Muslimani, u jednoj neizvesnosti, u procepu između ekonomske bezizlaznosti i verskog fanatizma, i Turcima bili nepoverljiv element i da su i onda kad bi bili mobilisani, često sabotirali i otkazivali poslušnost. Turske vojne vlasti zatvorile su 1912. godine u Skoplju 362 vojnika iz Novog Pazara „zbog otvorene neposlušnosti prema pretpostavljenima"[159]. Ili, na apel Ise Boljetinca sa Kosova, koji je ušao u Novi Pazar 15. jula 1912. godine, da mu se narod pridruži u borbi protiv Turaka „svi su obećali da će mu se pridružiti osim Prijepolja i Priboja"[160].

Znatan deo muslimanskog stanovništva i iz tutinskog kraja, posebno iz onog dela koji su oslobodile crnogorske vojne snage, odselio se 1912. godine u Tursku. Muslimani dela Sandžaka bili su posle 1912.godine zahvaćeni talasom iseljavanja u Tursku, ostavljajući često svoja imanja i kuće i skoro bosi pošli u svet"[161].

Osim borbi oko Novog Pazara, u novopazarsko-tutinskom kraju, protiv srpske vojske nije bilo više borbi. Otpor je pružen polunaoružanoj masi koja je dolazila iz Limske doline na Suvi Do. To je bio zajednički otpor Muslimana i Srba iz Suvog Dola, a predvodio ih je stari pop iz porodice Popovića.

Od 1912. godine Tutin, iako vrlo malo mesto, počinje da dobija sve značajniju ulogu kao sedište nove teritorijalno-administrativne jedinice-Sreza štavičkog, koji je zvanično konstituisan 1913. godine. Po konstituisanju Sreza štavičkog, granična linija sa Crnom Gorom bila je kod sela Vuče, a ne na Vidrenjaku kako je prvobitno bilo zamišljeno. To znači da se sadašnja teritorija opštine Tutin tada prvi put našla kao posebna administrativno-teritorijalna celina, koju su činile opštine: Suvi Do, Delimeđe, Crkvine (Raduhovci) Ribariće, Mojstir, Tutin i Godovo.

Već 1913. godine znatan broj ljudi sa teritorije Sreza štavičkog, Muslimana i Srba, regrutovan je u srpsku vojsku. Zapaženo je da su i neki Muslimani iz Sandžaka bili dobrovoljci u srpskoj vojsci, učesnici u bitki na Bregalnici. Veliki broj Muslimana izginuo

---

[158]Milisav Lutovac, Bihor i Korita, Naučno delo Beograd, Beograd 1967. str. 17.

[159]DA - SIP PP. F-VI, la, D-PG br. 4272.

[160]DA - SIP - PP. F-VI, la, br. 4187. Isto samo D-Š, br. 4337.

[161]Pejović Đorđije Đoko, Iseljavanje Crnogoraca u XIX veku, Titograd, 1962, str. 295.

je zajedno sa srpskim vojnicima 1915. godine braneći Beograc od austrougarskog agresora. Oko pet stotina vojnika iz tutinskog kraja, Muslimana i Srba, nalazilo se u sastavu XII šumadijskog puka Drinske divizije. U sastavu te jedinice povlačili su se preko Albanije i mnogi su na tom mukotrpnom putu izgubili živote. Deo tih boraca borio se na Solunskom frontu. Donedavno je u tutinskoj opštini bilo preživelih boraca nosilaca Solunske spomenice.

Posle kratkotrajnog života u slobodi, došlo je do Prvog svetskog rata(1914-1918. godine), kada je Srez štavički okupirala Austrougarska. Zvanična okupacija obavljena je 20. novembra 1915. godine, kada su okupacione snage zaposele Tutin.

U Srezu štavičkom, kao i u celom Sandžaku, odranije se osećala austrougarska propaganda, kojom je pripreman teren za okupaciju. Svrha te propagande bilo je nastojanje da se iskoristi verska podvojenost stanovništva i da se pridobiju Muslimani, pri čemu im je ukazivano na navodnu opasnost od Srbije. I u toku okupacije Austrougarska je sprovodila takvu politiku, koja je bila izražena u iskazivanju podrške Muslimanima i maltretiranju Srba. Ilustrativan je u tom smislu telegram cara Franje Josifa koji je uputio 1. decembra 1915. godine Novom Pazaru: „Da se saopšti njegova previšnja hvala i pozdrav teško krušenom i hrabrom muslimanskom stanovništvu koje pod zaštitom savezničke vojske stoji".

Takvu austrougarsku politiku u Sandžaku su *prihvatili predstavnici povlašćenog društva, begovi i age*, onaj sloj koji je, balkanskim ratovima,gubio svoje pozicije zasnovane na surovoj eksploataciji potčinjenih. Oni su za sobom, koristeći verski fanatizam, povukli ostalu masu neobrazovanog sveta.

Prilikom okupacije Sreza štavičkog od austrougarskih vojnih snaga izvršena je administrativna podela sreza na opštinska poglavarstva, čija su sedišta bila u Tutinu, Godovu, Baću, Suvom Dolu, Delimeđu, Melajama, Raduhovcima i Ribariću. Centralno vojno i civilno telo okupacionih vlasti na nivou sreza, bila je Bećir komanda, sa sedištem u Tutinu. Na čelu opštine - opštinskih poglavarstava bili su postavljeni domaći ljudi, isključivo Muslimani, Džemo Jusović u Ribariću, Rašo Hadžić, a zatim Šemo Jusović u Melajama[162] i sl.

Po ulasku okupacionih trupa u Tutin, pročitan je u svim opštinskim centrima proglas okupacionih vlasti, u kome se govorilo o sankcijama protiv nedozvoljenog nošenja oružja, vojnih begunaca, špijunaže, veleizdaje, uredbe njegovog veličanstva, ometanja

[162]Istorijski arhiv "Ras", Novi Pazar, dokumenti iz I sv. rata, dok. od 30 juna i 22. decembra 1017. i od 20. januara 1918.

javnog reda i mira, zločina, ubistva i krađe. „Svaki koji bez dozvole u neprijateljskoj nameri upotrebi oružje, na licu mesta će se smaknut”[163].

Posle proglasa usledile su zapovedi narodu od strane Bećirks komande, kao što su: zabrana civilima da nose vojne uniforme, da se bez specijalne dozvole ne sme ići van teritorije sreza, o bekstvu ratnih zarobljenika i njihovom prijavljivanju vlastima, o organizovanju seoskih straža radi očuvanja reda i mira (da se u selima formiraju straže od 2 - 4 čoveka, starosti od 20- 50 godina); o formiranju žandarmerija, o raspisivanju redovnih i vanrednih poreza, o smrtnim kaznama, o prijavljivanju lopova, o imenovanju predsednika, o organizaciji školstva, snabdevanju stanovništva, obradi zemlje[164].

Slika br. 5: Tutin 1916. godine

Sve te mere okupacione predostrožnosti nisu mogle da umire stanovništvo koje je živelo u velikoj ekonomskbj bedi, bez ličnih i imovinskih sloboda. Bilo je pobune, nemira, sabotaža i odmetništva. O sankcijama protiv takvih pojava govore i neki podaci:
„Imade se narodu proglasiti da su Rahmanović iz sela Police i Selim Grišević iz Štitara, radi raznih zločina, na 1. maj 1918. godine u Novom Pazaru smrtno kažnjeni ili... u zadnje vreme se u narodu okružne komande na više mesta dogodila grabežna umorsta i ubojstva kroz lažne lopuže„[165]. Najteže je bilo srpskom stanovništvu, koje se sklanjalo po šumama i

[163]Isto - Proglas

[164]Isto - Dok. bp. 2 od 9. novembra 1917, 5r. 121 od 10. I, i Sp. 2 od 10. V 1918.

[165]Ist. arhiv “Ras“ N. P. I sv. rat-dok. od br. 19, 16. maj 1918. i br. 2. 10. maj 1918.

zbegovima, a delom se iseljavalo prema Šumadiji. Jedan podatak govori o tome da je srpskoj sirotinji u tutinskom kraju deljena pomoć Crvenog krsta[166]. Okupacione vlasti su pokupile veliki broj Srba, od 18. do 50. godine starosti i internirali ih. Iz spiskova koji se čuvaju u Arhivu Srbije u Beogradu vidi se da je 1916. godine internirano iz: Mitrove 5 lica, Lukavice 14, Ostrovice 3, Župe 2, Rudnice 4, Dobrinje 18, Zabrđa 3, Ribarića 3, Strumaca 6, Peroše 1, Crniša 1, Mojstira 35, Stranice 4, Jelića 3, Tutina 2, Brujaca 1[167]. Poznato je da jedan broj interniraca umro, dok su drugi uspeli da se vrate posle trogodišnjeg robijanja.

Okupacione vlasti organizovale su *izgradnju puta* Novi Pazar - Tutin. Put je bio trasiran od Novog Pazara preko Bajevice, Lukara, Vučkovića, Kneževića, Kominja, iznad Orlja, Paljeva i pored Žirča prema Tutinu. Taj put, u Tutinu poznat kao švapska džada, bio je jedina veza Tutina sa Novim Pazarom sve do izgradnje novog puta koji je vodio preko Crkvina.

Radovi na švapskoj džadi izvođeni su kulukom, a u Novom Pazaru su bili organizovani seminari za rukovodioce radova na putevima. U izveštaju piše:

„Opština Delimeđe i Melaje da pošalju po 25 kulučara za izgradnju ceste kod Žirča. Naređuje se opštini Tutin da odredi 13 ljudi i 13 konja za rad na putu u Maljevcima". Dalje se naređuje da svaka opština treba da da po dva zaprežna vozila i po pet ljudi za rad na džadi u Žirču.

Istovremeno su, putem kuluka, građeni opštinski i seoski putevi pa se i tamo naređuje obavezan rad „pošto se imade sa svim selima sve puteve od opštine do opštine i od sela do sela, čim pre popraviti..."[168]. Osim tih puteva građeni su i putevi koje je okupator koristio da bi eksploatisao šume. Tako je na Ponoru građena i železnica za lakši i jednostavniji transport sirove građe. Na to ukazuje i do danas očuvana trasa i mesto u Ponoru koje se i sada zove Stacione (stanica).

Razume se, narod je kuluke teško podnosio, jer su došli kao još jedna nova i velika obaveza i opterećenje.

Iz dokumenata se vidi da su preduzimane mere i u vezi sa organizacijom školstva: „Naređuje se da se sve škole (školske zgrade) za učenike poprave, tako da deca mogu pohađati školu. Dokumenti obavezuju predsednike opština da „idu na ruke učiteljima" oko organizacije školstva. U Tutinu je izgrađena nova školska zgrada, a javnost je obaveštena da je „u Novom Pazaru građevinska opšta škola otvorena" te da je može pohađati ko želi.

---

[166]Isto - Dok. br. 28, 25. jula 1918.

[167]Arhiv Srbije Beograd, sign. VGG, XIX, str. 37

[168]Ist. arhiv "Ras" Novi Pazar, dok. br. 1 od 2. XI 1918, od 7. decembra 1917. i br. 25 od 4. jula 1918. godine.

Pretpostavljamo da su u vreme austrougarske okupacije te škole pohađala samo muslimanska deca. Učitelji su bili hodže –sveštenici, jer su oni tada imali poseban autoritet. Učitelji su primali plate od 30 do 90 kruna mesečno. Programi su bili verskog i svetovnog sadržaja. Svetovni deo određivale su okupacione vlasti, onako kako im je odgovaralao. Latinica i nemački jezik bili su obavezni predmeti. Da bi savladali taj svetovni deo programa, učitelji su priučavani na seminarima koji su organizovani u Novom Pazaru[169]. Može se zaključiti da je stanovništvo u tutinskom kraju bilo loše snabdeveno životnim namirnicama u toku Prvog svetskog rata, pa je bilo gladi, a harale su i bolesti (švapska). Ljudi su išli na konjima u Kraljevo da nabave žito i otuda se krišom vraćali, jer su ih okupacione vlasti sačekivale u Raški i zaplenjivale im sve namirnice. Da bi se ublažila oskudica soli, vlasti su podelile svim opštinama 5 000 kg soli po ceni od 5 kruna po kilogramu. Prodato je i 30 pari opanaka, na teritoriji sreza, a fiksirane su cene nekim životnim namirnicama, pri čemu su nabrojana 64 artikla. Cena goveđeg mesa iznosila je 5,50 kruna, ovčjeg 4,40, ovčjeg sira 6, trica 6, kukuruza 5,60, raži 5 kruna po kilogramu[170].

Austrougarske vlasti su u toku Prvog svetskog rata izvršile mobilizaciju Muslimana od 18 do 50 godina i, pod nazivom đurumlije (dobrovoljci), odveli ih na rusko-tursko ratište, uglavnom u Galiciju. U tu svrhu bio je uveden vanredni porez, tzv. đurumlijski porez[171]. Ova smišljena akcija Austrougarske bila je uperena protiv Rusije, a u korist Turske i centralnih sila.

---

[169]Ist. arhiv "Ras" Novi Pazar. Dok. br. 3 od 13. novembra 1917, od 2. novembra 1918, od 11. aprila 1918, i br. 2 do 9. novembra 1918. godine.

[170]Istor. arhiv "Ras", N. P. dok. br. 11 od 21. decembra 1917; Sp. 2 od 9. novembra 1917. i br. 23. od 20. juna 1918. godine.

[171]Ist. arhiv "Ras", dok. od 7. decembra 1917. godine.

Slika br. 6: Đurumlije iz tutinskog kraja 1916.

Mobilizacija je izvršena u celom Sandžaku i veliki broj Muslimana je tako otpremljen na pomenuto ratište. Mobilizaciju su pomagali Muslimani koji su bili u okupatorskoj službi: u Novom Pazaru Riza-beg Muratbegović, u Tutinu Ahmet-aga Hamzagić, a u opštinskim centrima predsednici opština. Prva mobilizacija obavljena je 1916. godine, a druga 1917. Ova poslednja sprovedena je uz krajnu prisilu i nju je mogao izbeći samo po neki bogataš koji je bio u stanju da plati zamenu. Glavni motiv za mobilizaciju đurumlija bio je religijskog sadržaja, kome su uglavnom podlegle fanatizovane mase. Veliki broj đurumlija, nedovoljno pripremljenih za rat, bez ozbiljnije vojničke obuke, izginuo je u borbama protiv Rusa. Jedan deo preživelih ostao je da živi u Turskoj, a tek svaki deseti vratio se porodici. Dodajmo ovome da je jedan broj Muslimana regrutovan u tzv. anhajis-policiju koja je navodno motrila na red i mir u srezu.

Okupacione snage su jedan broj Srba i Muslimana internirale u toku rata. Kad se sve te mere okupatora na prikupljanju ljudi saberu, onda je normalno što se u Srezu štavičkom, u godinama posle rata, retko mogao videti mlad i sposoban čovek. Prema prikupljenim podacima, sa teritorije jednog dela Sreza štavičkog poginulo je i nestalo 153 lica i to 25 iz Crkvina, 20 iz Drage, 19 iz Leskove, 15 iz Orlja, 29 iz Detana, 28 iz Ribarića, 14 iz Dobrinje i 3 iz Reževića. Od tih nestalih dvadesetak su Srbi, a ostali su Muslimani[172]. Broj poginulih i nestalih sa teritorije Sreza štavičkog svakako je bio mnogo veći, ali o tome nema podataka.

---

[172]Ove podatke sakupio je Vule Popović, prosvetni radnik, i oni se čuvaju u Istorijskom arhivu u Kraljevu. Tamo se nalaze imena svih poginulih i nestalih lica u toku rata iz Sreza štavičkog.

Austrougarske okupacione snage bile su u Tutinu do 21. novembra 1918.godine. Tada je Tutin oslobođen zajedničkim akcijama srpsko-francuske vojske. Tako je ovde završen Prvi svetski rat, koji je ostavio pustoš i zaoštrene međunacionalne odnose, jer sve što je Austrougarska činila bilo je usmereno na maltretiranje i nasilje nad Srbima a na podržavanju Muslimana. Takvu šovinističku politiku okupatorskih vlasti prihvatili su mnogi Muslimani, iako ne svi, jer je bilo Muslimana odmetnika protiv okupacionih vlasti, od kojih su neki bili pohvatani i streljani, kao što je navedeno u tekstu.

2.6. Tutin u razdoblju između dva svetska rata

Prvi svetski rat uzeo je svoj krvavi danak i u tutinskom kao i u drugim krajevima naše zemlje. Štavički srez izašao je iz rata veoma osiromašen. „Osloboditelji u celom Sandžaku ne zatekoše ni jednog puta kolskog, ni železnice, ni jednog novčanog zavoda, štedionice, ni banke, ni jedne stručne škole, bolnice, niti električne centrale, ni rudokopa, niti strugare itd. -prosto ničega savremenog”[173]. Ono što je bilo najteže, Srez štavički ostao je bez mladih ljudi, koji su izginuli ili nestali u ratu. Sa teškim ekonomskim neprilikama, socijalnom bedom i zaoštrenim međunacionalnim odnosima, Srez štavički je ušao u novu fazu života u kojoj su se morale otklanjati prepreke nasleđa da bi se moglo živeti.

Slika br. 7: Džamija u Melajama

[173]Borisavljević M., Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku (staroj Rasiji- Raškoj), Beograd 1928, str. 6.

Srez štavički ostao je van komunikacija, siromašan i zaostao, sa vrlo teškim uslovima za život. Činile su ga opštine: Tutin, Suvi Do, Delimeđe, Crkvine (radohovačka opština), Ribariće, Mojstir i Godovo. Sreski načelnik, komandiri žandarmerije, a žandarmerija je u Srezu štavičkom bilo više nego osnovnih škola, većina činovnika, poreznika, žandarma, bili su isključivo Srbi i Crnogorci.

Zemljoradnja, stočarstvo i eksploatacija šuma bili su praktično jedini izvori egzistencije stanovništva Sreza štavičkog. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija, preokupirana svojim problemima, nije ukazivala ovom kraju, koji su zbog izrazitog siromaštva nazivali sandžak u Sandžaku, nikakvu pomoć, pa je, u celini posmatrano, bio prepušten sam sebi. Takav kakav je bio, srez štavički služio je kao oaza u koju su po naredbi dolazili da rade državni činovnici. Prema tome, tako teška ekonomska situacija, u kojoj se čovek morao zadovoljavati najnužnijim elementima za život, diktirala je odgovarajuće političke, obrazovne, zdravstvene, kulturne i druge prilike, a one su bile na niskom nivou.

Neposredno posle Prvog svetskog rata *izvršena je agrarna reforma*. Tim zahvatom *ukinut je feudalni sistem*, a seljaci su prvi put postali vlasnici zemlje. Begovi i age, koji su do tada držali zemlju u tutinskom kraju i čifčije na njoj, živeli su u Rožajama, Bihoru i Novom Pazaru i porodica Hamzagića u Tutinu. Mnoge age i begovi potpuno su propali posle reforme, jer od dobijenih sredstava nisu mogli da reše pitanje svoje egzistencije, pored ostalog i zbog toga što su to po pravilu bili vrlo neradni ljudi jer se njihov život vekovima zasnivao na eksploataciji čifčija. Istina je da su se, prilikom sprovođenja mera na realizaciji agrarne reforme razvile različite mahinacije, u čemu su profitirali pojedinci.

Slika br. 8: Stare kuće u tutinskom selu - karakteristične za period između dva svetska rata

Seljaci, Srbi i Muslimani, dobili su zemlju agrarnom reformom, ali su bili *pritisnuti novim državnim porezima* i drugim neprilikama, tako da im je život i dalje ostao veoma težak, što je bilo propraćeno ne malim razočarenjima.

Glavno zanimanje tutinskog stanovništva ostala je i dalje zemljoradnja. Pretežno se gajio ječam, od koga je pravljen hleb - ječmenica i ovas, koji se upotrebljavao za ishranu stoke, a povremeno i za ljudsku prehranu (hleb -ovsenica). Sve do 1945. godine pšenični hleb je bio nepoznat u tutinskom kraju, a do 1970. godine, 90% tutinskog stanovništva hranilo se ječmenim hlebom. So se malo upotrebljavala, često u neprerađenom stanju (krušac) pa je i hleb, po pravilu, bio neslan i bez upotrebe kvasca. Pečen je u crepuljama, ređe u pekarama. Zbog svega toga bio je tvrd, zbijen, crn i neukusan. Prema hlebu je ovde bio izgrađen kult. Nije se smela baciti troha (mrvica). Ako se nađe bačeno parče hleba treba ga dići, tri puta poljubiti i ostaviti na neko mesto gde ne bi bilo gaženo. U domaćinstvima se hleb nije sekao nožem „jer je grehota", već se lomio na parčad. Hleb je ostavljan na pojati - hatuli ili na nekom drugom mestu koje je više od ljudskog pojasa.

Prismoka uz hleb bila je vrlo oskudna i, uglavnom, svodila se na mlečne proizvode, najviše drugorazredne: tvrdi sir, sok, mlaćenica. Često su ljudi prismakali so sa hlebom. Hrana se najčešće postavljala na sofri, a prismakalo se iz zajedničke posude, umakanjem zalogaja u prismoku ili uz upotrebu drvene kašike. Upotreba mesa i povrća, izuzev krompira, svodila se na najmanju meru. Pite su retko pravljene, kod Muslimana nešto više u ramazanske dane (Ramazan - mesec posta) i ne baš svakim petkom. Otuda i poslovica: „Nema svakog petka pite". Pita je pravljena od pšeničnog pa i od kukuruznog brašna, najčešće kao zeljpita ili sirnica. Burek - pita s mesom, retko je pripreman. Nešto više je bila u upotrebi heljdovna masenica. Gurabije i halva bili su gotovo jedini slatkiši pravljeni samo za vreme određenih svečanosti.

Gajenju povrća, izuzev gajenja krompira, koji je u ishrani tutinskog stanovništva imao vrlo značajno mesto, nije se pridavala nikakva važnost. Voće je gajeno jedino u nešto nižim predelima (Crkvine, Ribariće).

Zemlja je obrađivana vrlo primitivno: korišćena su drvena ralica i najobičnija drljača sa stočnom zapregom. Tek pred Drugi svetski rat mogao se videti i po neki gvozdeni plug. Dodamo li tome posnu i nerodnu zemlju, onda se zna kakvi su prinosi bili. Stanovništvo je zbog toga bilo upućeno na kupovinu životnih namirnica jer se drukčije nije moglo prehraniti. Žito je nabavljano na pijacama u Peći, Kosovskoj Mitrovici, Novom Pazaru. U stočarstvu je preovlađivala sitnogrla stoka, što je normalno kad se zna da su tutinski tereni bogati pašnjacima. Ljudi u ovom kraju najčešće su se opredeljivali za

gajenje ovaca zbog koristi od njih. To su pešterske, sjeničke ovce poznate po kvalitetnom mleku, mesu i vuni. Naročito su bila na ceni pešterska jagnjad, koja su otkupljivali trgovci i, uglavnom, transportovali u Solun. Pojedini trgovci meštani, zahvaljujući toj trgovini, stekli su bogatstvo i time znatan ugled u ovom kraju. Manje je bilo koristi od krupnogrle stoke. S obzirom na situaciju, goveda i konji bili su jedine i nezamenljive tegleće životinje.

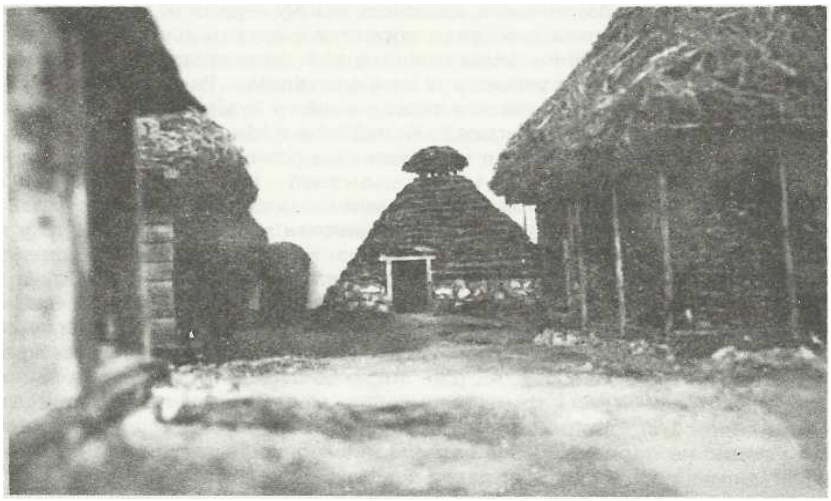

Slika br. 9: Bačije sa busarom na Pešteri

Šumski kompleksi pokrivaju veliki deo tutinske površi, i to je njegovo veliko bogatstvo. U njima preovlađuje listopadno drveće, a u višim predelima četinari: Ponor, Đerekarski homar, Draške šume. Međutim, eksploatacija šumskog blaga bila je sasvim stihijna i ni izdaleka nije davala očekivane rezultate. Najviše su eksploatisane šume u Ponoru, na Mokroj gori, odakle je građa rekom Ibrom transportovana prema Kosovskoj Mitrovici.

Obzirom da u Tutinu do 1917. godine nije bilo pijace, trgovina je bila slabo razvijena. Uglavnom su tu dolazili trgovici sa strane i to iz Novog Pazara, Berana (Ivangrada), Peći i Mitrovice, gde su kupovali stoku i stočne proizvode.

Značajan izvor sredstava bila je domaćaradinost.

Osim domaće radinosti, prisutno je bilo izanatstvo, koje je bilo na najnižem nivou, a svodilo se na proizvodnju metalnih delova za poljoprivredu u kovačkim radnjama.

Krojača je bilo i po selima. To je bilo dopunsko zanimanje jednog broja zemljoradnika, koje se moglo obavljati bez posebnih kvalifikacija, a obavljali su ga oni koji su imali prirodne sposobnosti za to. Šivenje odela od sukna, pantalona, talagana i sl. obavljano je prvobitno ručno, konopljanim koncem. Mali broj ljudi imao je šivaće mašine.

Do 1935. godine Tutin je sa Novim Pazarom bio povezan lošim putem, koji je vodio preko Paljeva, izgrađenim za vreme Prvog svetskog rata. Sa Kosovskom Mitrovicom veze su održavane stazom niz reku Ibar, a Ibar je korišćen za splavarenje građe.

Godine 1935. izvršena je izgradnja makadamskog puta Novi Pazar - Crkvine - Tutin - Vuča - Biševo - Rožaje i dalje prema Ivangradu. Opštinski centri su bili povezani veoma lošim putevima, kojima se odvijao jedino karavanski saobraćaj.

Slika br. 10: Izgradnja mosta na Vidrenjaku na putu Tutin-Novi Pazar

U Tutinu je radila i *mala pošta*, koja je dugo bila bez telefona. Najviše sredstava bilo je uloženo u izgradnju zgrada za žandarmerijske stanice, u vreme dok su žandarmi gonili odmetiike. Pri tim žandarmerijama postojali su telefoni, koje su, razume se, mogli koristiti samo žandarmi.

U Srezu štavičkom su pre Prvog svetskog rata postojale samo dve osnovne škole, od kojih je jedna bila pri Crnorečkom manastiru. Ta škola je prvobitno, još od srednjeg veka, po svom karakteru bila manastirska, ali je krajem XIX veka poprimila mnogo svetovnoga. M. Lutovac piše da su temelje svetovnosti u Crnorečkoj školi udarili pop Pavle Stanić i Miloš Kragović, iz Radič Polja. U svakom slučaju, prve pismene ljude u tutinskom kraju dala je upravo Crnorečka škola.

Godine 1904. Popovići iz Suvog Dola osnovali su osnovnu školu u Suvom Dolu, prvu čisto svetovnu školu u tutinskom kraju. Škola je okupljala decu sa Pešteri, iz kraja u kome je pismen čovek bio prava retkost. Školu je otvorio pop Milutin Popović, a prvi

učitelj u njoj bio je njegov sin Jeremije Popović. Škola je prvobitno okupljala samo mušku decu, najviše iz Suvog Dola, a iz susednih sela bilo je tek poneko dete[174].

U nekoliko seoskih centara, a zatim i u Tutinu, pri džamiji koja je građena 1910. godine, postojale su *osnovne verske škole - mektebi*. Predavanja su držali hodže, koji su u Novom Pazaru završavali medresu (srednja škola). U mektebima se učila elementarna pismenost, ali samo arapsko pismo, da bi učenici bili osposobljeni da čitaju knjige verske sadržine na arapskom. Molitve su učene napamet, a pošto su one na arapskom jeziku, njihova suština se nikada nije ni razumela. Bilo je to tako u vreme turske vladavine koja se ovde protegla sve do 1912. godine, i sa tim nasleđem koje je karakterisala opšta zaostalost, krenulo se posle oslobođenja 1912. godine, odnosno posle Prvog svetskog rata.

U prvim godinama posle Prvog svetskog rata učinjeni su napori na otvaranju škola u Srezu štavičkom. Pri svim opštinskim centrima otvorene su škole, a negde i po dve. Tako je osnovna škola u Tutinu zvanično počela da radi 1922. godine. Do izgradnje školskih zgrada, škole su bile u privatnim kućama, sa izuzetno skromnim inventarom. Godine 1926. izgrađeno je nekoliko škola u tutinskom kraju: u Suvom dolu, Delimeđu, Melajama, Crkvinama, Ribariću, Mojstiru i Godovu. Sve škole su bile tipske, arhitektonski potpuno slične. Učitelji su dolazili sa strane, mnogi po kazni, kao što je bio slučaj sa onima koji su ovamo proterivani zbog komunističke delatnosti: Aleksa Bećo Đilas, Milutin Divac, Meho Bašić, Danilo Šorović. Za mesta u kojima su radili ti učitelji to je bila srećna okolnost, jer su radili dobro, okupljali su omladinu, organizovali kulturno-umetničke programe i sportska takmičenja, a uz to organizovali i politički rad koliko su im mogućnosti dozvoljavale. Bio je to razlog da se na sastanku prosvetnih radnika u Tutinu, 1936. godine, istakne „da je vanškolski rad nekih učitelja ondašnjem režimu suprotan i štetan".

Procenat *obuhvata dece školovanjem bio je vrlo mali*. Deca iz zabačenih sela uopšte nisu ni pohađala školu. Školski nadzornik Živojin Radulović izveštava 1920. godine da je procent pismene dece u selima Sreza štavičkog 1%. Po popisu iz 1931. godine, procent nepismenih u tutinskom kraju iznosio je 89,2%. Tako je ovaj srez u tom pogledu bio među prvima u zemlji.

Zdravstvo u Srezu štavičkom bilo je na veoma niskom nivou. Jedina zdravstvena ustanova pre 1929. godine bila je *Stanica za preventivnu zaštitu stanovništva*, u koju je samo jedanput nedeljno navraćao lekar iz Novog Pazara. Nadrilekarstvo i sujeverje činili su svoje, a smrtnost, čak i od banalnih bolesti, bila je vrlo velika.

---

[174]Mušović E., Popovići iz Suvog Dola i njihova prosvetiteljska delatnost na Gornjoj Pešteri, "Nastava i vaspitanje" 7 - 8, 1962.

Deo teritorije Stare Srbije, kasnije Novopazarskog sandžaka, poznat je po veoma razvijenom odmetništvu još u srednjem veku, a posebno u vreme turske vladavine. Najbrojnije odmetničke grupe iz redova Muslimana registrovane su pred balkanske ratove i njihova delatnost bila je uperena protiv turskih vlasti. Tu, reklo bi se, tradiciju odmetništvo je nastavilo u toku i posle Prvog svetskog rata. Razume se, odmetništvo nije bilo uvek istog intenziteta, već je nekada bilo razvijenije, obično u vreme pojačanih socijalnih i političkih neprilika, a u mirnija vremena manje ga je bilo. Iz izveštaja se vidi da su u Srezu štavičkom ti odmetnici za vreme i posle Prvog svetskog rata bili Muslimani, Srbi i Albanci.

Sandžakom je u periodu između dva svetska rata, krstarilo nekoliko odmetničkih grupa, koje su predvodili: Jusuf Mehonić, Husein Bošković, Avdul Kolašinac, Hasan Bošnjak, braća Mišović, Feriz Salković, a bilo je i nekih bezimenih grupa koje su se povremeno pojavljivale i pljačkale. Te grupe su brojale od pet do dvadeset ljudi, a ponekad i više. Jero Popović, učitelj iz Suvog Dola, obavestio je ministra unutrašnjih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922. godine, da Pešterom krstari na stotine odmetnika.

Odmetničke grupe delovale su nezavisno jedna od druge, nepovezano i sasvim je sigurno, bez neke programske orijentacije. Govorili su da su navodni zaštitnici Muslimana tražeći tako podršku muslimanskog siromašnog stanovništva koje je činilo većinu stanovništva u tutinskom kraju I u Sandžaku u celini. Bogatiji Muslimani bili su im na meti i često su ih pljačkali i ucenjivali, ali to ne znači da su bili klasno opredeljeni.

Najistaknutiju odmetničku grupu u tutinskom kraju predvodio je Feriz Salković, rodom iz Crniša, a povremeno je brojala i po desetak ljudi. Feriz Salković bio je austrougarski žandarm za vreme Prvog svetskog rata i tada je ubio rođaka iz svog sela. To je bio razlog zbog koga se odmetnuo od vlasti jer je znao da mu u novim uslovima život ne bi bio pošteđen kao ratnom zločincu. Poznato je da su i Jusuf Mehonić I još mnogi iz sličnih razloga otišao u šumu, a da su se i drugi zbog sličnih razloga pridruživali odmetničkim grupama, posebno ako one nisu bile brojne. Očigledno je da su te grupe sačinjavali oni koji su u toku rata bili uz okupatora. Tu bi, možda, trebalo napraviti izuzetak na Pešteri, gde je 1922. godine, znači četiri godine posle rata, krstarilo na stotine odmetnika. O razlozima za njihovo odmetanje za sada bi se samo moglo nagađati mada masovniji pokreti uvek odražavaju teško socijalno stanje, a ono je na Pešteri bez sumnje bilo i tada takvo kao što je bilo i mnogo ranije.

Odmetnici su pljačkali, ucenjivali, maltretirali i ubijali, uglavnom Srbe. Nisu od toga bili pošteđeni ni bogatiji Muslimani koji bi pokušali da prokažu odmetnike vlastima,

da im ne daju hranu ili da im odbiju jatakovanje. Tako je Hajro Berović, predsednik opštine Ribariće, 25. oktobra 1918.godine tražio od Antonija, okružnog kapetana iz Novog Pazara, zaštitu od brnjačkih i rogožljanskih komita, koji su opljačkali stoku i pokućstvo iz pet sela[175]. Jero Popović, učitelj iz Suvog Dola, obavestio je 25. juna 1922. godine školskog inspektora da je tih dana na Pešteri krstarilo stotinak odmetnika, da su ubili tri Srbina iz Suvog Dola i dva žandarma i opljačkali trideset i troje govedi. U tom izveštaju stoji da se suvodolski Srbi moraju iseliti ako se nešto ne preduzme protiv odmetnika, jer su im ugroženi životi i imovina[176]. „... Između 10. i 11. maja (1921) izvršila je odmetnička četa Kolašinaca veću pljačku u selu Koniču. Potera naređena"[177].

Godine 1919. prešao je iz Metohije na tutinsku teritoriju odmetnik Ali Ramadan sa dvadesetak odmetnika. On je pobegao ispred Milića Krstića, vojvode iz Istoka. Njegov kratkotrajan boravak i akcije žandarma protiv njega u draško-mojstirskom kraju bile su propraćene nedaćama nedužnog stanovništva.

Grupa Feriza Salkovića povremeno je izlazila i van tutinske teritorije. Tako je 1923. godine bila podeljena u dva dela, pa je jedna grupa, udružena sa komitama Jusufa Mehonića, presrela na Piloretama, mestu između Novog Pazara i Raške, načelnika Sušića iz Novog Pazara. Oni su tada umesto Sušića greškom ubili jevrejskog trgovca iz Novog Pazara koji je putovao sa Sušićem. Druga grupa je tada opljačkala neke magacine na Ušću.

Slične ili još veće neprilike imali su od odmetnika i drugi krajevi u Sandžaku. U tom smislu upućena je peticija građana Prijepolja, među čijim se potpisnicima nalazi i Sreten Vukosavljević, predsedniku Skupštine, predsedniku ministarskog saveta, ministru unutrašnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Peticija glasi:

„Već je druga godina kako muslimanske čete uništavaju ovaj kraj. Njihova krvava akcija uperena je samo protiv Srba i protiv države. Privredni život je zbog toga zamro. Saobraćaj stao. Zlo se sve više širi. Sve do sada preduzete mere su neuspešne. Nijedan zločinac nije uhvaćen ni ubijen. Kao građani koji uvek ispunjavaju svoje dužnosti prema državi, sa pravom zahtevamo da nas država zaštiti. Ako Vlada ne nađe načina da zlu

---

[175]Ist. arh. "Ras", Novi Pazar, dok. od 25. oktobra 1918. godine.

[176]Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Min. prosv. 59 - 103 - 20 (21 876) 18. jula 1922. godine.

[177]Arhiv Jugoslavije, F 15/24 br. 10133 od 22. maja 1921. Selo Koniče je bilo naseljeno isključivo Muslimanima, a ko su ti Kolašinci - da li iz Ibarskog ili Crnogorskog Kolašina i da li su bili Srbi ili Muslimani ne zna se niti je bilo šta rečeno o tome u ovom aktu koji je bio upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova.

odmah stane na put, preduzećemo samoodbranu, apelovaćemo na bratsku i građansku solidarnost celog našeg naroda, i optužićemo Vladu pred javnošću"[178].

Vrlo razvijeno odmetništvo u Sandžaku, u periodu posle Prvog svetskog rata, stvaralo je haotičnu sliku pa je Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ovlastila Kostu Pećanca, generala Tomića i vojvodu Milića, da učine kraj odmetništvu. Sa mnogim žandarmima i policijskim organima oni su došli u Sandžak 1923. godine. U tutinskom kraju nisu imali nikakve okršaje sa odmetnicima jer su ovi pobegli u Albaniju. Međutim, u tim akcijama Koste Pećanca stradalo je muslimansko stanovništvo, jer su one bile propraćene pljačkom, ucenama, maltretiranjima i ubistvima. Vrhunac u tome bio je događaj u tutinskom selu Starčeviću, kada je samo za jedno jutro ubijeno 27 lica, od toga pet žena. Odmetništvo u Srezu štavičkom tada je likvidirano, Kosta Pećanac se vratio, ali je sve to ostavilo težak utisak i dubok trag na stanovništvo: strah, neizvesnost, nesigurnost, zaoštreni međunacionalni odnosi i znatno je doprinelo iseljavanju Muslimana u Tursku, koje je posle toga bila dosta izraženo.

Prisustvo odmetnika u Sandžaku, u periodu između dva svetska rata i pre toga, nije proučeno, pa je o njima teško bilo šta pouzdano zaključivati, ali je sigurno da je njihovo postojanje, bez obzira na uzroke odmetanja, indikator teškog ekonomskog i socijalnog stanja[179].

Nesigurnom političkom stanju, prouzrokovanom ekonomskim i drugim neprilikama, doprinele su *političke stranke* koje su delovale na terenu Sreza štavičkog u periodu između dva svetska rata, koje najčešće nisu birale sredstva da bi došle do cilja. Rad tih političkih stranaka osećao se i u Srezu štavičkom, odmah posle Prvog svetskog rata, u čemu su se prvobitno isticale radikalna i demokratska stranka, a nešto kasnije i džemijet (politička stranka čiji je zadatak bio očuvanje interesa muslimanskih veleposednika i krupnih trgovaca). Prvobitno je *većina Muslimana bila uz radikale*, pored ostalog i zbog toga što su oni obećavali, u vreme agrarne reforme, određenu kompenzaciju ranijim zemljoposednicima: begovima i agama. Taj i tada još uvek uticajni deo društva privukao je za sobom većinu ostalog muslimanskog sveta. Demokrate su okupljali srpsko stanovništvo, pa su te dve stranke u Srezu štavičkom delovale na čisto nacionalnoj osnovi i tako doprinele produbljivanju jaza netrpeljivosti između Muslimana i Srba. Posle formiranja *džemijeta*, većina Muslimana se opredelila za tu stranku. Radikali su tada

---

[178]Potpisnici su: Sretan Vukosavljević, narodni poslanik; Đorđe Andonović, upravnik Osnovne škole u Prijepolju; dr Marko Ban, zastupnik Okružnog fizikusa; Risto Marjanović, upravnik pošte i Jovan Popadić, sedlar; predsednik opštine i odbornici.

[179]Mušović E., Hajdučije i komite u Sandžaku, "Seoski dani S. Vukosavljevića" br. 6, Prijepolje 1978.

uspostavili čvršće i prijateljske veze sa džemijetom, pa su tako Muslimani preko džemijeta ostali i dalje uz radikale. Kad su odnosi između radikala i džemijeta došli u krizu, posle parlamentarnih izbora 1923. godine, džemijet je rasformiran.

Političke aktivnosti dolazile su do punog izražaja u vreme predizbornih kampanja i za vreme samih izbora. Tada je između političkih stranaka vođena oštra borba za prevlast, kao i u drugim krajevima naše zemlje. Borba za glasove odvijala se potkupljivanjem, korupcijom, lažnim bratimljenjem, kumovanjem, osuđivanjima i oslobađanjem od osuda i zatvora. Sami, pak, izbori tekli su u znaku određenog terora. Pri tom su žandarmi bili strah i trepet, a njih je u Srezu štavičkom uvek bilo vrlo mnogo.

Međutim, i pored toga se dešavalo da sve to nije moglo zaplašiti one najtrezvenije i najpoštenije koji su znali šta znači život i nepravda i otkuda oni dolaze. Tako je na izborima 1920. godine većinu glasova u Ribariću dobio komunista Ethem Bulbulović, rodom iz Bosne. On je sa ukupno 1805 glasova, koliko je dobio, ušao u parlament. Ili, na primer, na izborima 1935.godine stanovnici opštine Mojstir su sa 58% glasali protiv vladine liste.

Jedinstven epilog u ovom kraju dobili su izbori 1936. godine u Godovu. Tamo su Srbi Palamarevići odbili da glasaju za Vuksana Popovića, kako im je bilo naređeno, već su svoje glasove hteli da daju njegovom političkom protivniku Vehbu Hamzagiću. U tom smislu Palamarevići su, kao veoma uticajna porodica, vršili propagandu i povukli za sobom muslimanska sela: Dolovo, Detane, Saš, Rudnicu, Radušu, Lipicu, Ervenice. U Tutinu su znali za to, pa je u Godovu bilo obezbeđeno desetak do zuba naoružanih žandarma da bi prisustvovali izborima. Pošto Palamarevići nisu rano pošli na izbore, upućena je žandarmerijska patrola ka njihovim kućama. Bez mnogo uvodnog razgovora žandarmi su počeli da batinaju Vuku Palamarevića, koji se nalazio u kotaru za seno. Vuka Palamarević se od udaraca kundakom našao na zemlji, ali je uspeo da pribere snage i da „ključem" za seno udari žandarma po glavi, zbog čega su usledile još teže batine i Vuka je u lokvi krvi bio ponovo na zemlji. Istrčali su ukućani da vide šta se zbilo, a žandarmi su pucali na njih i prvim hicima ubili Nikosavu, Vukinu ženu i brata Vukajla. Došavši k svesti, ugledavši strašan prizor, Vuka Palamarević je uspeo da razoruža jednog žandarma i da ga ubije, dok je drugog, koji je počeo da beži, ranio. Izbori u Godovu tada i zbog toga nisu održani, a Godovo je ostalo krvavo. Braća Vuka i Jevrem Palamarević bili su posle toga osuđeni na desetogodišnju robiju.

Krvoproliće u Godovu 1936. godine odraz je krajnjeg nezadovoljstva protiv vladajućeg režima karakterističnog po mnogim nepravdama. Palamarevići su više od drugih imali snage da to osete i smelosti da se suprotstave onako kako su to učinili.

U predratnom periodu, u Srezu štavičkom nije bilo nikakve industrije, radničke klase ni sopstvene inteligencije. Nešto se radilo, ali samo sezonski, na eksploataciji šumske građe. Malobrojni sezonski radnici, koji su na takav način zarađivali za hleb, radili su kod privatnih preduzimača pod vrlo teškim uslovima i za male nadnice. Najprimitivnijim sredstvima sekli su šumu, vukli građu niz planinske vrleti do Ibra i Ibrom splavarili prema Kosovskoj Mitrovici. Desetak radnika iz Ribarića i Mojstira, koji su počeli kao drvoseče, našli su zaposlenje u rudniku Trepča. Među njima se nalazio, i Bogoljub Čukić iz Mojstira, kasnije narodni heroj.[180]

U tutinskom kraju, najviše u Mojstiru, radili su, po kazni učitelji, okrivljeni za revolucionarnu komunističku delatnost: Aleksa Bećo Đilas, braća Mijović (jedan od njih je bio učitelj, a drugi nesvršeni gimnazijalac iz andrijevičkog kraja), Meho Bašić i Milutin Divac, Danilo Šorović radio je u Suvom Dolu, Sveta Trifunović u Banji na Rogozni, pa manipulant Milovan Ratković u Ribariću. Oni su, upravo, bačeni u sela kojima su krstarile komite i gde je bilo krajnje rizično živeti, jer ih je svakog momenta neko mogao ubiti, a da se zato ne odgovara. Ondašnjim vlastima je i bilo stalo da se na neki način oslobode tih ljudi i za to su ih slali u zabačena tutinska sela. Dakle, mnogi ljudi su dolazili u Tutin zato što su kažnjavani zbog progresivnih ideja. Međutim, bilo je i drugih prognanika koji su dolazili u Tutin po kazni zbog nekih drugih prekršaja. Tako se u periodu između dva svetska rata u Tutinu promenilo 25 sreskih načelnika. Svi su bili sa strane, a većina ih je radila u Tutinu izdržavajući kaznu.

Uopšte posmatrano, u Srezu štavičkom se u međuratnom periodu vrlo teško živelo. Podjednako su ekonomske teškoće pogađale Muslimane i Srbe. Međutim, politička neravnopravnost bila je ipak zastupljena i ona je život činila još gorčiim. Ako se tome dodaju i druge neprilike: neprosvećenost, kulturna i zdravstvena zaostalost, zatim izražen natalitet, onda je jedini ishod bio u migracijama - u traženju novih prostora za život. Tako su se Muslimani do 1934. godine iseljavali u Tursku, dok su Srbi odlazili prema Šumadiji. Iz tog perioda očuvan je kraći opis ekonomskih prilika u Sandžaku, koji je izrazito karakterističan za Srez štavički:

„Dovoljno će biti, ako napomenemo, da ima seoskih kuća, koje još nisu nabavile kutiju palidrvcadi, niti čašu, niti imaju i najprimitivniji krevet u kući, čak ni gasne lampe i

[180]Mušović E., Bogoljub Čukić, Novi Pazar 1979.

sapun, a kamoli da znaju da postoji četkica i kalodont za zube, kao što u Sandžaku ima seoskih kuća čiji žitelji još nisu pojeli ni zrno grožđa, ili kajsiju, ili smokvu i kojima je crni luk retka i dragocena poslastica... Kod dobrog dela muslimanskog življa, kao i jednog dela hrišćanskog, obeduje se na patosu, za sofrom, skrštenih nogu. Stolova i stolica retko ko ima po ovim kućama. Kašike i viljuške retko su u upotrebi. Jede se većinom iz zajedničke činije, umakanjem hleba u smok".[181]

U celini posmatrano, tutinski kraj dočekao je Drugi svetski rat sa vrlo izraženim problemima ekonomske i socijalne prirode i zaoštrenim međunacionalnim odnosima.

Prema statističkim podacima, Srez štavički imao je 1925. godine 13559 stanovnika, odnosno 1105 domaćinstava. Sam Tutin je tada registrovan kao selo sa 33 domaćinstva, odnosno 195 stanovnika.[182] Po tom popisu nabrojana su sva sela i zaseoci u Srezu štavičkom, po opštinama, sa brojem domaćinstava i stanovnika:

Nikodin Pantović, banski većnik i predsednik Opštine Mojstir, uputio je 1929. godine sledeće podatke o Srezu štavičkom:

- površina 821 km, domaćinstava 2 224, stanovnika 12 874, od čega pravoslavnih 1 558, muslimana 11 307 i rimokatolika 1.
- obradive površine: pod pšenicom 533 ha, ječmom 2 255 ha, raži 330 ha, ovsem 1 876 ha, kukuruzom 261 ha, krupnikom 502 ha i suražicom 486 ha.
- stoka: konja 1 247, goveda 9 214, svinja 13, ovaca 19 918, koza 2 874, živine 5 517 i košnica pčela 1 074.
- U Srezu ima 31 bunar i 23 vrela - zahvata. Srez čini osam opština i 83 sela i zaseoka.[183]

Prema popisu iz 1931. godine, Srez štavički je imao pet opština: Delimeđe, Ibar (Ribariće), Raduovci (Crkvine), Suvi Do i Tutin. Po tom popisu, broj stanovnika u srezu iznosio je 16 602, (muških 8 532 i ženskih 8 065). Broj kuća iznosio je 2 445, a broj domaćinstava 2 595.

Tabela br. 1: Izgled po opštinama[184]

Opština	br. kuća	br. dom..	muških,	ženskih,	ukupno
Delimeđe	652	657	2 226	2 073	4 299
Ibar	546	548	1 900	1 793	3 693
Raduovci	304	321	887	867	1 754

[181]Purić R., Rabotnički jug, Skoplje, 1937, str. 28 i 65.

[182]Rečnik mesta Kraljevine SHS od 1925, „Narodna prosveta".

[183]Ilustrovani zvanični Almanah šematizma Zetske banovine, Cetinje 1931. godine, str. 82

[184]Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. knj. I, Beograd 1937. godine

Suvi Do	319	365	1 283	1 208	2 491
Tutin	624	674	1 241	2 124	4 365

Navedene procese u bitnom je determinisao pravni poredak – njegovi normativni i faktički elemenenti.Prema Ustavu Kraljevine SHS iz 1921. godine (čl. 96.) određena je mesna samouprava na "načelu izbornom".[185] To je bio trostepeni model koji su činili opština, srez i oblast i to mešoviti model, tj. kombinacija upravne decentralizacije i lokalne samouprave, pa su opstina, srez i oblast istovremeno bili i upravne jedinice, uz koje je zadržan i okrug tamo gde je do tada postojao. A u opštini kao najnižoj jedinici postojala je samo *samoupravna vlast,* a u srezu i oblasti postojale su i *državna i samoupravna* vlast, dok je u okrugu (gde je on postojao kao privremena teritorijalna jedinica) postojala samo državna vlast.[186]Prema tome, Vidovdanskim ustavom je opštini, srezu i oblasti priznato pravo lokalne samuprave.

Opština je ovim ustavom utvrđena kao samoupravna jedinica prvog stepena u kojoj su *postojali samo organi samoupravne vlasti*.

Za vreme važenja Vidovdanskog ustava nije donesen zakon o opštinama, već su primenjivani zakoni koji su važili pre ujedinjenja.[187] Prema sadržaju tih zakona u opštinski delokrug, uz razlike koje se podrazumevaju, spadali su *poslovi* koji su se ticali neposrednih potreba lokalnog stanovništva kao što su: gazdovanje opštinskom imovinom, opštinski prihodi, upravljanje opštinskim službama i institucijama (opštinski putevi, mostovi, groblja, kanali, snabdevanje vodom, pomoć socijalno ugroženim, staranje o zdravlju stanovništva i stoke, unapređivanje poljoprivrede i sl.).

Što se tiče organizacije i organa opštine, ona je bila različita, ali su svugde postojali predstavnički organi izabrani od strane građana, a negde (u Srbiji na primer) postojali su i organi neposredne demokratije kakav je bio opštinski zbor.[188]

---

[185]Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi donet je 26. aprila 1922. godine, a istog dana te godine i uredba o podeli zemlje na oblasti, jer zakon o tome nije donet u roku koji je bio utvrđen Ustavom. Ovom uredbom zemlja je podeljena na 33 oblasti. Zakon o opštinskoj samoupravi nije ni donošen, već su ostalil na snazi dotadašnji zakoni.

[186]O tome opširnije u Slobodan Jovanović: „Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", Geca Kon, Beograd, 1924. g., str. 383-391.

[187]Tako je u Srbiji važio Zakon o opštinama iz 1903. g.; u Vojvodini Zakon o gradskim municip-ijama i opštinama iz 1866g; u Hrvatskoj Zakon o ustrojstvu gradskih opština iz 1895,g; u Sloveniji i Dalmaciji austrougarski zakon o opštinama iz 1862.g; u BiH zakoni o upravi gradskim i seoskim opštinama iz 1907.g., dok u Crnoj Gori i Makedoniji lokalna samouprava nije bila uređena posebnim zakonima.

[188]U vezi sa opštinskom samoupravom u Srbiji upućujemo čitaoca na poseban deo ovog rada u kojem je ova materija obrađena. O lokalnoj samoupravi u C. Gori pre ujedinjenja čitaoca upućuje na rad Sava Markovića: „Lokalna samouprava u C. Gori do 1918." pbulikovan u knjizi: „Lokalna samouprava u Srbiji i C. Gori dol918", autora Radivoja Marinkovića i Sava Markovića, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 1995.g.

Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi ukinut je 3. oktobra 1929. godine, a oblasni i sreski samoupravni organi su raspušteni. U srezovima su ostali samo organi državne vlasti, a vlada je u opštinama imenovala opštinske uprave koje su bile pod nadzorom ministra unutrašnjih poslova i istog dana je donet Zakon o nazivu i podeli kraljevine na upravna područja po kome je dotadašnja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Utvrđeno je (čl..2.) da se *opšta uprava u Kraljevini Jugoslaviji vrši po banovinama, srezovima i opštinama*.[189]

Lokalna samouprava je ukinuta, a banovine, srezovi i opštine su definisane kao *upravne jedinice*. Zakonom o opštoj upravi (od 19. juna 1929.g.) ranije samoupravne poslove opštine i sreza, *preuzela je opšta uprava*. Na čelo gradskih opština postavljeni su gradski načelnici, dok je običnim opštinama upravljala opštinska uprava koja je bila pod nadzorom ministra unutrašnjih poslova.[190]

Ustavom Kraljevine Jugoslavije (od 1931god.) *predviđena je samo opštinska samouprava*. Opštine se definišu kao samoupravna tela. Na osnovu ovog Ustava doneta su dva zakona (Zakon o opštinama od 14. marta, 1934. god. i Zakon o gradskim opštinama od 22. jula, 1934.g.) a to znači da su uvedena dva tipa opština - obične i gradske opštine.

Opštine su definisane kao samoupravna tela i pravna lica po javnom i privatnom pravu. *Obična opština* koja je, sem u izuzetnim slučajevima, morala imati najmanje 3.000 stanovnika imala je u svom delokrugu sledeće poslove: upravljanje opštinskom imovinom, donošenje budžeta, raspolaganje opštinskim dažbinama, zaključivanje zajmova, prodavanje, kupovinu i davanje u zakup opštinske imovine i osnivanje opštinskih preduzeča, zatim staranje o opštinskim saobraćajnim uslovima (građenje i održavanje puteva, mostova, skela, kanala, trgova, ulica i javnu rasvetu), izdržavanje i pomaganje nevoljnih i ubogih, staranje o odgoju siromašne i napuštene dece, staranje o zdravlju stanovništva (održavanje lekarske službe, službe bolnica i ambulanata, suzbijanje zaraznih bolesti, staranje o čistoći vode za piće, unaprđivanje gradnje zdravih stanova, vatrogasna služba i snabdevanje životnim namirnicama), unapređivanje narodnog gospodarstva (osnivanje i pomaganje zadruga, nabavka boljih vrsta semena, voćki i loze, rasplodne stoke, suzbijanje stočnih bolesti, pomaganje ribarstva, uređenje potoka i bujica i osnivanje zavoda za štednju), vršenje i unapređivanje narodne prosvete (podizanje škola,

[189]Zemlja je podeljena na devet banovina: Dravsku sa sedištem u Ljubljani, Savsku sa sedištem u Zagrebu, Vrbasku sa sedištem u Banja Luci, Primorsku sa sedištem u Splitu, Drinsku sa sedištem u Sarajevu, Zetsku sa sedištem u Cetinju, Dunavsku sa sedištem u Novom Sadu, Moravsku sa sedištem u Nišu i Vardarsku sa sedištem u Skoplju.

[190]Ovakvo stanje se zadržalo do donošenja Ustava Kraljevine Jugoslavije (3. septembar, 1931.g.) poznatijeg pod nazivom Oktroisani ustav. Ukratko, u tom periodu nije bilo nikakve lokalne samouprave.

osnivanje biblioteka i čitaonica, organizovanje tečajeva za opismenjavanje i prosvetnih društava). Opština je vršila i poslove mesne policije ukoliko to nije činila državna vlast čija je to bila nadležnost. U policijske poslove su spadali: staranje o javnom redu i miru, bezbednosti i moralu, nadzor nad strancima i sumnjivim licima, nadzor nad prenoćištima, kafanama i sl., davanje dozvola za javne zabave, staranje o bezbednosti saobraćaja, nadzor nad prodajom hrane, merama itd.

Gradske opštine kao pravna lica po javnom i privatnom pravu i samoupravna tela, u stvari su bili gradovi (bilo ih je 74. i zakonom su poimenično nabrojani). Gradovi su imali istovetan krug poslova u svom delokrugu kao i obične opštine, jedina razlika ogleda se u tome što je gradovima dato pravo ali i stavljeno u dužnost da daju mišljenja o zakonskim propisima i drugim pitanjima kada se to od njih zatraži.

Međutim, za razliku od običnih opština gradovima je stavljeno u dužnost vršenja poslova državne uprave kao prvostepene vlasti u sledećim slučajevima i područjima: sanitetske i veterinarske, tržišne, građevinske i požarne, održavanje puteva, mostova, obala, reka, potoka, zatim sprovođenje propisa iz oblasti poljoprivrede i šumarstva, lova, ribolova i poljske policije. Ministar unutrašnjih poslova uredbom je mogao na grad prenositi i druge poslove, ali mu i oduzimati poslove opšte uprave. U vršenju poslova državne uprave organi gradova su sprovodili državne propise.

Razlika između opštine i grada postojala je i u pogledu vrste propisa kojima su uređivali svoje *mesne* poslove. Opštine su to, u skladu sa zakonom, činile svojim mesnim uredbama, a gradovi opšteobaveznim statutima, uredbama i pravilnicima. Zakonom je izričito utvrđeno da su propisi gradskih opština imali opšteobaveznu snagu za lokalne vlasti i za pojedince.

Organi opštine su bili *opštinski odbori* i *opštinska uprava.* Opštinski odbor je bio predstavnički organ kojeg su građani birali neposredno *javnim* glasanjem na vreme od tri godine. Mogao je (zavisno od broja stanovnika) brojati od 24-36 odbornika. Ako je bilo više kandidatskih lista, listi koja je dobila najveći broj glasova pripadalo je 2/3 odborničkih mesta. Ostatak odborničkih mesta raspodeljivao se tako što se broj glasova svake od kandidatskih lista, uključujući i najjaču listu ukoliko je i ona dobila apsolutnu većinu, delio sa jedan dva, tri i tako redom, pa se sa lista sa najvećim količnicima uzimao po jedan odbornik do potrebnog broja.

Opštinsku upravu su činili predsednik opštine i dva do pet članova. Predsednik je automatski postajao onaj odbornik koji je bio nosilac najjače kandidatske liste, a prvi član nosilac druge najjače liste i tako redom.

Predsednik i članovi uprave ove su dužnosti vršili počasno. Predsednik opštine je bio nosilac izvršne vlasti, tj. izvršavao je odluke odbora i uprave. Sama uprava je radila i rešavala po kolegijalnom principu. U slučaju jednake podele glasova odlučujući je bio glas predsednika. Opština je mogla imati i svoje službenike. Glavna službenička mesta, plate i disciplinska odgovornost utvrđivani su uredbom banovinskog veća. Pojedini delovi opštine koji su po odvojenosti i veličini predstavljali zasebnu celinu mogli su dobiti povlasticu da se sami staraju o svojim posebnim interesima. Organi takvog dela su bili *mesni zbor* i *mesni starešina* kojeg je birao zbor. Mesni starešina je, kao pomoćni organ predsednika opštine, vršio poslove po odlukama mesnog zbora.

Opštine i gradske opštine su svoje poslove *finansirale* iz sledećih izvora:

- iz prihoda od opštinske imovine, pod uslovom da se nepokretna dobra i kapital ne mogu otuđiti i čuvaju neokrnjenim,
- prihoda od opštinskih preduzeća,
- prihoda od uloženog novca,
- iz opštinskih prireza koje su opštine mogle uvoditi do 50% državnog poreza uz odobrenje sreskog načelnika, do 200% od visine državnog poreza uz odobrenje bana, a preko toga uz odobrenje ministra finansija,
- trošarina,
- taksa,
- posebnih poreza (uz odobrenje nadležne državne vlasti), zajmova i si.

Svi prihodi i rashodi su se *utvrđivali budžetom*. Budžet se slao na uvid i kontrolu nadzornoj vlasti koja je mogla zahtevati njegove izmene i dopune, odnosno prećutno ili izričito odobriti budžet. Dakle, opštine i gradovi su imali vlastite izvore sredstava, ali je njihova samostalnost u korišćenju tih izvora bila dvostruko ograničena. Prvo, stope prireza, trošarina i taksa odobravala je nadležna nadzorna vlast. Drugo, raspolaganje nepokretnostima i kapitalom bilo je ograničeno zakonom. Teško je reći da li su sredstva iz navedenih izvora bila dovoljna za obavljanje poslova iz samostalnog delokruga opština, ali je karakteristično da zakonom nije bila predviđena mogućnost dobijanja dopunskih sredstava putem državnih dotacija i subvencija.

Javni izbor odbornika imao je dva značajna nedostatka:

- *javno obavljanje izbora* ograničava birače da se slobodno opredele,
- jednu trećinu članova gradskog veća *imenovao je ban*, odnosno ministar unutrašnjih poslova u Beogradu i Pančevu.

Kao *jedini oblik neposredne demokratije* postojao je*mesni zbor* u takozvanim naseljima običnih opština kojima je priznat status zasebne celine. Međutim, reč je o beznačajnom obliku putem kojeg se odlučivalo samo o poslovima koji su se ticali isključivo takve izdvojene celine. Istovremeno valja imatin u vidu da u mnogim opštinama nisu ni vršeni izbori za predsedničko telo, pored odsustva nekih osnovnih demokratskih pretpostavki, lokalna samouprava je bila pod strogim nadzorom državne vlasti. Naime, nadzor nad opštinskim organima (obične opštine) u vršenju samoupravnih poslova i poslova državne uprave vršio je sreski načelnik.[191]

Ako se, pored ovih oblika nadzora, imaju u vidu i oblici nadzora u vezi sa lokalnim finansijama, onda se nameće zaključak da je lokalna samouprava u Kraljevini Jugoslaviji bila pod izuzetno strogim nadzorom države koji je u nekim slučajevima poprimao karakter prave torture. Naročito su bili drastični oblici nadzora i nadzorne mere zbog radnji i izjava štetnih po "važne državne interese", jer je preduzimanje tih mera zavisilo isključivo od subjektivne ocene nadzornog organa.

2.7. Tutin i okolina u vreme narodnooslobodilačkog rata

Drugi svetski rat (1939-1945), odnosno narodnooslobodilački rat (1941-1945), zatekli su stanovnike Sreza štavičkog u izraženim neprilikama, ekonomske, političke, socijalne i nacionalne prirode. One su se na ovom području taložile vekovima i posledica su jednog mukotrpnog života koji je ovaj kraj preživljavao u poslednjim stolećima. Zato su

[191]Postojali su sledeći oblici nadzora: sreski načelnik je imao pravo da prisustvuje sednicama opštinskog odbora, nadzorna vlast je u svako vreme mogla pregledati opštinsku kasu, opštinska je uprava bila dužna da u roku od osam dana nadzornoj vlasti dostavi prepis zapisnika sa sednica opštinskog odbora. Nadzorna je vlast po prijemu zapisnika mogla zadržati od izvršenja svaku odluku opštinskog odbora koju je smatrala nezakonitom ili protivnom zakonskim naredbama vlasti. Protiv takve odluke opštinski odbor se mogao žaliti banu u roku od osam dana, čija je dužnost bila ili da poništi rešenje prvostepenog nadzornog organa ili da predmet prosledi upravnom sudu čija je odluka bila konačna. Ako ban ne uputi sporni akt upravnom sudu ili ako sud u roku od mesec dana ne donese rešenje, odluka opštinskog odbora je postajala pravosnažna. Nadzorna je vlast mogla prinudnim sredstvima sprečiti izvršenje odluke opštinskog odbora, za koju nije pribavljeno propisano odobrenje ili je oglašena nevažećom. Ukoliko je nadzorna vlast smatrala da opštinski organi ne obavjaju valjano svoja samoupravna ovlašćenja o tome je izveštavala bana, a on je mogao odrediti šta opštinski organi imaju da čine. Protiv ovog rešenja opštinski odbor se mogao žaliti ministru nadležnom za resor u koji spada sporna odluka. Rešenje ministra je bilo konačno. Ban je mogao razrešiti predsednika opštine, članove opštinske uprave, pojedine odbornike pa i ceo opštinski odbor ukoliko je smatrao da oni svoje dužnosti ne obavljaju uredno. Protiv ovog rešenja žalba se mogla podneti upravnom sudu čija je odluka bila konačna. Nadzorna vlast je mogla zadržati od izvršenja sve odluke opštinskog odbora koje je smatrala štetnim po opšte državne interese. Isto je važilo za predsednika i opštinsku upravu. Iz istih razloga ban je ove organe mogao razrešiti. Protiv tih odluka žalba se podnosila ministru unutrašnjih poslova čije je rešenje bilo konačno. Najzad, nadzorna je vlast rešavala po žalbama protiv odluka opštinskog odbora, predsednika i opštinske uprave.

u Srezu štavičkom narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija imali određene specifičnosti koje zaslužuju veću pažnju i obimniju obradu u vidu monografije.[192]

Kad je ratna opasnost zakucala i kad je otpočela mobilizacija ljudstva i stočne zaprege za rat, znalo se da će to biti veliki rat i da će se voditi protiv fašističkih sila Nemačke i Italije.

Munjeviti aprilski napad, "iznenadno bombardovanje Beograda, izdaja države od strane domaće buržoazije, ulazak neprijateljskih snaga u našu zemlju, ostavili su mučan utisak na tutinsko stanovništvo. Vesti o svemu tome prodirale su velikom brzinom, bez obzira na to što su postojala samo tri radio aparata u celom Srezu štavičkom, što nije bilo skoro nikakve štampe, što je više od 90% stanovništva bilo nepismeno. U toj mučnoj situaciji povremenu vedrinu unosile su vesti o uspesima jugoslovenske vojske protiv Italijana na ratištima prema Albaniji. „Jedinice Kosovske divizije i Komskog odreda potisle su Italijane i izbile na Drim, a Zetska divizija i delovi Hercegovačke divizije - na oko 15 km severno od Skadra."[193] I to je, međutim bilo kratkog veka. Loše vesti donosili su vojnici koji su dolazili svojim kućama, pošto su im se jedinice rasformirale. Govorili su o slaboj organizaciji u vojsci, o lošoj snabdevenosti, o nehigijeni i drugim neprilikama. Anarhija je već uveliko uzimala maha i najpre se manifestovala u pokušajima prepada i prepadima na vojnike jugoslovenske vojske koji su se pojedinačno ili u grupama vraćala sa frontova kućama. Njih su u šumama Jaruta, Mađara, Mojstirsko-draškim šumama, sačekivali pojedinci i grupe koji su predvodili Omerica Kuta, Faik Bahtijarević, Arif Škrijelj i drugi, oduzimali im oružje, odeću i obuću i „predstavljali su strah i trepet za rasute vojnike".[194] Prepadi su vršeni iz zaseda i bili su im najviše izloženi pojedinci ili manje grupice. Kada je Tahir Elesković iz Ribarića pokušao da razoruža četvoricu vojnika koji su se vraćali kućama, bio je ubijen. Zukorlić Hajriz, iz Orlja, vojnik koji se vraćao sa fronta, ubijen je na Rogozni jer je odbio da preda pušku. Znatan broj Muslimana je na taj način došao do pušaka i od tih ljudi formiraće se bande koje će svoju neprijateljsku aktivnost, započetu na ovaj način, nastaviti u toku rata, od koje će velikih neprilika imati, pre svega srpsko stanovništvo.

Ubrzo su pristigle vesti o kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije koja je došla kao posledica izdaje buržoazije i loše politike koju je ona vodila. U vezi sa tim se kaže: „Brzi

---

[192]O NOB-u u tutinskom kraju gotovo ništa nije pisano,. Nešto o tome napisao je Mirko Ćuković u knjizi Sandžak u NOB-u. Svi ostali koji su pisali o Sandžaku u NOB-u gotovo nisu ni pominjali Tutin. Vule Popović, prosvetni radnik, prikupio je materijale, ali uglavnom na osnovu kazivanja, za hroniku NOR-a u Srezu štavičkom i oni se čuvaju u Istorijskom arhivu u Kraljevu.

[193]Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1941, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1957, str. 24.

[194]Ćuković M., Sandžak u NOB-u, Beograd 1944, str. 44.

katastrofalni poraz jugoslovenske vojske bio je prirodna posledica slabosti stare Jugoslavije na svim poljima političko-državne, ekonomske i vojničke delatnosti, kao i izdajstva i kukavičluka vladajuće buržoazije".[195]

Aprilska zbivanja izazvala su veliki nemir kod stanovništva Sreza štavičkog. Posebno je bilo zabrinuto srpsko stanovništvo, koje je bilo u manjini. Brinula ga je teška neizvesnost pod okupacijom i odnos muslimanskog stanovništva prema njemu u novonastaloj situaciji. Ljudi su počeli da traže prijatelje u komšijama i sigurnija mesta gde bi se mogli skloniti u slučaju potrebe, da traže ljude sa kojima bi se uzajamno čuvali i pomagali.

Muslimani su u svemu tome bili mnogo manje zabrinuti, a razloge za to treba tražiti u prošlosti, koja je pogodovala neprijateljskoj propagandi. Ekonomske neprilike su manje-više podjednako podnosili, ali su u političkom pogledu razlike isticane. U periodu turske vladavine muslimansko stanovništvo, zbog religijskog zajedništva sa državnom upravom, bilo je povlašćeno i ravnopravnije od hrišćanskog, u ovom slučaju od srpskog, a u periodu između dva svetska rata to je bilo obratno. Uz to, muslimanska masa, neobrazovana i nepismena (više od 94% nepismenih), bila je zavedena u većini slučajeva od jednog dela propalih begova i aga koji je činio reakciju i sanjario za povratkom „starih dobrih vremena". Taj deo reakcije u celom Sandžaku sa simpatijama je gledao na okupaciju zemlje.[196] Oni, pak, trezveniji ljudi, javno su isticali da je u takvoj situaciji najvažnije čuvati jedinstvo, ljudske živote i imovinu. Nesreća je bila u tome što u tutinskom kraju nije bilo radničke klase, sopstvene inteligencije, pa ni komunista. Nedostajale su progresivne snage koje bi mogle da usmere razvoj situacije onako kako je u to vreme bilo najbolje.

Sutradan po okupaciji Novog Pazara (16. aprila 1941. godine) od strane jedinica 60. motorizovane pešadijske divizije, jedna manja jedinica, okupirala je Tutin 17. aprila 1941. godine. Pošto su razoružali žandarme u Tutinu i Crkvinama i pošto im niko nije pružio otpor, odmah su se vratili u Novi Pazar.[197] Već 21. aprila 1941. godine nemački general Eberhard zakazao je konferenciju u Kosovskoj Mitrovici, kojoj su prisustvovali vođe Albanaca iz mitrovačkog okruga i Muslimana iz Novog Pazara i Sjenice. Eberhard je saopštio prisutnima da će deo Kosova i Sandžaka (Novi Pazar, Sjenica i Tutin) administrativno biti vezani za Srbiju, pod zapovedništvom Hitlera, i da se „može očekivati

---

[195]Oslobodilački rat naroda Jugoslavije.." str. 29.

[196]Ćuković M., Sandžak..., str. 45.

[197]Arhiv VII, NAV-T-501, r. 245, str. 305-7 - Zapisnik Ćuković M., Sandžak... str. 46.

da Srbi iz ovdašnjih albanskih krajeva budu iseljeni".[198]Za glavne ličnosti u toj tvorevini postavljeni su Džafer Deva iz Mitrovice i Aćif Hadžiahmetović iz Novog Pazara.

Samo nekoliko dana posle Mitrovačke konferencije usledile su nove administrativne promene. Nemačke i italijanske snage sporazumele su se 25. aprila o razgraničenju okupacionih zona i po tome je određeno da Tutin pripadne Italijanima.[199] Verovatno su Italijani ušli u Tutin 28. aprila, kad su ušli i u Berane i Rožaje.

Od 25. aprila 1941. godine Srez štavički je pripao italijanskoj okupacionoj zoni i bio je priključen takozvanoj Velikoj Albaniji gde su bile stacionirane italijanske vojne snage Četrnaestog armijskog korpusa, divizije „Firenca" i delovi divizije „Pulje".[200] Međutim, general Pircio Biroli u pismu italijanskoj vrhovnoj komandi od 12. avgusta 1941. godine, zalagao se da Rožaje i Tutin pripadnu Crnoj Gori kako bi se omogućilo stvaranje države u „okviru Rimske imperije" ili pak da se taj kraj anektira Italiji u obliku provincije zajedno sa Crnom Gorom.[201]

Tutin je konačno ušao u sastav Velike Albanije. Svi stanovnici su dobili status albanskih državljana i primenjivani su albanski zakoni. Uvedena je albanska administracija, škole i drugo. Tutin je bio sedište neprefekture (sreskog načelstva), koja je potpadala pod Pećku prefekturu (okružno načelstvo). Zadržana je ranija administrativna podela na opštine (komune). Na čelu tih organa vlasti postavljeni su provereni saradnici i pristalice okupatora.

U svakoj opštini bila je po jedna karabinjerska stanica, a od februara 1943. godine, albanska žandarmerija. U Tutinu je bila sreska komanda albanske žandarmerije, a u opštinama - žandarmerijske stanice.

Albanska fašistička partija je u svakom srezu formirala sreske faše. Tutinska faša bila je potčinjena pećkom federatu.

Vojni garnizon su, pored italijanskih, činili i vojnici takozvane albanske vojske.[202]

Na taj način je stvorena mogućnost okupatoru da, šireći šovinizam i politiku nacionalne netrpeljivosti, ostvaruje svoje ciljeve. U vezi s tim, Čedo Drulović piše:

„U Štavičkom srezu, na primer, okupator se oslanjao na proalbanske elemente i proglasio pripajanje ovog kraja tzv. Velikoj Albaniji. On je huškao albanske nacionaliste da vrše teror nad srpskim stanovništvom, čak i da istrebljuje Srbe sa teritorije koja je

---

[198]Arhiv VII, NAV-T-501, r. 245, str. 305-7

[199]Arhiv VII, NAV-T-312, r. 1076, str. 9280010-1

[200]Oslobodilački rat naroda Jugoslavije..., 50

[201]Arhiv VII, NAV-t-821, r. 356/66 - 678

[202]NOP na Kosovu, Beograd 1973, str. 98 - 114

pripojena Albaniji. U Crnoj Gori i zapadnom delu Sandžaka okupator je drugačije podelio uloge. Tamo je crnogorskoj i srpskoj reakciji dozvoljeno da istrebljuju Muslimane u tim krajevima.[203] Prve otvorene akcije protiv Srba u Srezu štavičkom, bile su usmerene na smanjivanju činovnika i žandarma i u zahtevima da se iz Tutina isele srpske i crnogorske porodice koje su se ovde doselile posle Prvog svetskog rata.[204] Zamena ranijeg činovničko žandarmskog aparata novim, sastavljenim od Albanaca i Muslimana, tekla je u Tutinu poput onoga što se u vezi s tim dešavalo u Novom Pazaru, bez obzira na to što je Novi Pazar pripadao nemačkoj, a Tutin italijanskoj okupacionoj zoni i što ih je delila demarkaciona linija koja je vodila preko Crkvina. U tutinskom kraju većinu žandarmskih i činovničkih mesta popunili su Muslimani, dok su na rukovodećim važnim mestima bili Albanci koji su došli sa Kosova. Tako je za sreskog načelnika bio postavljen Mustafa Alijević Preševa iz Kosovske Mitrovice, a za predsednike opštine: Fehim Hamzagić u Tutinu, Avdul Ćosović u Suvom Dolu, Bahtijar Sinanović u Crkvinama, Ramo Elesković u Ribariću, Sadrija Tutić u Delimeđu. Od avgusta 1941. godine u Tutinu se nalazilo nekoliko italijanskih oficira, pod čijom se kontrolom sprovodila okupatorska vlast.[205] Sva vlast bila je u rukama muslimanske i albanske reakcije, kvislinga i nju su karakterisala nastojanja da se Srbi potisnu i isele, a da se Muslimani albaniziraju, u čemu su imali punu podršku italijanskog okupatora. Proces albaniziranja odvijao se na svim poljima: sva administracija bila je na albanskom, na javnim skupovima moglo se govoriti albanski, a da bi to Muslimani razumeli, prevodilo se na srpsko-hrvatski. Otvorene su škole na albanskom jeziku za koje su dovedeni učitelji iz Albanije (Drač, Elbasan, Skadar, Tirana), kao što su dovođeni i sekretari opština koji su jedino mogli biti Albanci. Škole su mogle da se održe, sasvim kratko, samo u nekoliko opštinskih centara. Odziv dece bio je slab; jednostavno odbijala su da pohađaju školu u kojoj se nastava odvijala na jeziku koji nisu razumela. Na radnjama su istaknute firme sa natpisima na albanskom jeziku. Svi oni čija su se prezimena završavala na ić morali su da odbace ta slova. Traženo je da se nosi albanska narodna nošnja, a nošenje ćulafa - kečeta bilo je obavezno. U Tutinu i opštinskim centrima bile su izlepljene karte Velike Albanije i slike Skender-bega.[206] Srbi su bili nerado viđani na javnim mestima zbog čega su se sklanjali i kad god su mogli, nisu se udaljavali od kuća ili suseda. U stvari, sistematski je rađeno na tome da se Srbi isele, a da na tom području ostanu samo Muslimani, koji bi postepeno bili albanizirani.

---

[203]Drulović Č., 37. sandžačka NOU divizija, Beograd 1975, str. 6.

[204]Ćuković M., Sandžak..., str. 55

[205]Zbornik dokumenata NOR-a, tom XIII, knj. 1, Beograd 1969, str. 257 - 260.

[206]Ćuković M., Sandžak..., str. 80

Takva situacija, posebno zbivanja u vezi sa promenom vlasti, ostavila su mučan utisak na srpsko stanovništvo, dok je to većini Muslimana odgovaralo, posebno onom sloju koji je u tome video povratak na staro u kome je on imao dominirajuću vlast. Može se reći da su od tada, pa tokom celog rata, najviše divljale grupe odmetnika - bandi, ljudi naoružanih do zuba, koje nisu predstavljale nikoga niti su one uopšte međusobno sarađivale radi ostvarenja nekih ciljeva, a njihovi ciljevi bili su da pljačkaju, ucenjuju, maltretiraju i ubijaju, posebno srpski narod. U tome ih je malo ko mogao sprečiti. Sve te grupe, koje je narod nazvao bandama, a njihove vođe kapobandama, niko nije postavljao, naoružavao ili odevao, već su to oni sami radili. Izuzetak čine braća Drešević iz Glogovika, koje je okupator naoružao. Biko Drešević postavljen je za komandanta kvislinške muslimanske milicije za područje Tutin, Sjenica i Novi Pazar.[207] Bande su vršljale po tutinskoj teritoriji, a nikada se nisu pojavljivale na nekom frontu ili u borbi protiv bilo koga, izuzev Dreševića. Često su dolazili u međusobne sukobe, u sukobe sa okupatorskim žandarmima, a klonili su se susreta sa Italijanima. Međutim, to ni slučajno ne znači da su bili protiv okupatora ili da su bili klasno opredeljeni. Naprotiv, okupaciju su koristili da postignu svoje mračne ciljeve, jer upravo oni su Srbima naneli najveća zla. U suštini, to je okupatoru i odgovaralo, bez obzira na to što je on formirao, pri opštinskim centrima, svoje žandarmerije da navodno paze na red, jer je okupator, piše Mirko Ćuković „svojim stavom potpomagao vršenje terora nad srpskim stanovništvom pa čak i istrebljenje na teritoriji koja je pripala Albaniji.”[208] Članovi bandi i njihovi starešine - kapobande bili su lica sumnjive prošlosti, predratni osuđenici, ili je to bio neko njihov najbliži i bez ikakvog su autoriteta bili čak i onda kad su predstavljali strah i trepet. Razume se, imalo je razlike u ponašanju tih bandi. Naime, dok su pojedini bili krajnje ekstremni, drugi su se javljali kao prividni zaštitnici sela i isključivo su se opredelili za pljačku. Takvih grupa bilo je više u toku rata u tutinskom kraju i neke od tih kapobandi bili su: braća Biko i Deko Drešević iz Glogovika, Salko Ganević iz Gujića, Džemo Baltić iz Koniča, Pašo Hačković iz Škrijelja, Ćamil Dukađinac iz Melaja, Faik Bahtijarević iz Crkvina, Beka i Ibrahim Nezirović iz Mojstira, Hulja Ahmetović iz Drage, Hasan Zukorlić iz Orlja, Salko Trtovac iz Šaronja.[209] Njima pripadaju i povratnici iz Albanije: Sinan Paljevac i Zaptija i Nahod Kurtović iz Đerekara. Ovi poslednji bili su naoružani i obučeni u okupacionu uniformu i izdavali su se kao predstavnici albanske vlasti. Sinan Paljevac ubrzo je postao i komandir

---

[207]Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1, str. 441.

[208]Ćuković M., Sandžak..., str. 82 - 111.

[209] Ćuković M., isto, str. 128 - 129.

žandarmerije u Tutinu, koja je nosila oznake kvislinške albanske države. Slične žandarmerije bile su postavljene po opštinskim centrima.

Tokom jula 1941. godine, albanske vlasti naoružavaju muslimanski narod[210] i tada je Iljaz Kurtović iz Đerekara postavljen za albanskog kapetana i naoružao je svoje Đerekarce sa stotinak pušaka. Iljaz je nosio italijansko-albansku uniformu sa činovima kapetana, ali za taj posao nije bio plaćen ni on niti iko od njegovih ljudi. To nije bila nikakva aktivna vojska a dužnost im je bila da se na poziv svog starešine jave kad zatreba. Ti ljudi su bili više puta na frontovima protiv partizana, ali i protiv četnika. Međutim, Iljaz Kurtović se od početka stavio u zaštitu suvodolskih Srba i takav je ostao tokom celog rata. To što su mnogima od njih životi pošteđeni zasluga je Iljaza Kurtovića i njegovih ljudi.

Trezveniji Muslimani, a oni su bili najugledniji i najuticajniji ljudi u kraju, bili su zabrinuti zbog svih zbivanja, zbog totalne anarhije i bezakonja, što je karakterisalo ratne godine u Srezu štavičkom kao malo gde. Znali su da takvo stanje ne može dugo trajati i da u toj situaciji treba očuvati dobrosusedske odnose, da ugroženima treba pomoći i poštedeti ih od nasrtaja bandi ili onih koji su se iza njih zaklanjali. Takvu pomoć ljudi su pružali tokom celog rata i ako nekome treba zahvaliti što rat u tutinskom kraju nije imao katastrofalnije posledice po srpski narod, to je upravo njima. Meho Mehmedbašić, učitelj iz Mojstira, ubeđivao je Muslimane da treba upravo tada, 1941. godine, da pomažu Srbe kao prijatelje i da je tada najvažnije očuvati bratstvo i jedinstvo i dobrosusedske odnose i ne dozvoliti razaranja i pljačku.

U uslovima okupacije, a kao rezultat uspeha antifašističke borbe odvija se proces rušenja, svim raspoloživim sredstvima, društvenog i državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije. Naime, organi stare vlasti, koje je okupator zadržao i uključio u sistem okupacione uprave, postali su od prvog dana uporište kontrarevolucije. Tutin nije bio izuzetak. Otuda, narodnooslobodilački odbori, koji nastaju kao oblik samoorganizovanja naroda, posebno u zbegovima, nisu bili samo politički organi antifašističke borbe već i efektivni organi nove vlasti, koji su funkcionisali nasuprot vlasti okupatora i kvislinga, a na drugoj strani suprotno pravnom poretku ustanovljenom Oktroisanim ustavom.

Nova organizacija vlasti imala je državnopravna obeležja, nezavisno od kvalifikacije narodnooslobodilačkih odbora, oktobra 1941., kao „privremenih“ organa vlasti do Krajinskih propisa, septembra1942. godine. Naime, prvi ustavno-pravni akt „Osnivanje i rad narodnooslobodilačkih odbora“ pojavio se 19. oktobra 1941. godine na području tzv. „Užičke republike“. Prema njima zadatak narodnooslobodilačkih odbora je „

[210]Ćuković M., isto, str. 128.

da vrše sve funkcije vlasti na datom području, osim onih koji su u ratno doba u kompentenciji vojne uprave“. Početkom februara 1942. godine Vrhovni štab NOB-a izdao je „Fočanske propise“ koji su obuhvatili dva dokumenta „Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora“ i „Objašnjenje i uputstvo za rad narodnooslobodilačkih odbora“. A njima se utvrđuje da su oni u toj fazi, privremeni i borbeni organi narodne vlasti. „Septembarski“, „Krajiški“ ili „Drinićki“ propisi javljaju se u septembru 1942. godine. I oni se sastoje od dva akta: „Naredba za izbore za narodnooslobodilačke odbore“ i „Naredba o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti“. Posebno je značajna Naredba o izborima jer utvrđuje celovitu strukturu narodnooslobodilačkih odbora (seoske, gradske, opštinske, sreske i okružne) i što utvrđuje da narodnooslobodilački odbori nisu više privremeni već stalni organi vlasti. Oni su svojom organizacijom i delovanjem značili i formalnu i stvarnu negaciju organa vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Osnivanjem narodnooslobodilačkih odbora od najnižih, seoskih, preko opštinskih i sreskih do okružnih, oblasnih i zemaljskih i stvaranjem oružane sile antifašističke borbe došlo je do diskontinuiteta između poretka Kraljevine Jugoslavije i novog sistema odnosa u stvaranju. Osnivanjem Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 26. novembra 1942, razdvojene su vojne od političkih funkcija. Avnoj je prezeo na sebe političke poslove, organizaciju narodne vlasti, koordinaciju rada narodnooslobodilačkih odbora i dao inicijativu za osnivanje zemaljskih antifašističkih veća u zemljama Jugoslavije u kojima ona nisu postojala. Izvršni odbor AVNOJ-a imao je obeležja vlade, iako spoljne okolnosti nisu dozvolile da se ona kao takva obrazuje. Centralni organi vlasti definitivno su formirani 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu na drugom zasedanju AVNOJ-a. Piramida vlasti je izvedena od dna do vrha.

2.8. Samouprava Tutina u Jugoslaviji i Republici Srbiji

Organizacija i funkcionisanje konkretno-istorijske lokalne zajednice, odnosno lokalne samouprave u bitnom su *determinisane delovima prava* – njegovim promenama i razvojem u istraživanom periodu kao aktivne organizatorske snage u društvu. Otuda potreba da se promisle pravne norme (normativni element pravnog poretka) o lokalnoj samoupravi, a zatim faktički element koji obuhvata ono ljudsko stvarno ponašanje u konkretnim promenama opštine Tutin.

2.8.1. Promene normativnih određenja „lokalne samouprave“

Ustavom FNRJ iz 1946. godine narodni odbori su definisani kao *organi državne vlasti*[211]preko i pomoću kojih „narod vrši svoju vlast u administrativno-teritorijalnim jedinicama".[212] Ovakav koncept lokalne samouprave proizlazi iz ustavnog određenja da u „Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu." A narod „ostvaruje svoju vlast preko slobodno izabranih predstavničkih organa državne vlasti, narodnih odbora koji su, od mesnih narodnih odbora do skupština narodnih republika i Narodne skupštine FNRJ nastali i razvili se u narodnooslobodilačkoj borbi protiv fašizma i reakcije i koji su temeljna tekovina te borbe". (Ustav FNRJ, čl. 6). Reč je o jednom jedinstvenom sistemu državne vlasti koji je visoko centralizovan, a odnosi između nivoa uređeni su na principu hijerarhije. Na vrhu hijerarhijske lestvice bila je Skupština FNRJ, a na samom dnu mesni narodni odbori.

Period od 1946. do 1955. godine obeležavaju česte administrativno-teritorijalne podele, odnosno menjanja broja i vrsta ovih administrativno-teritorijalnih jedinica. U tom smislu ništa novog nije doneo, odnosno ništa se bitno nije promenilo donošenjem Opšteg zakona o narodnim odborima 1949. godine, jer se oni i dalje primarno definišu kao lokalni organi državne vlasti u administrativno-teritorijalnim jedinicama.[213]Ono što je novo jeste da narodni odbori za svoj rad odgovaraju biračima i da birači mogu opozvati svakog odbornika (čl. 7), kao i pravo narodnih odbora da o poslovima iz lokalnog delokruga donose propise po svojoj inicijativi (čl. 28). A pored zbora birača (čiji je status ostao nepromenjen) uvedeni su saveti i komisije građana pri izvršnom odboru narodnog odbora.

Opšti zakon o narodnim odborima je u sistem lokalnih organa državne vlasti uveo nekoliko karakterističnih novina: narodni odbori su definisani kao organi državne vlasti i organi narodnog samoupravljanja[214]; narodni odbori sreza i grada su postali dvodoma predstavnička tela, jer je pored sreskog i gradskog veća kao opšteg predstavništva uvedeno i veće proizvođača kao predstavničko telo zaposlenih u proizvodnji, transportu i trgovini, i kao kolegijalni organi uvedeni su saveti u organizacionu strukturu odbora.

---

[211]Organi državne vlasti mjesta (sela, manjih gradova), kotareva, gradskih rejona, gradova, okruga i oblasti jesu narodni odbori. (Ustav FNRJ iz 1946. Čl. 107. Službeni list FNRJ, 1949)

[212]Opšti zakon o narodnim odborima, od 25. maja, 1946. godine. Izd. Službeni list FNRJ, Beograd, 1947 .godine.

[213]Opšti zakon o narodnim odborima, Službeni list FNRJ, Beograd, 1949.

[214]U njima se vrši simbioza državne vlasti i lokalne samouprave. Ta simbioza će ostati trajna karakteristika i ključna protivrečnost kasnijeg modela društveno-političkih zajednica u čiji samoupravni koncept je, kao njihovo srce, instalirana državna vlast, koja se tu skrila i neodgovorno, ali i neprikosnoveno vladala društvom.

Naime, ovi su saveti obavljali upravne poslove u pojedinim oblastima (privreda, komunalne delatnosti, prosveta, kultura, narodno zdravlje, socijalna politika i unutrašnji poslovi). Brojali su obično 4-12 članova plus predsednik kojeg je birao narodni odbor iz reda odbornika. Ostali članovi saveta su se birali iz reda predstavnika privrednih organizacija, društvenih organizacija i ustanova i građana. Oni su zamenili dotadašnji izvršni odbor.

Narodnih odbori su i dalje ostali organi državne vlasti - oni su ostali pod jednakim nadzorom viših nivoa vlasti. Naime, po osnovu nadzora izvršno veće republike moglo je ukinuti i poništiti akte sreskih i gradskih odbora, a sreski odbor akte opštinskog odbora po osnovu kontrole zakonitosti. U poslovima koji nisu bili uređeni zakonom ili drugim opštim aktima viših nivoa, izvršno veće republike je moglo ukinuti ili poništiti akte narodnih odbora po osnovu kontrole celishodnosti. Nadležni organi republičke uprave imali su pravo da obustave od izvršenja nezakonite i necelishodne akte sreskih i gradskih odbora, i predlože izvršnom veću njihovo ukidanje. Isto pravo je imao odgovarajući savet sreskog odbora u odnosu na akte opštinskih odbora, s tom razlikom što se predlog o ukidanju upućivao sreskom narodnom odboru u čijoj je nadležnosti to bilo.

Ustavnim zakonom iz 1953. godine je inaugurisan jugoslovenski samoupravni eksperiment kao novum. Dva noseća stuba tog eksperimenta bili su *društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju* i *samoupravljanje*. Naime, ovim Zakonom (čl. 2) utvrđuje se da sva vlast pripada radnom narodu koju on vrši "preko svojih predstavnika u narodnim odborima i narodnim skupštinama, u radničkim savetima i u drugim samoupravnim organima, kao i neposredno putem izbora, opozivanja, referenduma, zborova birača, saveta građana, učešća građana u upravi i pravosuđu i putem drugih oblika neposrednog samoupravljanja", a članom 7 utvrđeno je da se samoupravljanje radnog naroda u opštini, gradu i srezu sastoji u pravu građana da biraju i opozivaju svoje predstavnike u narodnom odboru, kao i pravu proizvođača da biraju i opozivaju svoje predstavnike u veću proizvođača narodnog odbora grada i sreza, zatim u pravu građana i proizvođača da budu birani u te organe i da neposredno učestvuju u vršenju vlasti putem referenduma, zbora birača, saveta građana, učešća građana u upravi i pravosuđu i drugih oblika neposrednog upravljanja.

Istim je članom Ustavnog zakona utvrđeno i pravo narodnog odbora da samostalno uređuje poslove od *opšteg* interesa za zajednicu u oblasti privrednog, komunalnog, socijalnog i kulturnog života, zatim da slobodno raspolaže delom dohotka koji privredne organizacije izdvajaju za opštinu, grad i srez, saglasno saveznom i republičkom

društvenom planu, pravu da mu pripada zakonom utvrđeni postotak poreza i pravo uvođenja lokalnog prireza i mesnog samodoprinosa, samostalno donošenje budžeta i društvenog plana. Narodni odbori su dobili određena ovlašćenja prema privrednim organizacijama na svom području, a pre svega pravo nadzora nad upravljanjem opštenarodnom imovinom. Ove odredbe su kasnije razrađene kroz dva zakona kojima se utvrđuje postojanje samo dve vrste teritorijalnih jedinica lokalnog tipa: *opština* i *srez*.[215]

Opšti zakon o uređenju opština i srezova definiše *opštinu* kao političko-teritorijalnu organizaciju samoupravljanja radnog naroda i osnovnu društveno-ekonomsku zajednicu stanovništva na svom području. (Čl. 2.). *Srez* se definiše kao političko-teritorijalna organizacija radnog naroda i društveno-ekonomska zajednica opština i stanovnika na svom području (čl. 3). Naime, srez upravlja poslovima od zajedničkog interesa za opštine i drugim opštim društvenim poslovima utvrđenim zakonom. Ono što valja imati u vidu jeste da "zajedničke poslove opštine" kojima je upravljao srez nisu utvrđivale same opštine, već zakon - kroz 228 saveznih propisa (zakona, uredaba, pravilnika, odluka i uputstava) utvrđeno koje će poslove obavljati narodni odbori i njihovi organi.[216] Ovom broju treba dodati i približnu cifru republičkih propisa. Tako je učestalim promenama i propisima lokalna autonomija, kao i autonomija svakog drugog samoupravnog segmenta učinjena nestabilnom. Usled tih stalnih promena jedinice lokalne samouprave i drugi samoupravni subjekti nisu mogli da se stabilizuju u pogledu svojih nadležnosti, organizacione strukture i statusa.

Zakon o opštinama i srezovima iz 1955. godine sa kasnijim izmenama i dopunama doneo je sledeće novine: prihvaćena je orijentacija *jednotipskog* modela lokalnih jedinica, tj. *opština* je utvrđena kao ključna teritorijalna jedinica lokalnog tipa;[217]saveti narodnih odbora su postali nosioci izvršnih i upravnih poslova; utvrđeno je pravo (ČI. 14) opština da, radi šireg učešća građana, svojim statutom obrazuju mesne odbore.

Ustavom od 1963. godine opština je definisana kao *osnovna društveno- politička* zajednica (Čl. 96).[218] Kao takve, opštine su istovremeno i oblik organizacije vlasti i samoupravljanja, demokratija i konkretan oblik diktature proletarijata, država i nedržava,

---

[215]Opšti zakon o uređenju opština i srezova (20. jun, 1955) i Zakon o nadležnosti narodnih odbora opština i srezova (9. jul, 1955). Ovi zakoni su dopunjavani tokom 1957. i 1959. godine.
[216]Reč je o prilozima I/A i I/B Zakona o nadležnosti opština i srezova od 9. jula, 1955.godine.
[217]Pošto je republikama (federalnim jedinicama) ostavljena sloboda da ukidaju ili zadrže srezove, u Crnoj Gori su već 1959. godine oni ukinuti, a tokom narednih deset godina to su učinile i druge republike, tako da su 1968. godine srezovi sasvim nestali.
[218]Komunalni sistem nije uređivan posebnim zakonima već neposredno ustavom.

okvir organizovanja specifičnih i posebnih samoupravnih interesa i njihova integracija. Ovo i ovakva određenja proizlaze iz nadležnost opštine u čije su okvire stavljeni sledeći *poslovi:* obezbeđenje materijalnih uslova za rad ljudi i razvitak proizvodnih snaga; usmeravanje i usklađivanje razvitka privrede i društvenih službi; utvrđivanje i raspoređivanje sredstava za potrebe opštine; stvaranje uslova za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba građana; usklađivanje pojedinačnih i zajedničkih sa opštim interesima; ostvarivanje što neposrednijeg samoupravljaja; organizovanje organa vlasti i društvenih službi od zajedničkog interesa; obezbeđivanje uslova za ostvarivnje sloboda i prava građana; uređivanje odnosa od neposrednog interesa za građane u opštini; određivanje opštih uslova za vršenje delatnosti komunalnih i sličnih organizacija; zaštita zakonitosti i sigurnosti ljudi i imovine; obezbeđivanje javnog reda i mira; društveni nadzor i ostvrivanje drugih funkcija društvene zajednice osim onih koje su ustavom utvrđene kao prava i dužnost republike i federacije.

Pored ovako, na opšti način, utvrđenih poslova opštine, ustavima republika i zakonima kojima su uređivane pojedine oblasti, ti poslovi su konkretnije precizirani. A opština je svojim statutom, na osnovu ustava i zakona konačno utvrđivala svoje poslove. Pošto su se mnogi zakoni menjali i donosili novi, opstine su često morale da menjaju svoje statute kako bi ih uskladile sa zakonima. Ustavom je bilo predviđeno da opština, radi izvršavanja svojih prava i dužnosti samostalno donosi propise, društveni plan, budžet i obrazuje fondove. Ustavom je takođe bilo utvrđeno da opština, u skladu sa zakonom, neposredno vrši funkcije društvene zajednice u pogledu uređivanja i korišćenja stambenih zgrada i uređivanja stambeno-komunalnih odnosa. Posao opština je bio i da neposredno izvršavaju savezne i republičke propise, osim kada je to ustavom i zakonom stavljeno u nadležnost republičkih i saveznih organa. Ukratko, opština je obavljala sve poslove društvene zajednice (čitaj države), osim onih koji su zakonom i ustavom izričito stavljeni u nadležnost republike i federacije. Naravno, u obavljanju tih poslova ona je bila vezana propisima viših nivoa vlasti, ali je mogla svojim propisima uređivati i pitanja iz nadležnosti republike i federacije u slučajevima kad one ta pitanja ne bi uredile svojim propisima, ali su ti propisi prestajali da važe ukoliko republika ili federacija donesu svoj propis. Naime, najveći deo poslova koje je opština vršila u stvari su bili poslovi koji spadaju u domen državne vlasti, a tek manji deo poslova bili su oni koji po vrsti obično pripadaju lokalnoj samoupravi.

Ustavom je bilo utvrđeno da funkcije vlasti i upravljanja društvenim poslovima vrše predstavnička tela, kao opšti organ društvenog samoupravljanja društveno-političkih zajednica. Taj organ su bile skupštine, koje su, za razliku od posebnih organa samoupravljanja, definisane kao *opšti organ* samoupravljanja. Prema tome, funkcije vlasti u opštini vršila je skupština opštine i njoj potčinjeni organi. Skupštinu su činila dva veća: *opštinsko veće i veće* radnih zajednica.[219]U delokrugu skupštine, koji je delimično bio utvrđen ustavima republika, a u celini statutom, bilo je: pretresanje političkih i drugih pitanja i utvrđivanje opštinske politike u raznim oblastima, donošenje opštinskog statuta, donošenje društvenog plana i budžeta, donošenje odluka i opštih propisa, donošenje urbanističkog plana, osnivanje opštinskih fondova, osnivanje radnih i drugih organizacija, zaduživanje opštine i preuzimanje jemstva za kredite radnih organizacija, raspisivanje opštinskog referenduma, preduzimanje mera radi zaštite samoupravnih prava opštine, izbor poslanika savezne, republičke (u Srbiji i pokrajinske) skupštine,[220] izbor i razrešavanje opštinskih organa i funkcionera.

Najveći deo svojih *izvršnih* funkcija skupština je obavljala preko *saveta.* Saveti su bili kolegijalni organi, a definisani su kao *političko-izvršni* organi. Savete su činili članovi koje je birala sama skupština iz reda odbornika i građana i članova koje su delegirale radne i društveno-političke organizacije. Obrazovali su se za pojedine oblasti (privreda, finansije, komunalne delatnosti, obrazovanje, kulturu, zdravstvo i socijalna zaštita i sl.). U njihovoj nadležnosti je bilo: staranje o izvršavanju zakona i drugih propisa i donošenje propisa za koje su ovlašćeni; staranje o izvršavanju politike i propisa opštine skupštine; podnošenje predloga opštinskoj skupštini za uređivanje odnosa u određenoj oblasti; donošenje izvršnih propisa radi sprovođenja odluka opštinske skupštine; utvrđivanje opštih smernica za rad opštinskih organa uprave u određenoj oblasti i nadzor nad radom tih organa.

Treći segment organizacione strukture činili su organi opštinske uprave. Opštinske organe uprave činili su funkcioneri i službenici kao profesionalci. To su samo po nazivu, odnosno nivou na kojem su organizovani, bili opštinski organi uprave, a u stvari to su bili (statusno, po karakteru ovlašćenja i poslova koje su obavljali) organi jedinstvene državne

---

[219]Savezni ustav je ostavio mogućnost republikama da svojim ustavima mogu predvideti obrazovnje više veća radnih zajednica, što je većina i učinila, tako da je skupštine opština činilo više veća (pored opštinskog veća postojala su: privredno, zdravstveno-socijalno, kulturno prosvetno veće, kao veća radnih zajednica).

[220]Poslanici za Savezno i republičko veće birali su se tako što su opštinske skupštine utvrđivale kandidate, koje su građani zatim birali po izbornim jedinicama. Pošto je obično u izbornoj jedinici bio samo po jedan kandidat, može se reći da su ih, de facto birale skupštine opština. Poslanike za veća radnih zajednica Savezne i republičkih skupština birale su opštinske skupštine.

uprave, tj. kao osnovni (prvostepeni) organi državne uprave. Najveći deo poslova koje su ovi organi obavljali sastojao se u neposrednom sprovođenju zakona i rešavanje u prvom stepenu o svim upravnim stvarima, vršenju inspekcijskog nadzora nad zakonitošću rada svih radnih organizacija i ustanova na području opštine, donošenju upravnih akata i preduzimanje drugih upravnih radnji. Razume se, oni su obavljali i stručne poslove vezane za rad skupštine i saveta i izvršavali opštinske propise.

Zakonom su se utvrđivala osnovna načela za organizaciju ovih organa, a sama organizacija je utvrđivana statutom ili posebnom odlukom skupštine opštine. Federacija i republika su mogle utvrditi obavezu formiranja određenih organa uprave. Ovi organi su mogli biti organizovani po funkcionalnom ili resornom principu. Na čelu organa opštinske uprave bio je sekretar opštinske skupštine. U velikim opštinama (a tadašnja jugoslovenska opština je spadala među najveće u Evropi) mogle su se u naseljima udaljenim od sedišta opštine obrazovati *mesne kancelarije* kao vid dekoncentracije obavljanja upravnih poslova po kojima se građani najčešće obraćaju organima uprave.

U opštini su kao posebni organi uprave postojali opštinski javni pravobranilac i opštinski sudija za prekršaje. Postojao je i opštinski sud, čijeg je predsednika i sudije birala opštinska skupština, ali je taj sud bio deo jedinstvenog sudskog sistema.

U ovom periodu opština je imala značajnu *finansijsku autonomiju.* Opštinske finansije su zavisile od njene ekonomske snage, a pre svega, od visine ličnih dohodaka zaposlenih i prihoda građana. Vezivanje opštinskih prihoda za lične dohotke i prihode građana imalo je za cilj da opštinu učini jednim od osnovnih nosilaca privrednog razvoja. To je svakako bila dobra orijentacija, ali su efekti često bili nepoželjni o čemu rečito zbore procesi u opštini Tutin. Naime, pošto je najveći deo svojih prihoda za finansiranje veoma obimnih poslova i raznovrsnih potreba opština obezbeđivala iz doprinosa na lične dohotke, ona je bila upućena na otvaranje fabrika, preduzeća i pogona, kako bi zaposlila što veći broj ljudi i od doprinosa iz njihovih ličnih dohodaka uvećavala svoje prihode. No, problem je bio u tome što su tada o privrednom razvoju odlučujuću reč imali političari i politički razlozi, a ne ekonomski, jer to nije bila tržišna ekonomija.

Opština je iz svojih prihoda fmansirala: obrazovanje, kulturu, nauku, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, komunalne delatnosti, velikim delom izgradnju stanova, lokalnu putnu privredu, kao i rad organa i službi opštinske skupštine. Opštine koje su svrstane u kategoriju nedovoljno razvijenih, dobijale su dopunska sredstva.

Nakon Ustava iz 1963. godine, usledile su još ubrzanije i intenzivnije promene u društveno-političkom sistemu i ustavno-pravnom ustrojstvu društva.[221]Iako ovim amandmanskim promenama u delu ustava koji se ticao opštine neposredno nije promenjeno ni slovo, sam koncept opštine je de facto promenjen, što je i formalno potvrđeno Ustavom iz 1974.g. Tim Ustavom su rekonceptualizovane sve bitne odrednice opštine. Naime, ovim Ustavom data je drugačija definicija opštine koja je glasila: "Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovna na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi". (čl. 116. st. 1). Kasnije je i ova definicija izmenjena izostavljanjem atributa "osnovna", pa je konačno glasila: "Opština je samoupravna i društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi". (Amandman XLVII iz 1988.g.).

U tadašnjem poliltičkom sistemu Jugoslavije pravo lokalne samouprave posebno i izričito nije bilo garantovano. Međutim, zajamčeno je bilo pravo na samoupravljanje svim radnim ljudima i građanima koje su oni ostvarivali neposrednoi preko izabranih predstavnika.[222] To pravo je po obuhvatnosti i sadržini bilo šire i potpunije od prava na lokalnu samoupravu. Stoga se može smatrati da je pravo samoupravljanja obuhvatalo i pravo lokalne samouprave. Po toj osnovi se i tadašnji komunalni sistem može okarakterisati kao svojevrstan oblik lokalne samouprave. Prema tome, tadašnja opština, u meri u kojoj je obavljala poslove tipične za lokalnu samoupravu, može se smatrati jedinicom lokalne samouprave. Ali ovo određenje važi samo uslovno, jer je opština kao društveno-politička zajednica primarno bila oblik države, tj. državne vlasti.

Ustavom iz 1974. g. u poređenju sa prethodnim periodom znatno je poboljšan položaj opštine, pošto je prihvaćeno da se njena prava i dužnosti utvrđuju ustavom i statutom opštine (čl. 117. st. 1), a ne i zakonom kao do tada.

Poslovi opštine utvrđivani su primenom generalne klauzule, što se vidi iz sledeće ustavne odredbe: "Funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, osim onih koji se prema ustavu ostvaruju u širim društveno-političkim zajednicama, ostvaruju se u

[221]Reč je, u prvom redu, o takozvanim radničkim amandmanima na Ustav iz 1963. godine koji su doneseni 1971. g. kojim je uvedena koncepcija udruženog rada i slobodna razmena rada. U operacionalizaciji koncepcije slobodne razmene rada, uvedene su samoupravne interesne zajednice kao poseban oblik samoupravnog funkcionalnog organizovanja finansiranja zajedničkih potreba. Time je unutar opštine nastavo veliki broj funkcionalnih podsistema, o čemu kasnije.

[222]Pravo samoupravljanja radni ljudi i građani ostvarivali su neposredno putem zborova, referenduma i drugih oblika ličnog izjašnjavanja i kao samupravni kolektiviteti (radne organizacije, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice, opštine i sl.).

opštini": (čl. 116. st. 3.). Međutim, što će se kasnije videti, generalna klauzula je važila u načelu, a primenjivan je i princip enumeracije.

Ustav Srbije kao opštinske, utvrđuje sledeće poslove: obezbeđivanje socijalističke solidarnosti; usmeravnje i usklađivanje privrednog i društvenog razvoja; stvaranje osnovnih uslova za rad i privređivanje; stvaranje uslova za zapošljavanje, snabdevanje i vršenje uslužnih delatnosti; vršenje poslova od zajedničkog i opšteg društvenog interesa i obrazovanje organa vlasti i samoupravljanja za vršenje tih poslova; uređivanje odnosa od neposrednog interesa za radne ljude i građane u opštini; obezbeđivanje neposrednog izvršavanja zakona, ukoliko to nije stavljeno u nadležnost organa širih društveno-političkih zajednica; uređivanje korišćenja zemljišta i dobara u opštoj upotrebi; uređivanje i obezbeđivanje izgradnje i uređenja gradova, naselja, područja sa posebnom namenom i drugog prostora; urbanističko i prostorno planiranje i programiranje u skladu sa planovima i programima privrednog i društvenog razvoja; obezbeđivanje i uređivanje sprovođenja politike stambene izgradnje i stanarina, korišćenje i održavanje stambenog fonda i poslovnog prostora; obezbeđuje uslove za vršenje delatnosti komunalnih organizacija i uslove za razvoj i rad organizacija u oblasti društvenih delatnosti i prema tim organizacijama vrši prava i dužnosti utvrđena zakonom;[223] obezbeđuje ostvarivanje i zaštitu sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina, ravnopravnost naroda i narodnosti; štiti zakonitost, sigurnost ljudi i imovine i javni red i mir; uređuje i obezbeđuje zaštitu i unapređenje čovekove životne sredine; uređuje i obezbeđuje narodnu odbranu u skladu sa sistemom narodne odbrane; rukovodi teritorijalnom odbranom i civilnom zaštitom; rukovodi pripremama građana; organizacija udruženog rada i drugih organizacija i zajednica za narodnu odbranu; organizuje i obezbeđuje društvenu samozaštitu i društvenu kontrolu i vrši druge poslove utvrđene ustavom i statutom opštine. (Ustav SR Srbije, čl. 273).

Društveno-političke zajednice višeg ranga bile su snabdevene pravima uređivanja javnih poslova, a izvršavanje tih poslova, osim u nekim zakonom utvrđenim slučajevima, pripadalo je opštini, tako da se može reći da je opština bila "izvršna" država. To je njenim organima u odnosu na građane i kolektivne subjekte unutar nje obezbeđivalo veliku moć.

---

[223]Društvene delatnosti (obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, kultura, nauka i sl.) kao i komunalne delatnosti bile su organizovane kao posebni samoupravni podsistemi koji su imali svoje organe upravljanja i samostalne izvore prihoda (Samoupravne interesne zajednice - SlZ-ovi).

Tadašnji politički sistem Jugoslavije zasnivao se na načelu jedinstva vlasti, što znači da je skupština bila nosilac ukupne vlasti. Naravno, reč je o skupštinama društveno-političkih zajednica. Skupština je definisana kao "organ društvenog samoupravljanja i najviši organ vlasti u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice". (Ustav SFRJ iz 1974. Čl. 132, st. 1). Ova opšta definicija važi i za skupštinu opštine.

Skupština opštine kao predstavničko telo konstituisala se na *delegatskom* principu. Činila su je tri veća: veće udruženog rada, veće mesnih zajednica i drustveno-političko veće.

Svako pojedino veće obrazovalo je odbore i komisije kao svoja radna tela. Pored toga, obrazovane su u zajedničke komisije i odbori za skupštinu kao celinu. Kao predstavničko telo, skupština je donosila normativne akte (odluke, naredbe, uputstva, zaključke i preporuke).

Pored predsednika skupštine i predsednika veća, koji su se brinuli o izvršavanju politike i odluka, skupština je birala i posebni *kolegijalni* organ (izvršni savet, izvršno veće ili izvršni odbor), kao i predsednika tog organa, koji je posle predsednika skupštine bio najznačajniji profesionalni funkcioner. Iako je skupština važila za najviši organ vlasti, faktička vlast se koncentrisala u rukama predsednika skupštine, predsednika veća i predsednika kolegijalnog izvršnog organa. Empirijskim istraživanjima je utvrđeno da je najveću političku vlast imao predsednik skupštine, dok je izvršni kolegijalni organ imao najznačajniju efektivnu izvršnu vlast (obično su ga nazivali lokalnom vladom). Vlast i uticaj kolegijalnog izvršnog organa temeljila se na načelu po kom je on bio odgovoran za stanje u opštini, nosilac zakonodavne inicijative prema skupštini i kontrolor sprovođenja politike i propisa društveno-političkih zajednica višeg ranga.

U svakoj opštini, zavisno od veličine, postojao je brojan profesionalni upravni aparat koji je sprovodio neposredno propise skupštine i zakone, propise i druge mere širih društveno-političkih zajednica. U suštini ovaj aparat je bio deo jedinstvene državne uprave. Prema tome, iako je važila za organ samoupravljanja, skupština opštine i njeni organi delovali su kao deo jedinstvene državne vlasti. To je ključna odrednica po kojoj se tadašnji jugoslovenski model razlikovao od tipičnih modela lokalne samouprave.

U periodu do 1953. godine organi lokalnog nivoa, kao lokalni organi državne vlasti bili su pod punom i strogom kontrolom viših nivoa. Ovaj se odnos u koncepcijskom smislu promenio uvođenjem društvenog samoupravljanja, tj. donošenjem Ustavnog zakona 1953. g., ali se faktički održao dotadašnji odnos u pogledu nadzora ostao isti sve do donošenja Ustava 1963. godine. Tim ustavom je utvrđeno da se položaj opštine

utvrđuje ustavom, zakonom i statutom. Sto se tiče nadzornih ovlaštenja viših državnih organa nad radom organa opština, ona su principijelno bila ograničena na kontrolu ustavnosti i zakonitosti. Pošto je statut opštine morao biti u saglasnosti sa ustavom republike, izvršno veće (republička vlada) imala je pravo da, do odluke ustavnog suda obustavi statut od izvršenja, kao i druge nezakonite opšte akte. No, kako su prava i položaj opštine uređivani i zakonima iz različitih oblasti, one su morale svoje statute da dopunjavaju i usaglašavaju sa tim odredbama, što ih je, istina, na posredan način, dovodilo u podređen položaj u odnosu na vlast viših nivoa. Druga linija nadzora je vezivana za izvršavanje zakona i drugih propisa. Kako su opštine bile neposredni izvršioci najvećeg dela saveznih i republičkih zakona, izvršnim organima tih nivoa je bilo ostavljeno ovlašćenje da donose dopunske propise za izvršavanje tih zakona i nadziru opštinske organe u sprovođenju istih. Time su izvršni organi društveno-političkih zajednica višeg ranga i njihovi organi uprave sebi obezbedili mogućnost nadzora nad radom izvršnih i upravnih organa opštine. Uostalom, to je i logično, jer su organi uprave u opštinama bili faktički deo jedinstvenog sistema državne administracije.

Ustavom od 1974. godine, status opštine se u ovom aspektu promenio, pošto je prihvaćen stav da se prava i dužnosti opštine utvrđuju ustavom i statutom. Prema toj odredbi statuti opština su morali biti u saglasnosti samo sa ustavom, a ne i sa zakonom.[224]

Organi društveno-političkih zajednica višeg ranga imali su samo pravo nadzora ustavnosti i zakonitosti akata i radnji organa opštine. Po tom osnovu je republička vlada mogla da obustavi od izvršenja statut ili drugi opšti akt opštinske skupštine do odluke ustavnog suda. No, i dalje je ostala mogućnost nadzora nad organima opštinske uprave u oblasti neposrednog izvršavanja zakona. Po tom osnovu, viši organi državne uprave imali su pravo da opštinskim organima uprave daju obavezne instrukcije za izvršavanje zakona, da neposredno ili preko drugih organa izvrše inspekcijski ili drugi upravni posao iz nadležnosti opštinskog organa, da od opštinskih organa traže obaveštenja, informacije i podatke

Najznačajniji nadzor nad radom izvršnih organa i opštinske administracije vršila je skupština opštine. U vršenju nadzorne funkcije opštinska skupština je mogla ukinuti neustavan i nezakonit akt svog izvršnog organa, kao i organa uprave. Izvršni organ opštinske skupštine mogao je ukinuti nezakonit akt organa opštinske uprave.

[224]Od Ustava 1963. g., pa dalje nisu donošeni posebni zakoni o opštini, već je ova materija uređivana ustavom neposredno

Na osnovu rečenog, može se zaključiti da je u ovom aspektu opština bila veoma autonomna u odnosu na društveno-političke zajednice višeg reda. To je i razumljivo ako se zna da je i ona bila zajednica istog genusnog tipa, a različitog reda. Međutim, zadnjih decenija prošlog veka zapažena je tendencija organa centralne državne vlasti da marginalizuju lokalnu samoupravu. Otuda su proizašli sve izraženiji zahtevi da se ona tj. *pravo lokalne samuprave,* ustavom posebno jamči kao jedno od prava u sklopu kataloga sloboda i prava građana. Ovakav pristup pitanju lokalne samouprave prihvaćen je i u rekonceptualizaciji i rekonstituciji političkog uređenja Savezne Republike Jugoslavije.

Ustavom Republike Srbije (čl. 113), koji je donet 1990. godine, a to znači pre Ustava Savezne Republike Jugoslavije koji je donet 1992. godine, utvrđeno je da opština u skladu sa zakonom obavlja sledeće poslove:

1) donosi godišnji, kratkoročni i dugoročni program razvoja, detaljni, regulacioni urbanistički plan, kao i jednogodišnji budžet**;**
2) organizuje funkcionisanje i obavljanje komunalnih delatnosti;
3) donosi plan uređenja, korišćenja i po potrebi otuđenja gradskog građevinskog zemljišta;
4) brine o izgradnji, letnjem i zimskom održavnju lokalnih i javnih puteva, saobraćajnica i objekata od javnog značaja;
5) organizuje kulturne, sportske i druge manifestacije, vodi brigu o deci, informisanju, obrazovanju, turizmu i drugim oblastima od javnog značaja.

Dakle, opština na osnovu Zakona obavlja poslove koji su u njenoj isključivoj nadležnosti. Može se zaključiti da u samostalni delokrug opštine Tutin spada: lokalni ekonomski i drugi razvoj, detaljno-generalno urbanističko planiranje, donošenje budžeta i usvajanje završnog računa, obezbeđivanje, korišćenje javnih komunalnih delatnosti, izdavanje pod zakup, korišćenje puteva i drugih javnih objekata od opštinskog značaja. Ustav i Zakon (tačka 5. čl. 113. Ustava i tač. 5. čl. 22. Zakona) u istovetnim tekstovima utvrđuju da se opština stara o zadovoljavanju određenih potreba grđana u oblastima: kulture, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, društvene brige o deci, fizičke kulture, javnog obaveštavanja, zanatstva, zaštite i unapređenja životne srdine, i o drugim potrebama od interesa za građane.

Zakon je u poslove opštine svrstao još i sledeće:

- planiranje i preduzimanje mera u slučaju elementarnih i drugih nepogoda u opštini i stvaranje uslova za njihovo otklanjanje;

- izvršavanje zakona i drugih propisa i opštih akata Republike Srbije čije je izvršavanje povereno opštini i obezbeđivanje izvršavanja propisa i drugih opštih akata opštine;

- obezbeđivanje pružanja pravne pomoći građanima u ostvarivanju njihovih prava;

- obrazovanje organa, organizacija i službi za potrebe opštine i uređivanje njihove organizacije i rada;

- obavljanje i drugih poslova utvrđenih Ustavom, zakonom i statutom opštine.

Kao i u slučaju poslova, Ustav (čl. 115) predviđa da opština svojim statutom, na osnovu Ustava i zakona, utvrđuje organizaciju i rad svojih organa. Međutim, ova odredba ne podrazumeva slobodu opštine da utvrđuje i vrstu organa koji su osnovni nosioci funkcija odlučivanja, izvršavanja i upravnih poslova, već polazeći od toga da se ti organi utvrđuju Ustavom i zakonom, opštini ostavlja slobodu takozvane unutrašnje orgaizacije.Ustav samo, u sklopu odredbi o odlučivanju u opštini, utvrđuje da je predstavnički organ skupština opštine i grada. U Zakonu (odeljak: Organizacija i rad organa opštine), ne ulazeći u bilo kakvo definisanje, kao organe opštine utrvđuje: *skupštinu opštine, izvršni odbor skupštine opštine i opštinsku upravu.*

U nadležnost skupštine opštine stavljeni su sledeći poslovi:

- donošenje statuta opštine;
- donošenje odluka i drugih akata;
- donošenje programa razvoja delatnosti za koje je nadležna,
- donošenje urbanističkog plana, budžeta i završnog računa;
- raspisivanje opštinskog referenduma;
- raspisivanje opštinskih javnih zajmova i odlučivanje o zaduživanju opštine, u skladu sa zakonom;
- osnivanje opštinskih organa, organizacija i službi;
- biranje i razrešavanje predsednika i potpresednika skupštine;
- imenovanje sekretara skupštine opštine;
- vršenje nadzora nad radom opštinskih organa i službi;
- vršenje i drugih poslova utvrđenih zakonom i statutom opštine.

Izvršni odbor skupštine opštine je kolegijalni organ koji obavlja izvršne funkcije. Bira ga skupština na četiri godine iz reda odbornika, a njegovi članovi mogu biti i građani. Zakon ne kaže da li predsednik izvršnog odbora mora biti iz reda odbornika, pa se na osnovu toga može tumačiti da on može biti izabran i iz reda građana.

Kao kolegijalni organ opštinsko veće mora brojati najmanje tri člana, uključujući i predsednika. Zakonom je bila dopuštena mogućnost da predsednik skupštine istovremeno može biti i predsednik izvrsnog odbora. Funkcije izvršnog odbora, a njegove su funkcije sledeće:

- staranje o izvršavanju odluka i drugih akata skupštine;
- predlaganje načina rešavanja pojedinih pitanja iz nadležosti skupštie i akata koje ona donosi;
- nadzor nad radom opštinske uprave; poništavanje ili ukidanje akata opštinske uprave koji su u suprotnosti sa zakonom ili opštinskim odlukama;
- vršenje i drugih poslova utvrđenih statutom ili drugim propisom opštine.

Opštinska uprava je profesionalni aparat opštine koji neposredno sprovodi propise opštine, republičke zakone i druge propise koji po zakonu pripadaju. Delatnost opštine je i pripremanje normativnih akata, nacrta koje donosi skupština, a obavlja i druge poslove koje joj poveri skupština ili predsednik opštine. Zakonom je decidno precizirano da u organima lokalne uprave budu zapošljena lica koja imaju adekvatnu stručnu spremu za obavljanje tih poslova a koji su bliže opisani sistematizacijom radnih mesta. Za određena radna mesta po (čl. 55a) za određene poslove pored školske spreme neophodan je položen stručni ispit za rad u državnim organima, ali i radno iskustvo od nekoliko godina u zavisnosti od važećih propisa. [225]

Ustavom Republike Srbije (čl. 114.) precizirano je da opštinama pa i gradovima pripadaju određeni prihodi koji su bliže utvrđeni zakonom. Opštinama je data mogućnost da se putem neposrednog izjašnjavanja tzv. referendumom u skladu sa zakonom mogu prikupiti sredstva na određen vremenski period, u opštem cilju zadovoljenja potreba opštine i svih građana.[226]

Zakonom o javnim prihodima i javnim rashodima, posebno su utvrđeni lokalni javni prihodi i specifikovani po vrstama:

a) samodoprinos;
b) lokalna komunalna taksa;
c) prihodi koje ostvare opštinski organi;
d) naknada za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta;

---

[225]Uređivanje i obezbeđivanje zaštite sloboda i prava čoveka i građanina u nadležnosti je Republike, a to znači da ga organi opštinske uprave vrše kao povereni posao; Zakon o državnoj upravi (čl. 21, tač.7) utvrdio je da organ državne uprave ima pravo i dužnost da propiše uslove koje moraju ispunjavti zaposleni u organu koji vrši poverene poslove u pogledu vrste i stepena školske spreme, radnog iskustva, posebnih znanja i broja zaposlenih. (Zakon o državnoj upravi, „Službeni glasnik" R Srbije, br. 20, od 10. aprila 1992.g.).

[226]Radi se uglavnom o samodoprinosu koje se uvodi referendumskim izjašnjavanjem građana.

e) naknada za korišćenje komunalnih dobara od opšteg interesa.[227]

Elementi sistema lokalnih javnih prihoda utvrđuju se zakonom, što značida ove vrste izvornih prihoda jedinice lokalne samouprave mogu koristiti u granicama utvrđenim zakonom. Istini za volju treba napomenuti da se utvrđivanjem tih elemenata sasvim neznatno ograničava sloboda lokalniih jedinica.[228]

Pored navedenih izvornih lokalnih javnih prihoda, za finansiranje rashoda budžetu lokalnih jedinica pripadaju još i sledeći javni prihodi:

- deo poreza na dohodak građana;
- deo poreza na imovinu;
- porez na nasleđe i poklone;
- porez na prenos apsolutnih prava;
- deo poreza na promet;
- deo komunalnih taksi;
- naknade za korišćenje prirodnog lekovitog faktora;
- deo naknade za korišćenje šuma na teritoriji opštine;
- deo naknade za korišćenje rudnog blaga na području opštine;
- novčane kazne izrečene u prekršajnom postupku za prekršaje propisane aktom skupštine opštine, kao i oduzeta imovinska korist u tom postupku;
- prihodi od kamata na sredstva opštine ili grada deponovana kod banaka.

Iz navedenih izvora prihoda, jedinice lokalne samouprave finansiraju obavljanje sledećih poslova i zadovoljavanje potrebe:

- Ustavom i zakonom utvrđene zadatke organa, organizacija i službi opštine i grada;
- određene potrebe građana u skladu sa zakonom u oblasti kulture, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, društvene brige o deci, fizičke kulture, javnog obaveštavnja, zanatstva, turizma i ugostiteljstva, zaštite i unapređenja životne sredine i dr.;
- obavljanje i razvoj komunalnih delatnosti;
- unapređenje i očuvanje gradskih površina;
- vođenje računa o ravnomeroj izgradnji lokalnih puteva, saobraćajnica i objekata od vitalnog značaja;

---

[227]Zakon o javnim prihodima i javnim rashodima (prečišćen tekst), čl. 16. (Dr Božidar Raičevići saradnici, zbirka zakona o sistemu javnih prihoda i javnih rashoda u R. Srbiji, Službeni glasnik, Beograd, 1994., str. 16).

[228]Tako se Zakonom o samo doprinosu ureduju uglavnom proceduralna pitanja donošenja odluke, obveznika, prikupljanju, vođenju i kontroli trošenja sredstava. Slično je i sa lokalnim komunalnimtaksama i korišćenjem komunalnih dobara od opšteg interesa, gde se utvrđuje samo za šta se svemogu uvesti ove takse i naknade.

- zakonom poverene poslove opštini i gradu iz okvira prava i dužnosti Republike;
- drugih poslova utvrđenih statutom.[229]

2.8.2. Empirijski iskazi promena po privrednim granama

Od 1945. tutinska *trgovina* je u društvenom sektoru i od tada je imala vidne rezultate u poslovanju. Počeci su vezani za nacionalizaciju ranijih privatnih trgovačkih radnji. Osim Tutina, gde je bilo najviše trgovačkih radnji, bilo ih je i u većim seoskim centrima. To su bile male trgovačke radnje - dućani, u kojima su se mogle kupiti najnužnije stvari i životne namirnice. Osim stalnih, bilo je i lutajućih trgovaca. Bili su to otkupljivači stoke, najviše jagnjadi, i stočarskih proizvoda.

Posleratna tutinska trgovina ozbiljnije je počela formiranjem Trgovačkog preduzeća „Gradac" (1951) i Sreskog trgovačkog preduzeća za otkup stoke „Koštanpolje". Kasnije su ta dva preduzeća integrisana pa je formirano Trgovačko preduzeće „Resnik". Statistički podaci o broju zaposlenih pokazuju da je to bilo malo preduzeće: 1963. godine - 23 zaposlena radnika,1964. godine - 27 i 1965. godine - 30 radnika.

Danas u Tutinu, slično kao i po pokazateljima na nivou Republike Srbije, dominiraju radnje koje se bave trgovinom i to 57,82 %, od čega na teritoriji opštine Tutin ima 243 prodavnice.

Ugostiteljstvo beleži svoje skromne početke u prvim posleratnim godinama, kad je formirano Ugostiteljsko preduzeće „Vidrenjak". Tutin je tada imao samo jednu kafanu, a iznad nje tri sobe sa 16 kreveta za spavanje. Godinama je tutinsko ugostiteljstvo tavorilo jer nije imalo uslova, a ni potrebe za ozbiljnijim razvojem. Ono je podmirivalo samo lokalne potrebe, jer je Tutin, u stvari bio odsečen od sveta, bez puteva, pa je malo ko ovamo navraćao sa strane. Šezdesetih godina izvršena je reorganizacija ugostiteljstva, pa je formirano Ugostiteljsko preduzeće „Prvi maj". Tutinsko ugostiteljstvo je 1963. godine zapošljavalo 19, a 1967. godine - 27 radnika. Od sedamdesetih godina javljaju se i u tutinskoj opštini privatni ugostitelji, tako da 1970. u tutinskoj opštini postoji 11 ugostiteljskih objekata sa 16 ležaja i 28 zaposlenih. Deset od 11 navedenih ugostiteljskih objekata bili su u privatnom vlasništvu, i to su bile kafane.

Asfaltiranjem puta Novi Pazar-Tutin i izgradnjom jezera Gazivode, stvaraju se mogućnosti za nešto brži razvoj ugostiteljstva u Tutinu. Od posebnog značaja za dalji razvoj ugostiteljstva bila je izgradnja Jadranske magistrale dolinom Ibra, koja delom

[229]Zakon o javnim prihodima i javnim rashodima, (čl. 20).

prolazi tutinskom teritorijom. Pored magistrale su počeli da niču ugostiteljski objekti. Tako je poslednjih godina samo u Ribariću izgrađeno 11 ugostiteljskih objekata.

„Sandžaktrans", Radna organizacija za prevoz putnika i robe, remont, ugostiteljstvo, trgovinu i turizam iz Novog Pazara, ima od 1975. godine u Tutinu radnu jedinicu sa autobuskom stanicom, a od 1978. godine motele u Ribariću i Tutinu. To su dva jedina moderna ugostiteljska objekta u tutinskoj opštini.

Godine 1979. u tutinskoj opštini je registrovano 19 ugostiteljskih objekata, sa 891 sedištem, 48 ležaja i 84 zaposlena radnika. Od toga je 12 ugostiteljskih objekata u privatnom vlasništvu.

Sada na teritoriji opštine Tutin ima 68 hotela i restorana, što čini 11,74 %, učešća radnji u privredi opštine Tutin.

Zanatstvo se na specifičan način razvijalo u tutinskom kraju. Malo je bilo kvalifikovanih zanatlija, posebno po selima, već su se tim poslom bavili ljudi koji su za tu delatnost imali prirodnih predispozicija ili su zanatsku veštinu učili od svojih najbližih. Zanatstvo je na selu bilo dopunsko zanimanje, dok je u samom Tutinu bilo ljudi čije je jedino zanimanje zanat. Ipak, i takvo kakvo je bilo, zanatstvo u opštini Tutin predstavljalo je značajnu granu privređivanja i podmirivalo je znatan deo potreba tutinskog stanovništva. Iz naredne tabele se vidi koji su zanati registrovani u tutinskom kraju 1954. godine.

Tabela br. 2: Zanatske radnje

	1954.	1964.
Kovači	7	12
Kolari	2	2
Krojači	18	6
Kačari	7	9
Vunovlačari	2	1
Vodeničari	42	12
Valjaoničari	1	-
Pekari	3	3
Stolari	9	1
Poslastičari	2	2
Brice	3	2
Ćevapdžije	1	-
Obućari	1	6
Bravari	2	-
Fotografi	1	1
Opančari	4	-
Potkivači stoke	3	2
Tesari	28	-

Zidari	10	-
Piljari	1	1
Bojadžiji		1

Do 1985. godine zanatlije rade isključivo u privatnom, a od tada i u društvenom sektoru. Pri Komunalnom preduzeću u Tutinu formirana je radna jedinica zanatlija, uglavnom građevinske struke. Tako je 1979. u tutinskoj opštini registrovano 46 zanatlija u društvenom sektoru.

Sada na teritoriji opštine Tutin ima 64 zanatske radnje iz oblasti preradjivačke industrije, što čini 11,05 %, učešća radnji u privredi opštine Tutin.

Pre Drugog svetskog rata nije bilo *industrije* u tutinskom kraju. Mogućnosti za njen razvoj su delimično postojale, posebno za razvoj drvne industrije i preradu ruda. Međutim, teren je nedovoljno geološki ispitan, a drvo kao značajna industrijska sirovina, koga je imalo dosta u ovom kraju, odnosilo se kao najobičnija sirovina ili delimično kao polufabrikat, van terena tutinske opštine.

Onoliko koliko su to sopstvene mogućnosti dozvoljavale, činjeni su neki napori u posleratnim godinama, na razvoju industrije, ali su rezultati bili skromni. Nedostajale su pokretačke snage, stručni kadrovi, zainteresovanost i pomoć šire zajednice, loše komunikacije, pa se sve to suprotstavljalo dobrim željama meštana da Tutin ima i neko industrijsko obeležje.

Neposredno posle oslobođenja bilo je formirano Zanatsko-industrijsko preduzeće „Štavica" u Tutinu, sa pogonima: rudnik uglja u Župi, kredara u Tutinu i mehaničarska radionica u Tutinu. Odmah posle puštanja u rad, Hidroelektrana „Cana" u Ribariću priključena je ovom preduzeću. Ubrzo su formirane pilana i šumska manipulacija, takođe u Tutinu.

Rudnik uglja kredara i Hidroelektrana „Cana" prestali su ubrzo da rade. Tehnologija je bila na veoma niskom nivou, kadrova nije bilo, stepen iskorišćenosti bio je mali i to su bili razlozi za njihovo zatvaranje. Pilana je nastavila rad i iz nje je niklo, za tutinske prilike, veliko i neko vreme jedino industrijsko preduzeće, Drvni kombinat „Jelak".

Godine 1962. integrisani su Drvni kombinat „Jelak" i šumsko-industrijsko preduzeće i ta integrisana organizacija tada je imala 272 radnika, a već 1965. godine u njoj je radilo 406 radnika. Međutim, i pored povoljnih mogućnosti za dalji razvoj, „Jelak" nije dobro poslovao. Loša mu je bila tehnologija, kadrovska i kvalifikaciona struktura, niska produktivnost, neusklađeni međuljudski odnosi, pa ga je sve to dovelo skoro pod stečaj.

Rešenje je nađeno u integraciji sa ŠIK „Crvena zastava” iz Kruševca. Programi o radu tih udruženih radnih organizacija prihvaćeni su, ali njihova realizacija na tutinskoj teritoriji tekla je sporije od očekivanog. Poslednjih godina se ozbiljnije radi na modernizaciji pogona u Tutinu i na izgradnji fabrike za preradu treseta u Leskovi. Investitori su, pored Šumsko-idnustrijskog kombinata „Crvena zastava”, bili „Jelak” i Fond za podsticaj nedovoljno razvijenih područja SR Srbije.

Drugi značajniji industrijski objekt u Tutinu je pogon Tekstilnog kombinata „Raška” iz Novog Pazara, osnovan 1959. godine. Zajedničkim sredstvima „Raške” i Fonda za podsticaj nedovoljno razvijenih područja SR Srbije izgrađeni su pogoni u Tutinu i Sjenici. Namera je bila da se bar unekoliko pomogne ovim siromašnim opštinama.

Pogon „Raške” počeo je sa radom u Tutinu sa pedesetak radnika, uglavnom žena, a već 1965. godine zapošljavao je 195 radnika, tako da je taj pogon „Raške” mnogo značio za tutinsku opštinu.

Putevi su u tutinskoj opštini bili i ostali bolne tačke. Jedina komunikacija bio je makadamski put Raška - Novi Pazar - Tutin - Rožaje - Berane. Taj put, izgrađen u periodu između dva rata, bio je najkraća veza većeg dela Srbije sa Crnom Gorom i Jadranskim morem. Međutim, njime se ipak veoma malo putovalo, tako da je više služio za lokalne nego za neke druge potrebe. Pre desetak godina taj put je od Raške i Novog Pazara do Tutina asfaltiran. Od velikog značaja za Ibarsku dolinu i tutinski kraj u celini bila je izgradnja Jadranske magistrale i puta Novi Pazar-Ribariće. Oba ta puta prolaze delom tutinskom teritorijom, pa je njihov doprinos daljem razvoju ove opštine veliki, bez obzira na to što bi za tutinsku teritoriju i sam Tutin bilo značajnije da je put od Novog Pazara izlazio na Jadransku magristralu preko Tutina nego preko Ribarića.

Izgrađeni su mnogi seoski putevi, tako da više nema većeg seoskog centra gde autobus ne dolazi. Značajno je bilo puštanje u promet puta Tutin-Suvi Do (1974) jer se njime Gornja Pešter otvorila i njenom stanovništvu je omogućeno bolje snabdevanje i bolji plasman proizvoda.

U toku su završni radovi na izgradnji modernog puta Tutin-Špiljani, kojim se Tutin povezuje sa Jadranskom magistralom, što je izuzetno značajno za njegov dalji razvoj.

Prema izvršenoj kategorizaciji puteva, tutinska opština je 1974. godine imala 177 km putne mreže, od čega 45 km savremenih kolovoza (put I reda -27 km, II reda - 31 km, III reda - 55 km i IV reda 64 km). Četiri godine kasnije putna mreža je povećana na 247 km (savremeni kolovoz - 39 km, magistrala50 km, regionalni - 157 km, lokalni 40 km). U Tutinu postoji nadzorništvo za puteve, u kome je zaposleno deset radnika.

Razume se, izgradnja puteva upućivala je ljude na nabavku motornih vozila, kojih u ovoj opštini u predratnom periodu, kao i u prvim posleratnim godinama nije bilo. Statistički podaci pokazuju da je 1974. godine registrovano u Tutinu: motocikla - 11, putničkih automobila - 190, autobusa - 5, teretnih vozila - 85, vučnih vozila 12. Četiri godine kasnije registrovano je: motocikla - 20, putničkih automobila - 314, teretnih automobila - 99, autobusa - 1. Danas je broj motornih vozila mnogo veći.

Sve do 1957. godine u Tutinu nije bilo preduzeća koje bi objedinjavalo *komunalno-stambenu delatnost*, a tada je formirano opštinsko komunalno preduzeće, sa samostalnim finansiranjem. Od 1965. godine to preduzeće je prošireno i od tada je objedinjavalo stambenu, građevinsku i zanatsku delatnost, pa je i broj zaposlenih u njemu znatno povećan.

U Tutinu nije bilo stanova u društvenoj svojini, zaključno sa prvim posleratnim godinama. Nacionalizacijom nekoliko zgrada, adaptacijom nekih starijih objekata i izgradnjom prvih stanova - stvara se prvi društveni stambeni fond. Izgradnja novih stanova otpočela je nešto brže od 1961.godine, kada je u Tutinu bilo 19 stambenih zgrada, sa 43 stana u društvenom vlasništvu.

Sve do 1974. godine Tutin nije imao vodovod. Stanovništvo se snabdevalo bunarskom vodom. Prvi vodovod, dug 3 km, izgrađen je 1974. godine, ali nije rešavao pitanje snabdevenosti vodom jep je bio malog kapaciteta. U gradu je tada postavljeno pet hidranata, a broj vodovodnih priključaka iznosio je 520. U toku je izgradnja novog vodovoda sa Koničkog vrela, dugog 7 km i 540 m (kota 988 mnm). Izgradnjom novog vodovoda, Tutin će dobiti bistru planinsku vodu i time rešiti pitanje snabdevanja vodom za naredne godine. Biće izgrađena nova vodovodna i kanalizaciona mreža.

Pojedini krajevi tutinske opštine, kao što je Donja Pešter, donja, karakteristični su kao bezvodno područje i u njima je problem vode bio vekovima izražen. Druga područja bila su vodna i tamo nije bilo problema u vezi sa vodom. Sada je većina tutinskih sela snabdevena vodom, tako da je to pitanje rešeno bolje nego ikada ranije.

Iako je Tutin dosta dugo bio sresko sedište, u njemu dugo nije bilo banaka ili njihovih filijala, pa su svi finansijski poslovi obavljani preko banaka u Novom Pazaru. Tek 1958. godine Sreska banka iz Novog Pazara otvorila je filijalu u Tutinu. Ona se 1960. godine osamostalila, pa je radila kao Opštinska komunalna banka, sa deset zaposlenih. Zbog ekonomskih teškoća u poslovanju, banka u Tutinu je reorganizovana i ukinuta.

Sada u Tutinu svoje filijale imaju Komercijalna Banka, banka Intesa, Findomestic banka.

U Tutinu je, odmah posle oslobođenja, počela da radi pošta, telegraf i telefon, ali sa vrlo skromnim mogućnostima, jer ta ustanova nikada nije zapošljavala više od 17 radnika. Po pokrivenosti telefonskom mrežom, opština Tutin je na poslednjem mestu u Srbiji. Odnos telefonskih priključaka i domaćinstava je bio tako mali (zaključno sa 1982. godinom u celoj opštini je bilo 200 telefonskih brojeva). Od 2006. godine je došlo do naglog povećanja telefonskih priključaka, tako da sada u svakom selu postoji mogućnost priključka na telefonskog broja. Trenutno u Tutinu ima oko 3.000 telefonskih priključaka.

U rešavanju velikog broja nezaposlenih delimična rešenja su nalažena u odlasku radnika na rad van tutinske opštine. Tako se momentalno nalazi na privremenom radu u zapadnoevropskim zemljama više od hiljadu radnika iz tutinske opštine. Radna snaga se odlivala prema razvijenim regionima Srbije. Što je najvažnije, to su kvalifikovani radnici. Donedavno je malo ko od Tutinaca, ko bi završio fakultet ili višu školu, dolazio ili nameravao da dođe u Tutin da bi tu radio. Primetan je broj tutinskih građevinara koji su zaposleni po beogradskim građevinskim preduzećima, a znatan broj radnika iz Tutina zaposlio se u Sloveniji, Bosni i Novom Pazaru.

Tendencija je povećanje broja zaposlenih lica u tutinskoj opštini i to kroz unapredjenje uslova za razvoj privrede, unapredjenje stimulativnog ambijenta za razvoj turizma i medjugraničnu saradnju. Međutim, svesni svoje prošlosti i nasleđene nerazvijenosti, te činjenice da se vekovi ne mogu brzo i jednostavno preskočiti, Tutinci nemaju razloga da ne cene sve ono što je postignuto u posleratnom periodu.

Sve ono što je u Tutinu postignuto u posleratnom periodu, postignuto je uz višestranu pomoć šire društvene zajednice čime je stvorena mogućnost još bržeg ekonomskog razvoja.

Većina stanovnika koji su bili napustili tutinsku teritoriju u toku rata, vratila se svojim kućama odmah posle rata. No, ratne godine bile su teške i pratila ih je ekonomska nemaština i sve one druge nedaće koje se nadovezuju na siromaštvo. Kao što je to slučaj sa svim krajevima u kojima je izražena ekonomska zaostalost, neobrazovanost, nizak nivo kulture, tako je i u tutinskom kraju bio vrlo izražen natalitet, kao normalan čin opšte zaostalosti. Podaci ukazuju da je natalitet u tutinskoj opštini 1961. godine iznosio 36,3%, a 1875. godine 31,0% (dva puta veći od proseka SR Srbije). Istina je da je i mortalitet bio veliki, veći nego bilo gde u Srbiji i da je iznosio: 1961. godine 8,4%, a 1975.god. 6,5% . Prirodni priraštaj iznosio je 1961. godine 27,9%, a 1975. - 24,2% . Ako se tome doda i stihijski priliv stanovništva, onda se vidi da je priliv u celini bio veoma veliki i da sve one

koji su dolazili, tutinska opština nije mogla prehraniti. Morala su se tražiti nova podneblja, novi krajevi u kojima su uslovi za egzistenciju bili povoljniji.

Jedan broj srpskih i muslimanskih porodica, onih najsiromašnijih, odselio se, odmah posle rata, u Vojvodinu. Tamo su dobili kuće i imanja kao i drugi kolonisti. Njihovih potomaka, koji odlično žive, ima u Alibunaru, Banatskom Brestovcu, Pančevu.

Mladi ljudi, koji su činili radnu snagu, odlazili su na sezonske radove, uglavnom u jesenjim danima, najviše u Vojvodinu i tamo zarađivali sredstva za izdržavanje porodica. Omladina je počela da se školuje ili da izučava zanate, najviše u Novom Pazaru.

Po prvom posleratnom popisu 1948. godine, Srez štavički (sadašnja teritorija opštine Tutin) imao je 24 622 stanovnika. Taj broj se popeo 1953. godine na 27 983, a 1961. godine na 29 959 stanovnika (od toga 15 391 muških). Po popisu iz 1971. godine u tutinskoj opštini je bilo 29 363 stanovnika, a to znači 596 manje nego 1961. godine. Do toga je došlo jer se mnogo Muslimana iselilo u Tursku. Na kraju 1981. godine u Tutinu je popisano 32.799 stanovnika, na popisu 1991. godine bilo 34.631 a na popisu iz 2011. godine 30.054 stanovnika.

Ideja o iseljavanju Muslimana u Tursku dosta je stara i stalno je bila prisutna, posebno od 1912. godine. Iseljavanje je vršeno u periodu između dva svetska rata, sve do 1934. godine, ali je to iseljavanje bilo izraženije posle Drugog svetskog rata.

Kada je rat završen ljudi nisu mogli da se oslobode ratnih trauma i svi su podjednako mislili (Srbi i Muslimani) kako da zbrinu porodice, kako da se što bolje i srećnije živi.

Posleratne ekonomske teškoće bile su velike u tutinskom kraju da se dovodila u pitanje gola egzistencija. Zemlja je obrađivana krajnje primitivno, stočarstvo je gajeno po tradicionalno zastarelim metodama, šumsko blago neplanski eksploatisano, a industrije nije ni bilo. U celini gledano, uslovi života su bili loši. Srpsko stanovništvo nalazilo je izlaza u povremenom iseljavanju u razvijenije regione Srbije, muslimansko stanovništvo, isključujući pojedince koji su odlazili kao radna snaga, tamo nije išlo, uglavnom, zbog verskog fanatizma. Tada nije bilo moguće ići na privremeni rad van zemlje, tako da mogućnosti zarade ni na toj strani nisu postojale.

U međuvremenu, počev od 1950. godine, počelo je iseljavanje Muslimana u Tursku. Govorilo se da je Turska „obećana zemlja", da su tamo velike mogućnosti za zaradom, da tamo „teče med i mleko", da su tamo veće verske slobode i da će, u slučaju rata, životi biti bezbedniji.

Prva iseljavanja u Tursku počela su iz Makedonije (iseljavali su seTurci), a zatim sa Kosova (iseljavali su se Albanci, Turci i Muslimani).

Muslimani iz dela koji se ranije zvao Sandžak (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Rožaje, Ivangrad, Bijelo Polje, Prijepolje, Priboj), prvo su se od 1951. godine iseljavali u Makedoniju, jer iz Srbije nisu mogli dobiti dozvolu za iseljavanje u Tursku. U Makedoniji bi se zadržali po koju godinu, a onda, pošto bi dobili dozvolu za iseljavanje, odlazili su u Tursku. Iseljavanje preko Makedonije trajalo je do 1. januara 1965. godine, do donošenja novog Zakona o državljanstvu SFRJ, a od tada se moglo ići u Tursku i iz Srbije.

Da bi mogli da se isele u Tursku oni koji su to želeli, morali su dobiti otpust iz državljanstva SFRJ i dozvolu od turskih vlasti za useljenje. Ove druge dozvole dobijale su se od turske ambasade u Beogradu, i oko toga, posebno oko dobijanja takozvane vasike, razvile su se silne mahinacije i špekulacije.

Dozvola od turskih vlasti mogla se dobiti, ako bi bar jedno lice iz porodice znalo samo nekoliko turskih reči, čime se potvrđivala „turska" pripadnost. Tako su sandžački Muslimani postajali Turci, tako reći preko noći, iako to nikada nisu bili.

Prema raspoloživim podacima, iz tutinske opštine se iselilo u Tursku od 1951. do 1964. godine, 1 248 Muslimana, a zaključno sa 1970. godinom iselilo se 3 445 lica, odnosno 289 domaćinstava (sa teritorije opština Novi Pazar, Tutin i Sjenica, iselilo se u Tursku od 1950 do 1970. godine 13 074 Muslimana). Tu nisu uračunate one porodice koje su se, na putu u Tursku zadržale i ostale da žive u Makedoniji (Skoplje, Titov Veles, Prilep).

Videći da odlazak u Tursku ne rešava pitanje egzistencije, Muslimani su 1970. godine odustali od daljeg iseljavanja. Tome je kumovala i nešto povoljnija ekonomska situacija u tutinskom kraju, a i mogućnost da se ide na privremeni rad u inostranstvo. Od 1970. godine niko više nije ni tražio dozvolu za iseljavanje u Tursku, a bilo je brojnih zahteva za povratak iz Turske. Nekoliko porodica se vratilo, neke čak bez ikakve dozvole, jednostavno su pobegle iz Turske. Posebno je primetan broj mladih ljudi koji su se vratili.

Osnovni razlog za iseljavanje u Tursku je ekonomske prirode, a na taj se nadovezuju: verski fanatizam, strah od rata, nacionalna netrpeljivost, istorijsko nasleđe, propaganda.

U pisanom materijalu o međunacionalnim odnosima u opštini Tutin, navode se uzroci za iseljavanje Muslimana u Tursku:

„Uzroci za iseljavanje Muslimana u Tursku, po našoj oceni, su višestruki: od uticaja je ponašanje uglednih ljudi i domaćinstava koja svojim iseljavanjem izazivaju

pokret drugih; utisak da se ostaje u manjini i etnički oslabljeni, identifikacija vere i nacije čini religiju faktorom koji se ne može zanemariti. Ima znatnog uticaja neprijateljska propaganda, aktivnost špekulantskih elemenata, srpskih i muslimanskih šovinista, kao i težnja jednog dela za bogaćenjem u kapitalizmu, kakav je u Turskoj... Međutim, za ogromnu većinu dominantan je i presudan faktor ekonomski položaj ljudi ovog kraja".

Najveći broj iseljenih iz tutinske opštine u Tursku su siromašnog stanja. Ekonomski jače porodice koje su se iselile bile su višečlane pa su njihove deobe dovele do siromaštva. Znači da su razlozi za iseljavanje egzistencijalne prirode.

Tutinci kao i drugi Muslimani koji su se iselili u Tursku, različito su se snašli, kako je ko umeo, jer su tamo potpuno prepušteni sami sebi. Život im je, posebno u početku, bio vrlo težak. Doseljeni su jako osiromašeni a tamošnje mogućnosti da se zaradi nisu im bile naklonjene. Naselili su se u posebnim delovima gradova Istanbula, Adapazara, Izmira, uglavnom na periferiji i tamo formirali svoja naselja (Kučukoj, Bešjuzevler, Pendik u Istanbulu, Budža u Izmiru i sl.). Tamo su izgradili kuće uz pomoć kredita do kojih su dolazili pod nepovoljnim uslovima. Radno sposobni muškarci su otišli na privremeni rad u zapadno evropske zemlje i otuda šalju zarađena sredstva porodicama za izdržavanje. Dosta ih je zaposleno, posebno dece i žena, po privatnim turskim fabrikama, radeći tamo najčešće za male nadnice. Najveći deo je onih koji su se odali slobodnoj trgovini.

Muslimani u Turskoj su izloženi potpunoj asimilaciji. Oni su morali da prime tursko državljanstvo, da se identifikuju kao Turci. Na svom bosanskom jeziku (tako oni tamo nazivaju srpskohrvatski jezik) nemaju ništa: škola, štampe radio i tv emisija. Ranija prezimena su zamenili sa novim turskim, gube običaje i druga nacionalna obeležja, a to znači gube i izgubiće ono što nikada neće moći da vrate - svoj nacionalni identitet.[230]

Imanja i kuće onih koji su se odselili u Tursku pokupovali su rođaci i komšije i veliki broj Muslimana doseljenih iz Crne Gore.

Za vreme iseljavanja Muslimana u Tursku, bilo je primetno iseljavanje Srba u neke krajeve Srbije, ekonomski jače i privredno razvijenije. Međutim, to iseljavanje Srba bilo je intenzivirano posle 1970. godine, znači, onda kada je prestalo iseljavanje Muslimana u Tursku. Oni su odlazili u Kragujevac, Čačak, Kraljevo, Aranđelovac, Gornji Milanovac, Topolu. U neposrednoj okolini tih gradova pokupovali su imanja i na njima izgradili kuće. Većina radno sposobnih ljudi zaposlila se po fabrikama u kojima rade pre podne, a ostalo vreme provedu radeći na imanjima. U mestima gde su se naselili imaju škole, domove

[230]Mušović E., Jugoslovensko iseljeništvo u Turskoj, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1971.

kulture, ambulante, svetlo, vodu, asfaltne puteve i sve ono što je potrebno za život. Često se grupišu po naseljima koja dobijaju karakter doseljeničkih naselja. Samo u selu Metikoše kod Kraljeva ima 46 kuća doseljenih suvodolskih Srba. No, i pored svega, nostalgija za rodnim krajem čini svoje i bilo bi, to je sigurno, porodica koje bi se vratile u stari kraj kada bi im se pružili uslovi za nešto bolji život od onoga što sada može da pruži tutinski kraj.

Broj Srba koji se iselilo iz tutinske opštine nije tačno poznat. Za poslednjih deset godina taj broj iseljenih kreće se oko 1 700 lica. U tutinskoj opštini je 1971. godine živelo 3 635 Srba, a 1981. - 2 035, dok je na poslednjem popisu bilo oko 1.090 (podaci uzeti iz popisa).

Istovremeno se iseljavaju i Muslimani iz opštine Tutin. Najviše je otišlo u opštinu Novi Pazar, a zatim u Bosnu, Sloveniju sasvim malo je onih koji su se nastanili u Beogradu. Samo u Sarajevu ima oko 400 domaćinstava Tutinaca doseljenih posle Drugog svetskog rata.

Osnovni razlozi za iseljavanje Srba i Muslimana iz tutinske opštine su ekonomske prirode jer je ova opština najsiromašnija u Srbiji. Tako, na primer Tutin je imao najniži nivo dohotka i on je 1983. godine iznosio 17% od nivoa dohotka u Srbiji po glavi stanovnika, a to znači da je za 83% niži od nivoa dohotka u Srbiji.[231] Čist lični dohodak po zaposlenom radniku u Tutinu, u 1983. godini, iznosio je 10 952 dinara, a u Kraljevu 14 240, Čačku 15 950, Trsteniku 17 494 dinara.[232] Prema tome, mogućnosti da ljudi bolje žive i rade van tutinske opštine nego u njoj ne samo da su evidentne nego su izrazite. To je svakako i razlog što svaki čovek koji završi srednju, višu ili visoku školu nerado dolazi u Tutin, odnosno samo onda, ako na drugom mestu ne može da nađe odgovarajući posao. Tutinci su snalažljivi ljudi. Dosta ih je završilo fakultete, više ih je magistriralo, a trojica su doktorirali. Ima ih zaposlenih u Novom Pazaru i u Kraljevu, jer, ako im se pruži prilika da bolje žive u drugim mestima, da lakše dolaze do zarade, da imaju povoljnije rešena sva egzistencijalna pitanja, onda će za tim boljim ići.

O kretanju te nacionalne strukture u prošlosti teško je reći nešto preciznije, jer u popisnim materijalima, sve do 1971. godine, nije postojala rubrika Bošnjak ni Musliman. Muslimani su u popisu 1948.godine tretirani kao religijska grupa; 1953. godine kao etnički neopredeljeni; 1961. godine kao etnička pripadnost. Od 1971. godine, Muslimani dobijaju isti tretman kao i ostale grupe jugoslovenskog porekla.[233]

---

[231]"Komunist" br. 1402, od 10. februara 1984.

[232]Rezultati poslovanja u privredi regiona Kraljevo u 1983. godini. Publikacija SDK Kraljevo.

[233]Petrović R., Statističko definisanje etnosa, naroda i nacije, Gledišta 1-2, Beograd 1983, str. 78.

Prema popisu iz 1971. godine u tutinskoj opštini je bilo 29 444 stanovnika: Muslimana - 24 440, Srba - 3 635, Albanaca - 244. Crnogoraca - 67 (radno sposobno stanovništvo 53,2% aktivno - 38,5%, izdržavano - 60.5%).[234]

Popis stanovništva (1981) daje preciznije podatke o nacionalnoj strukturi stanovništva tutinske opštine, iako je u njemu bilo određenih propusta. Tako, na primer, u popisu se pojavljuje i jedan broj Turaka, iako se zna da ih u tutinskoj opštini, kao stalno nastanjenih, nikada nije bilo. Opština Tutin je po popisu 1981. godine imala 32 799 stanovnika, od čega muških 17 030. Nacionalna struktura je sledeća: Muslimana 30 130, Srba 2 035, Crnogoraca 48, Roma 45, Albanaca 37. Sam Tutin imao je 6 233 stanovnika: Muslimana 5 510, Srba 558, Crnogoraca 22, Albanaca 13, Roma 7.

Nacionalnu strukturu stanovništva opštine Tutin sada uglavnom čine Bošnjaci 97% i Srbi 3%.

Prema popisu iz 2011 godine, opština Tutin ima 31.155 stanovnika, od čega su se kao Bošnjaci izjasnili 90,00%, (28.041) stanovnika, deo Bošnjaka se izjasnio kao Muslimani 3.50% (1.092) stanovnika, Srba 3,49% (1.090) stanovnika i manjine kojih ima ispod 1% u ukupnom broju stanovnika opštine. Brojku od 932 stanovnika ili 3.01% čine: Albanci (29), Bugari (3), Goranci (55), Jugosloveni (4), Mađari (1), Makedonci(4), Nemci (1), Romi (67), Rusi (3), Crnogorci (16), Ostali (8), Nisu se izjasnili (31), regionalna pripadnost (6), Nepoznato (704).

Starosna struktura stanovništva je sledeća: do 19 godina -15 574, od 19 do 50 godina - 11 750, od 50 do 70 godina - 3 451 i preko 70 godina - 380 lica.[235]

Uporedna tabela o priraštaju stanovnika tutinske opštine takođe privlači pažnju:

Doseljeno do 1941. godine4 482 stanovnika

od 1941. do 1945. - 768 stanovnika,

od 1946. do 1952. - 3 079 stanovnika,

od 1953. do 1960. - 3 885 stanovnika,

od 1961. do 1965. - 3 192 stanovnika,

od 1966. do 1969. - 1 938 stanovnika.

od 1970. do 1971. - 903 stanovnika.

Mehanički priliv stanovništva u tutinskoj opštini bio je izraženiji od 1950. do 1970. godine, jer je u to vreme bilo jače iseljavanje Muslimana i primetno iseljavanje Srba. Međutim, posmatrano u celini, taj priraštaj je mali i manji nego u drugim opštinama.

---

[234]Popis stanovništva 1971. godine.

[235]Popis stanovništva i stanova 1981. godine.

Dolazili su uglavnom ljudi, najviše Muslimani, iz Crne Gore. Mnogi su se ovde samo kratko zadržavali i onda nastavljali put prema Novom Pazaru i dalje, zbog toga što tutinski kraj nije mogao da pruži bilo kome solidniju egzistenciju. Taj težak život, mogao se pratiti od ekonomske moći stanovništva, preko elementarne kulture do kulture stanovanja.

To ćemo potkrepiti (izgledom) tutinske kuće. Većina kuća u tutinskom kraju građena je od drveta, tako što su na kamenim temeljima nizane (ućertene) drvene grede jedna na drugu. Kamen se u temelj ugrađivao bez ičega, dok je iznad temelja bio vezan blatom (smonicom) ili kombinacijom kreča i peska, bez cementa. Za lokaciju je birna kosina, tako da su ukopavane. Sa niže strane podizan je zid, visok metar i po do dva, da bi se napravila vodoravna površina na koju se diže drvena konstrukcija. U tom ukopanom delu građena je izba, gde je, u zimskom periodu, boravila stoka: krave, konji, ojagnjene ovce. Izba je služila i za prvu bračnu noć mladenaca, kao đerdek, a ako je porodica bila brojnija, zbog skučenog prostora u sobama za stanovanje, mladenci su u izbi, zajedno sa stokom, godinama spavali. Za to je u uglu izbe postavljen drveni krevet.

Na ućertenu građu podizana je drvena krovna konstrukcija. Najveći deo zgrada pokrivan je slamom ili ševarom, koji je pričvršćivan lemezima, a kuće pokrivene šindrom bile su retkost i samo su ih mogli imati ekonomski jača domaćinstva. Do 1925. godine u Srezu štavičkom nije bilo nijedne kuće pokrivene crepom.

Iznad izbe je bila jedna ili dve sobe, u kojima se spavalo. U drugom delu zgrade, po pravilu u onom koji je ukopan na gornjoj strani, nalazila se „kuća" gde je bilo ognjište. „Kuća", za razliku od spavaće sobe, nije imala patosa, a služila je za pripremanje hrane. Iznad sobe bio je tavan, obično od dasaka - šašovaca, a iznad „kuće" ga nije bilo. Tako je dim, koji se formirao u „kući", mogao da se diže na tavan i da se tamo suše žito, meso i sl.

Takve zgrade imale su najčešće dvoje vrata za ulaz - po jedna sa bočne strane. Spolja se ulazilo u „kuću", a iz „kuće" u sobe ili se direktno, kroz jedan ulaz, dolazilo u sobe. Na vrhu krova srpskih kuća nalazila su se po dva drvena krsta, na dva kraja krova, a na muslimanskim po dva drvena šiljka koji su imitirali minareta.

Najsiromašniji su gradili kuće od čatme, takozvane pletare, oblepljene balegom (stočnim izmetom). Kuće građene od kamena bile su prava retkost. Ovde su ih nazivali kulama i mogli su ih imati samo najbogatiji ljudi.

Sve do 1937. godine u Srezu štavičkom nije bilo organizovane *zdravstvene službe*, a te godine je u Tutinu izgrađena prva zdravstvena stanica. Građani su mogli u njoj samo jedanput nedeljno da se pregledaju kod lekara koji je dolazio iz Novog Pazara. Radnici-meštani, koji su održavali zdravstvenu stanicu i u njoj radili kao bolničari, mogli su da

ukažu samo najnužniju pomoć. Tako je bilo sve do Drugog svetskog rata, da bi se u toku samog rata stanje pogoršalo, jer i ta jedina zdravstvena stanica radila je samo povremeno, i to bez lekara.

Neposredno posle rata Tutin je imao stalno zaposlenog lekara, koji je ubrzo umro, jer je bio zaražen tifusom. Od tada su u Tutin lekari dolazili, ali su se kratko zadržavali, jer su uslovi za rad bili loši, pa je bilo perioda kada je Tutin ostajao bez lekara.

Od 1951. godine u Tutinu rade opšta bolnica, apoteka i jedna seoska ambulanta. Godine 1956. radila su dva lekara. Tada je tutinskom zdravstvu dodeljena zgrada bivše žandarmerijske stanice, koja je adaptirana za potrebe zdravstva. Na zgradu je dozidan sprat, pa se tako znatno dobilo u prostoru. U zgradi su organizovani stacionari: interno odeljenje, porodilište i dečji dispanzer. Lekari specijalisti dolazili su sa strane, najviše iz Novog Pazara. Predviđeno je bilo da 1956. godine u stacionaru Doma zdravlja u Tutinu ima 45 postelja, da u njemu rade tri lekara i deset medicinskih sestara. Umesto toga, radio je samo jedan lekar, jer je drugi otišao i poveo sa sobom devet bolničara. Na konkurse koji su redovno raspisivani javljao se malo ko od zdravstvenih radnika, bez obzira na primamljive uslove koje je Tutin zdravstvenim radnicima nudio.

U jednom izveštaju iz 1962. godine stoji da je, septembra te godine u 25 tutinskih sela izvedena akcija ispitivanja zdravstvenog stanja stanovništva. Utvrđen je visok procent od neuhranjenosti, visok stepen vašljivosti, loše i nehigijensko odevanje (rublje od konoplje, odela od sukna), neznatna upotreba sapuna; umivanju i kupanju poklanjala se neznatna pažnja, kao i presvlačenju rublja. Dvorišta, klozeti, staje za stoku neuređeni su, a stambeni prostori neuslovan, sa krajnje lošom higijenom. Još uvek je bilo kuća u kojima su se po sobama, posebno u zimskom periodu, nalazile ojagnjene ovce i oteljene krave, zajedno sa članovima porodice. Razume se, u takvim uslovima smrtnost je bila velika. Umiralo se mnogo od zaraznih bolesti. Broj umrlih, u proseku, u tutinskoj opštini iznosio je dve stotine lica godišnje.

Godine 1962. evidentirano je da se najveći broj ljudi u tutinskoj opštini hrani ječmenim hlebom, sa oskudnom prismokom. Malo je bilo domaćinstava koja su upotrebljavala kukuruzan ili mešovito pšenično-ječmen hleb, a sasvim je malo bilo onih koji su se hranili pšeničnim hlebom. Registrovana su tada i neka domaćinstva koja su se hranila i ovsenicom (hleb od ovsa).

Godine 1964. Tutin je ponovo ostao bez lekara. Do tada je, kako piše u jednom izveštaju, došlo zbog loših međuljudskih odnosa na nivou opštine i u samom Domu zdravlja.

Bio je izražen i problem sa srednjim-medicinskim kadrom. Sopstvenih kadrova nije bilo, a sa strane su nerado dolazili. U nedostatku su ih zamenjivali bolničari, priučeni na kursevima.

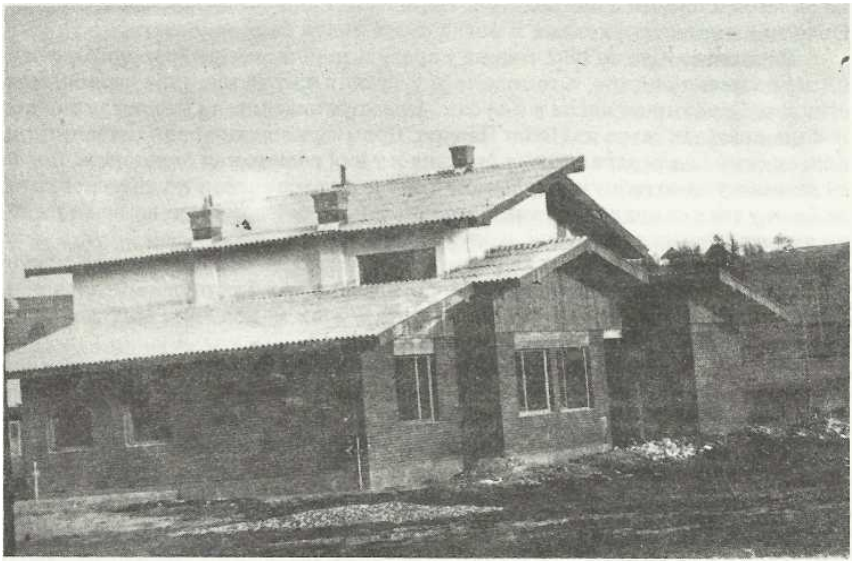

Slika br. 11: Seoska ambulanta

Uslovi su, ipak, sazrevali da se i u zdravstvu Tutina nešto više učini. Za zdravstvene radnike uvedeni su materijalni dodaci na otežane uslove rada, na zabačenost, a prvi društveni stanovi u Tutinu dodeljeni su lekarima. Od 1962. godine izdvaja se više sredstava za stipendiranje studenata medicine i učenika srednje medicinske škole. Proširuje se zdravstvena služba, pa se 1963. godine otvaraju zdravstvene ambulante u Delimeđu, Leskovi, Ribariću i Crkvinama. Politika u izboru stipendista bila je usmerena na meštane, jer je praksa pokazala da se oni sa strane nerado zadržavaju u Tutinu. Tutin je tako počeo da dobija lekare iz svoje sredine i da ozbiljnije rešava probleme zdravstva.

Već 1963. godine u tutinskom zdravstvu radi 18 lica, što je vidan napredak u odnosu na ranije stanje. Statistički podaci pokazuju da je 1974. godine u Tutinu postojala samostalna zdravstvena ustanova, sa 60 postelja i apotekom, i da tu radi sedam lekara. To znači da je tada na 4 214 stanovnika dolazio jedan lekar. Pet godina kasnije u Tutinu je radilo 18 lekara, od čega 7 lekara opšte medicine, pa je tako jedan lekar lečio 1 778 stanovnika.

TREĆI DEO

3. UTICAJ REGIONALNIH NERAVNOMERNOSTI NA PROMENE I RAZVOJ OPŠTINE TUTIN

3.1. Dinamika demografskog pražnjenja

Poslednjih nekoliko decenija za Republiku Srbiju karakteristično je izraženo demografsko pražnjenje tj nazadovanje (*demografska regresija*).

U periodu između dva popisa od 1991 do 2002. godine kod kretanja stanovništva Republike Srbije uočava se jako negativna tendencija, koju možemo analizirati u okviru tri velika demografska procesa:

1. Opšti pad broja stanovništva (depopulacija);
2. Bela kuga (veći broj stanovništva umire nego što se rađa);
3. Demografsko starenje.

Ove činjenice su naročito uočljive na regionalnom nivou i značajno određuju ukupna kretanja i ukupan razvoj opštine Tutin. Izuzetno značajan uticaj na pokretljivost stanovništva desio se devedesetih godina kada su se dogodile katastrofalne promene u svim sferama društveno-ekonomskog i političkog života. Taj ambijent gde je i rat kucao na vrata uslovio je masovna migraciona kretanja. Stvari su krenule neželjenim tokom. Strahote rata i politička nesigurnost doveli su do ogromnog broja izbeglica u Repulici Srbiji. Istovremeno politička i ekonomska ugroženost uslovljavaju masovan odlazak u inostranstvo naročito mladih i školovanih kadrova. Rezultat svih ovih kretanja, u ogromnoj meri odslikava nastavak bele kuge, pa je u tom vremenu došlo do autentičnog podatka kada je reč o broju stanovnika u Republici Srbiji za 2002 godinu kao što se utvrdila i činjenica o regionalnoj neujednačenosti.

Grafikon br. 1: Grafikon sadrži i podatke o prosečnom godišnjem uvećanju broja stanovnika Republike Srbije u period između dva popisa [236]

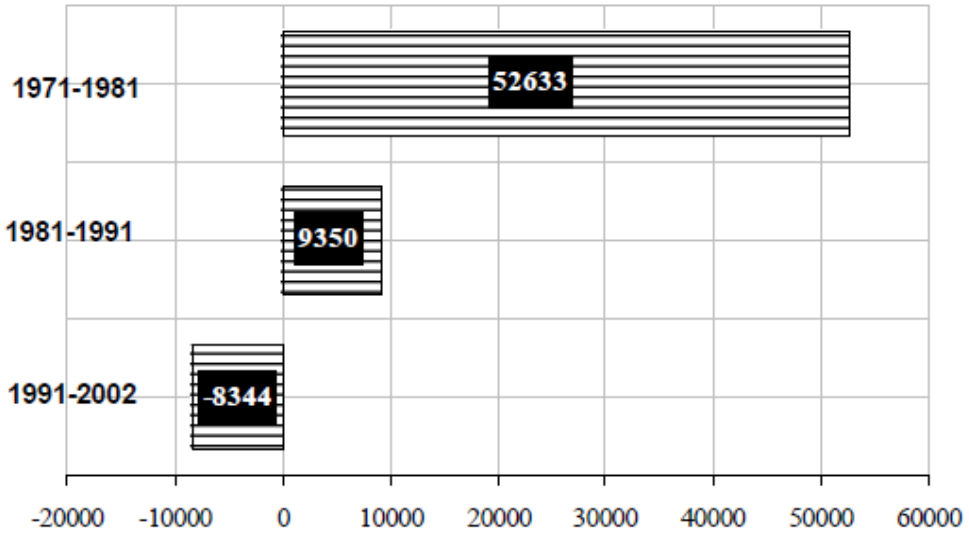

Zanimljivo je da se opštine gde postoji tendencija rasta broja stanovnika nalaze većinom na prostoru autonomne pokraine Vojvodine kao i na teritoriji grada Beograda.

Mehaničko uvećanje broja stanovnika u Republici Srbiji je posledica ulaska velikog broja izbeglica i raseljenih lica. Takođe je zanimljivo da se opštine sa umanjenom stopom rasta stanovništva pretežno nalaze u centralnoj Srbiji. Ne treba zanemariti ni činjenicu da ih u AP Vojvodina ima značajno manje.

Glavni uzrok suprotnosti i višegodišnjeg demografskog opadanja je ekonomska slabost a koja se uslovljava kroz infrastrukturu i socijalnu nesigurnost. Statistički podacima u okviru kojih su zastupljeni i rezultati popisa u periodu od 1971 do 2002. godine na teritoriji Republike Srbije uočen je porast od 4% tj. 300 000 stanovnika. Ovaj priraštaj se u izvesnoj meri može pripisati visokom biološkom priraštaju u kratkom periodu između dva popisa a to je period od 1981 do 1991. godine. Ako se sagleda druga strana demografskog rasta a koja odslikava migracioni rezultat: i period od 1971 do 1981. godine uočljiv je pozitivan migracioni saldo (130 000 stanovnika) a u vremenskom intervalu od 1981 do 1991. godine migracioni rezultat je jako negativan (-83 900 stanovnika). U vremenskom razmaku od 1991 do 2002. godine pozitivan migracioni rezultat i te kako je amortizovao loše posledice prirodnog priraštaja.

[236]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Tabela br. 3: Pokazatelji o depopulacionim kretanjima Republike Srbije[237]

	Republika Srbija	Centralna Srbija	AP Vojvodina
Porast			
1971-1981	526000	444000	82000
1981-1991	93500	114400	-20000
1991-2002	-83436	-145233	61797
Prirodni priraštaj			
1971-1981	397000	328000	69000
1981-1991	177400	163900	13500
1991-2002	-189875	-99228	-90647
Migracioni saldo			
1971-1981	129000	116000	13000
1981-1991	-83900	-49500	-34400
1991-2002	2652	1418	1233

Upoređujući ukupan broj stanovnika u opštini Tutin sa brojem stanovnika u Raškom upravnom okrugu, kome Tutin pripada, i broj stanovnika u Republici Srbiji dolazimo do izuzetno indikativnih pokazatelja o neravanomernosti demografskih, ekonomskih, socijalnih, obrazovnih i drugih promena.

Iz podataka koje sadrže tabele koje slede proizlazi da je u opštini Tutin i u Republici Srbiji u periodu od 2011. do 2012. godine došlo do opadanja broja stanovnika da bi 2013. godine broj stanovnika imao mali uspon. Iako opština Tutin ima pozitivan prirodni priraštaj, razlog smanjenja broja stanovnika u periodu 2011 – 2012. godine je taj što je u vreme popisa deo stanovnika opštine Tutin bio van Republike Srbije, uglavnom na privremenom radu u zapadnoj Evropi, a i taj što je Islamska zajednica u Srbiji pozvala Bošnjake na bojkot popisa. Od 2012 do 2014. godine došlo je do povećanje broja stanovnika u opštini Tutin, dok je u Republici Srbiji broj stanovnika počeo da se smanjuje. U Raškom upravnom okrugu situacija je drugačija: naime, u periodu od 2011. do 2012.

[237]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

godine došlo je do naglog porasta broja stanovnika, da bi od 2012. do 2014. godine taj broj počeo polako da opada.

Tabela br. 4: Ukupan broj stanovnika opštine Tutin

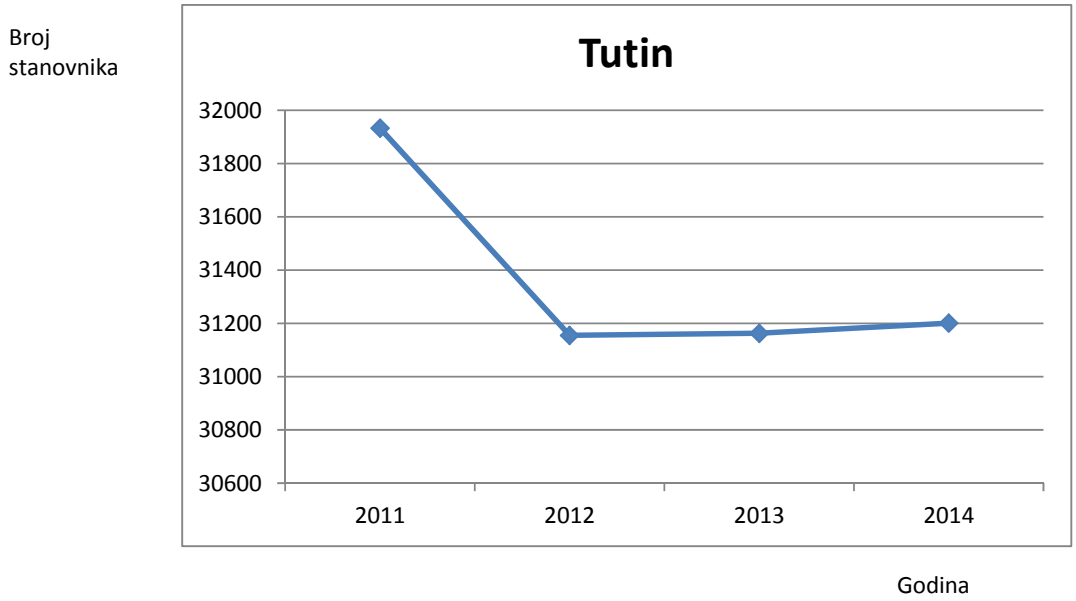

Tabela br. 5: Ukupan broj stanovnika Raškog upravnog okruga

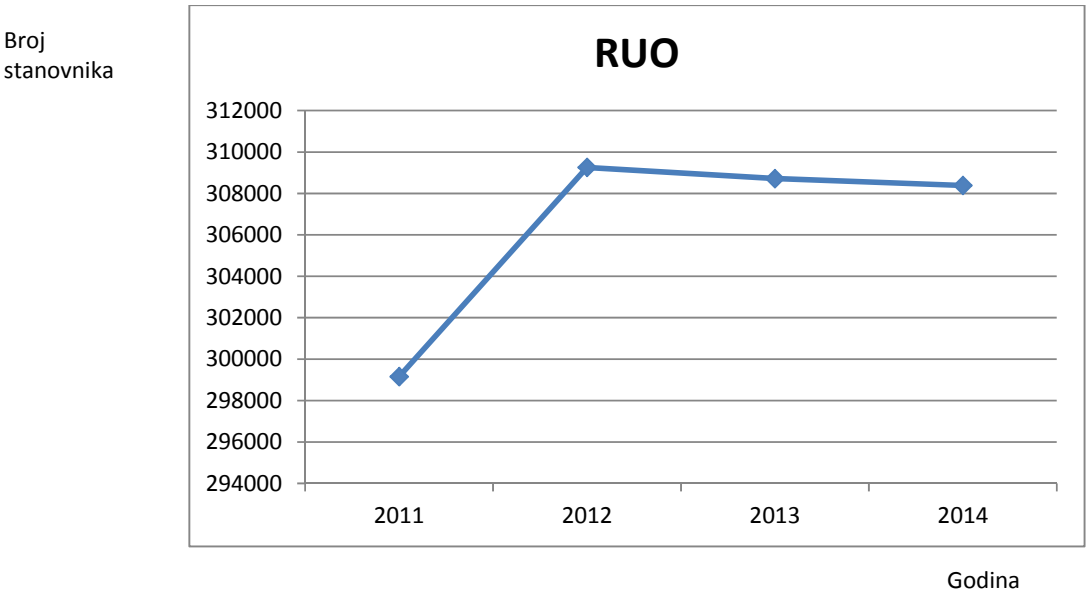

Tabela br. 6: Ukupan broj stanovnika Republike Srbije

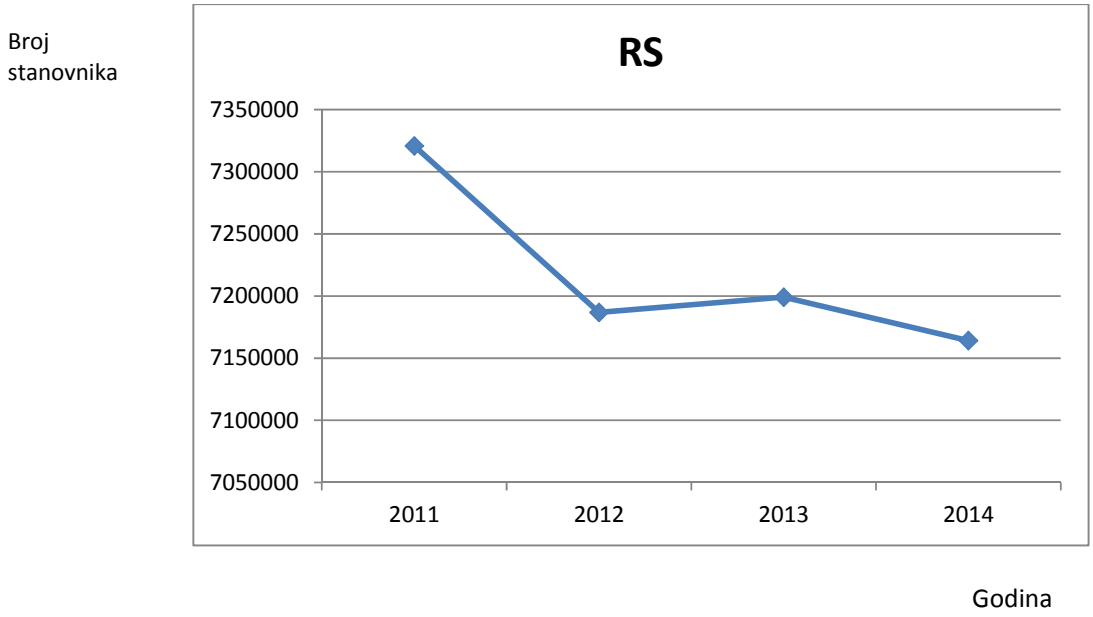

Pad u broju stanovnika u Republici Srbiji prvo je zahvatio pogranična i planinska područja, ali sada se to proširilo i pojavljuje se svuda. To, međutim, nisu skorašnje pojave. Natalitet je u opadanju još od perioda Drugog svetskog rata, ali se Srbija registruje kao negativna od kraja osamdesetih godina prošlog veka. Usled migracionih kretanja naglo je porastao broj stanovnika u mnogim mestima centralne Srbije. To ima veze sa snažnim industrijskim razvojem tih mesta, a sve je to uslovilo i poboljšanje infrastrukture. Ekonomska kriza koja je zahvatila svet, procesi globalizacije, ratovi i druge katastrofe odrazile su se i na nas, pa je i zbog toga došlo do naglog demografskog urušavanja.

Tabela sa brojem stanovnika bitna je zbog poređenja učešća Republike Srbije u aktivnostima u opštini Tutin kao što su stopa zaposlenosti, korišćenje novčanih naknada, korisnika dečijeg dodatka, MOP-a SNP-a i sredstava koje obezbedjuje Republika Srbija, a koji su dati uz naredne tabele.

Opština Tutin u periodu od 2011. do 2014. godine čini 0.44 %, od broja stanovnika Republike Srbije, dok se taj procenat u Raškom upravnom okrugu kreće oko 4 %. A da bi slika bila potpuna, ovim podacima treba dodati broj naselja. Naime, naselje se u Srbiji, u statistici, definiše kao posebna antropogeografska jedinica posebnog imena, bez obzira na broj kuća, koju čine: stanovništvo, teritorija i naziv naselja.Raški upravni okrug procentualno u 2011, 2012, i 2014. godini čini 5 % broja naselja u Republici Srbiji, dok je

u 2013. godini taj procenat bio 7%. Opština Tutin u periodu od 2011. do 2014. godine, (učetvuju sa 1 %, u broju naseljenih mesta u Republici Srbiji).

Tabela br. 7: Broj naselja

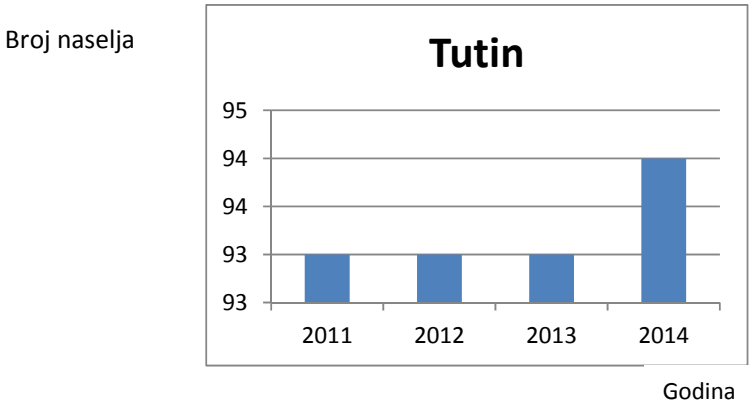

Tabela br. 8: Broj naselja

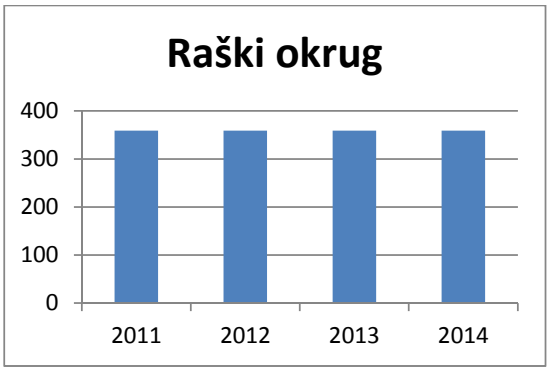

Tabela br.9: Broj naselja

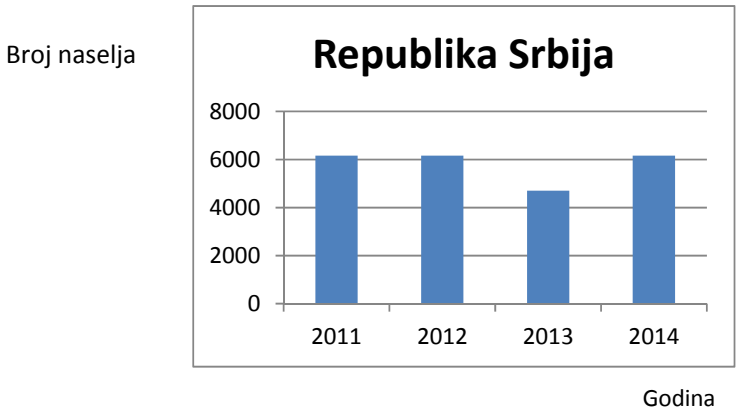

3.2. Prirodni priraštaj stanovništva

U Republici Srbiji i tokom 2005. godine prisutna je tendencija opadanja prirodnog priraštaja, pa je tada broj umrlih bio veći od broja zdravo rođenih za oko 35 000.

Grafikon br. 2.: Podaci o prirodnom kretanju stanovništva Republike Srbije[238]

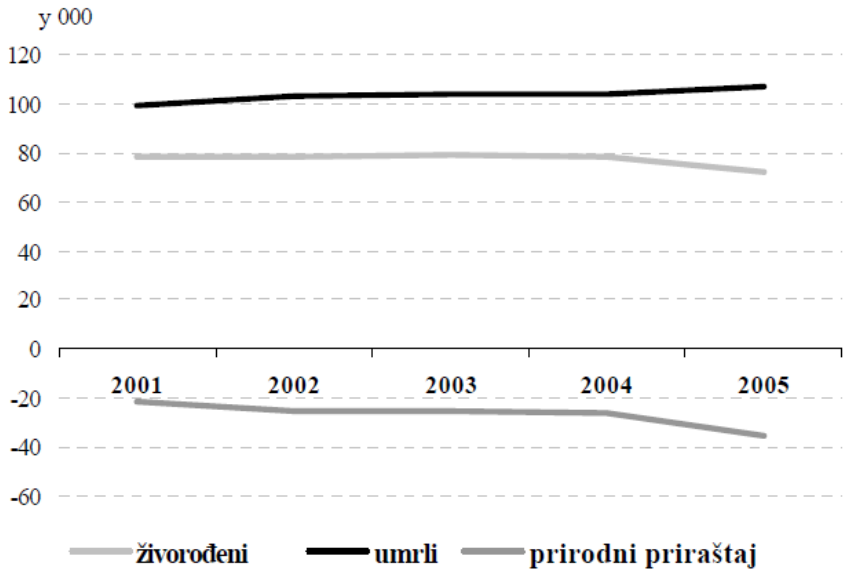

Vidi se da su u centralnoj Srbiji od 17 okruga jedino Raški i Pčinjski okrug imali pozitivan prirodni porast stanovništva dok u AP Vojvodina su svi okruzi (7) imali negativan prirodni priraštaj.

Kada se analizira centralna Srbija a i ponaosob svih 116 opština negativan prirodni priraštaj ima užasavajući broj od 111 opština ili 96%. U ovom neželjenom kretanju neslavan rekord pripada Zajačarskom okrugu gde depopulacija (bela kuga) je izrazito nepovoljna i iznosi -12,8%. Najveći prirodni priraštaj je u Raškom okrugu i iznosi 2,8%.

Opština sa najvećim pozitivnim prirodnim priraštajem je Preševo (13‰), dok je Crna Trava na dnu sa -26,4‰.

[238]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Posmatrajući popis stanovništva iz 2002. godine, u Republici Srbiji došlo je do pada ukupnog broja stanovnika za 4.15%, i to je posledica negativnog prirodnog priraštaja. Opština Tutin nema problem prirodnog priraštaja već se taj problem manifestuje kroz odlazak stanovnika Opštine Tutn u inostranstvo.

Iako veliki broj mladih iz Tutina odlazi u inostranstvo, opštinu Tutin u proseku čine najmlađi stanovnici u Republici Srbiji. Dok je u Republici Srbiji u 2011. godini prosečna starost bila 41,24 godine, u Raškom okrugu 37,75, u Tutinu prosečna starost u 2011. godini bila je 30,71 godinu. Iz godine u godinu prosečna starost stanovništva, kako opštine Tutin, tako i Raškog upravnog okruga i Republike Srbiji raste, pa je u 2014. godini prosečna starost u Republici Srbiji 42,40, dok je Raškom upravnom okrugu 38,82 a u opštini Tutin prosečna starost u 2014. godini je 32,29 godina što pokazuje veliku razliku u proseku starosti opštine Tutin i Republike Srbije.

U Srbiji trenutno, posle Tutina u kome žive najmlađi stanovnici sa prosekom 32,29 godina, su Novi Pazar sa prosekom 33,5 godina, zatim Sjenica sa prosečnom starošću 37 godina, dok su najstariji stanovnici u Crnoj Travi i njihova prosečna starost je 53,7 godina, zatim Gadžinom Hanu sa 52,5 godine i Svrljigu sa prosečnom starošću 50,6 godina.

Promena sastavnih elemenata prirodnog priraštaja u analiziranom periodu odrazile su se u značajnoj meri i na redistribuciju opština. Ovako loši trendovi, pre svega zbog opadanja biološkog priraštaja, jako se brzo reflektovale i na bitno smanjenje ne samo broja opština vić i okruga koji beleže povoljan prirodni priraštaj.

3.3. Demografsko starenje

Sve starija populacija kao i društveni i privredni razvoj Republike Srbije čija je osobina ubrzani proces industrijalizacije na uštrbagrara, uz stalnu urbanizaciju u dobroj meri je odredio brzinu i tendenciju određivanje starosno-polne strukture. Imajući u vidu da je starosna struktura sve lošija u razdoblju od 1971 do 2012. godine kao jedna od najbitnijih osobina populacionog kretanja i demografskog razvoja stanovništva Republike Srbije, to je dovelo i dovodi do permanentnog smanjenja broja mladih u stalno povećavanje broja starih osoba.

Grafikon br. 3: Podaci o stanovništvu Republike Srbije mlađem od 20 i starijem od 60 godina[239]

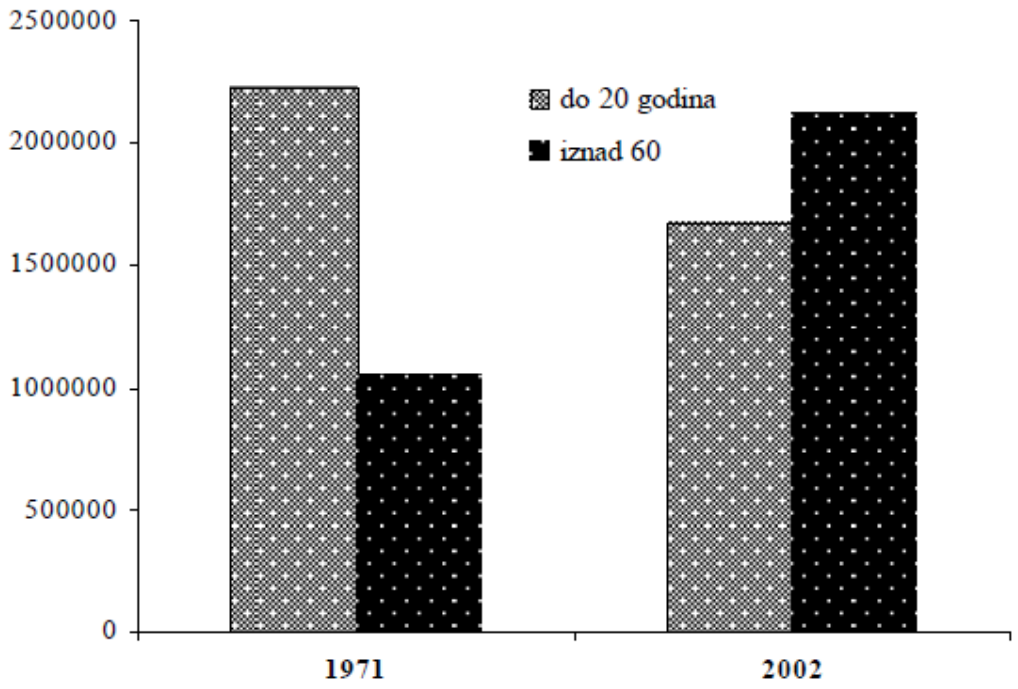

Sastav stanovništva po starosti u Republici Srbiji rezultat je pre svega neposrednog uticaja nataliteta dok je proces starenja pre svega zavistan od sekularnog nataliteta. Na strukturu stanovništva pored migracionih kretanja delovala je i komponenta smrtnosti. No ovaj faktor u Republici Srbiji bio je znatno manji u procesu prirodnog odvijanja starenja stanovništva.

Tabela br. 10: Podaci o stadijumima demografske starosti i kriterijumima za njihovo određivanje[240]

	Pokazatelji demografske starosti stanovništva				
Stadijumi demografske starosti	Prosečna starost (u godinama)	Mladi do 20 godina (%)	Mlađi od 40 godina (%)	Stari 60+ (%)	Indeks starenja
1. Rana demografska	do 20	56+	80+	do 5	do 0,06
2. Demografska mladost	20-25	51-59	70-80	5 -7	0,06-

[239]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine
[240]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2015. godine

3. Demografska zrelost	26-30	41-50	60-75	8-11	0,13-
4. Prag demografske	31-35	31-40	57-64	12-15	0,27-
5. Demografska starost	36-40	25-30	50-58	16-20	0,51-
6. Duboka demografska	41-44	21-24	40-52	21-25	0,84-
7. Najdublja demografska	44+	do 20	do 40	26+	1,26+

Kada je reč o opštinama starost je drugačija odnosno bolja, pre svega, zbog činjenice da se opštine Preševo, Bujanovac, Novi Pazar i Tutin nalaze na povoljnijim nivoima demografkse starosti. Najizraženije demografske starosti u odnosu na geografsku smeštenost opština je u istočnoj i jugoistočnoj Srbiji. Znajući da su to granična područja u jednom delu i pogranične oblasti Republike Srbije udaljene od centara privrednog razvoja kao i od bitnih saobraćajnica prisutan je veliki odliv i emigracija mladalačkog i radno-sposobnog stanovništva. Zbog ovih činjenica stanovništvo AP Vojvodina je nadaleko višem stupnju homogenizacije u poređenju sa osatkom Republike Srbije. Starosna struktura prikazana je u obliku piramide koja ilustruje stanovništvo, regresivno ili progresivno stanovništvo a može da predstavlja i neki prelazni oblik. Na teritoriji Republike Srbije pad nataliteta uslovio je brže starenje stanovništva u poređenju sa starosnom strukturom starosne piramide, gde se vidi da je došlo do produženja životnog veka sredovečnog i starog stanovništva a što je ubrzalo starenje s vrha starosne piramide.

Grafikon br. 4: Podaci o starosnoj strukturi[241]

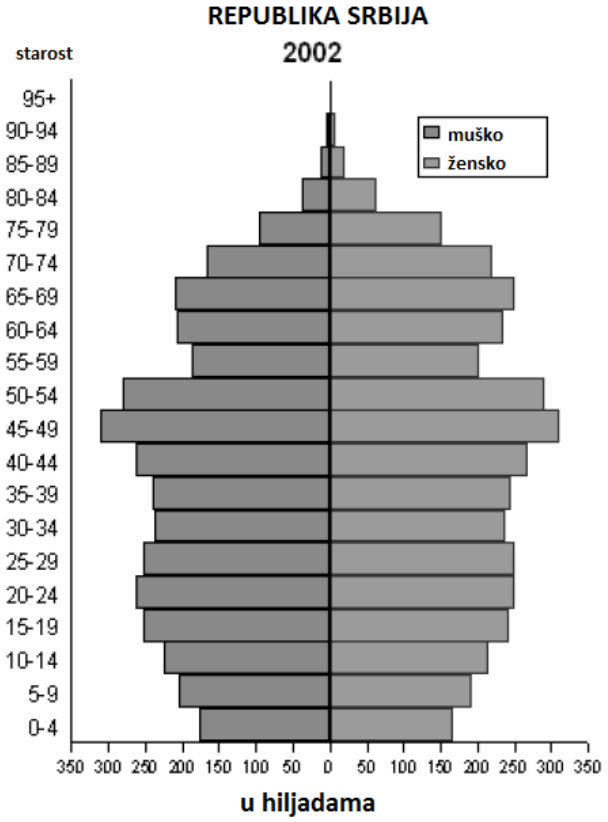

Indeks starenja stanovništva se koristi kao jedan od najtačnijih političkih indikatora starosne strukture, a na osnovu toga uočava se i kakav je odnos mladog i starog stanovništva. U demografskoj teoriji i praksi postoji zakonitost da ako indeks demografskog starenja nadmaši vrednost 40, što znači 40 starih na 100 mladih stanovnika, onda se konstatuje da se radi o starijoj populaciji.

U naredne tri decenije stanovništvo u Srbiji naglo će stariti. Broj mlađih od 20 neprestano će se smanjivati, i sa 1,57 miliona u 2008, pašće na 1,02 miliona u 2050. godini. Istovremeno, drastično će rasti broj starih.

[241]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Tabela br. 11: Broj mladjih od 18 g.

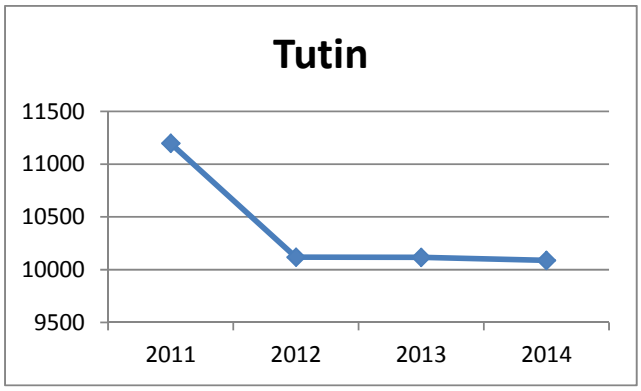

Tabela br. 12: Broj mladjih od 18 g.

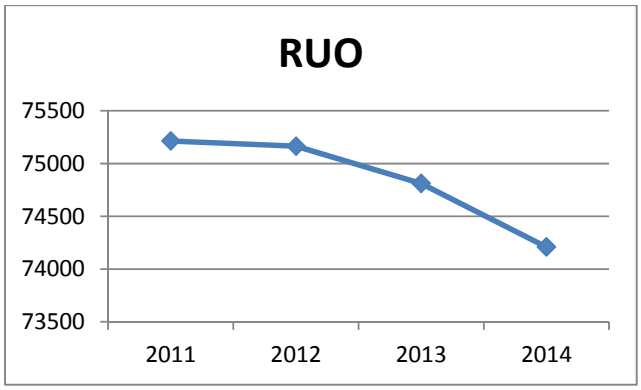

Tabela br. 13: Broj mladjih od 18 g.

Broj stanovnika

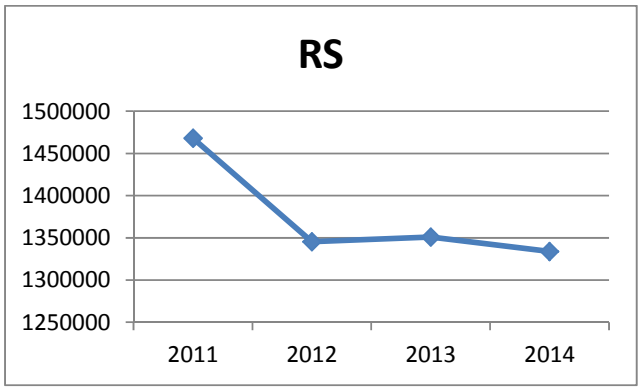

Godina

Koliko se demografska slika dramatično menja, najbolje odslikava činjenica da se u poslednjih 50 godina udeo mladih do 14 godina gotovo prepolovio, a udeo onih iznad 65 povećao čak dva i po puta! Pre dve decenije, svaki drugi stanovnik Srbije imao je preko 37 godina, danas svaki drugi ima preko 41.

Statistika, inače, pokazuje da je učešće starijih radnika u radnoj snazi 2010. u Srbiji bilo 12,3 %, a projekcija za 2050. godinu je 15,7 %.

Demografske projekcije pokazuju da će se smanjivati i broj stanovnika, pa se očekuje da on sa 7,2 miliona padne na 6,5 miliona u 2052. godini.

Tabela br 14: Udeo mladih ispod 18 godina u ukupnom stanovništvu

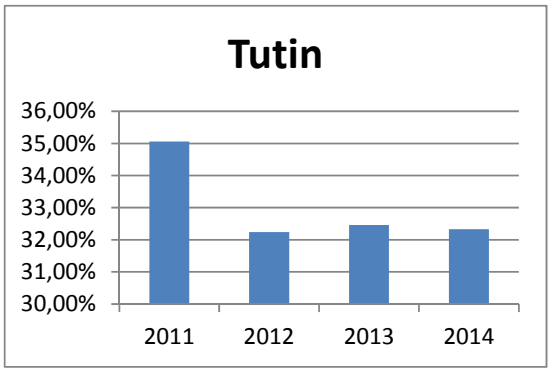

***Tabela br. 15:** Udeo mladih ispod 18 godina u ukupnom stanovništvu*

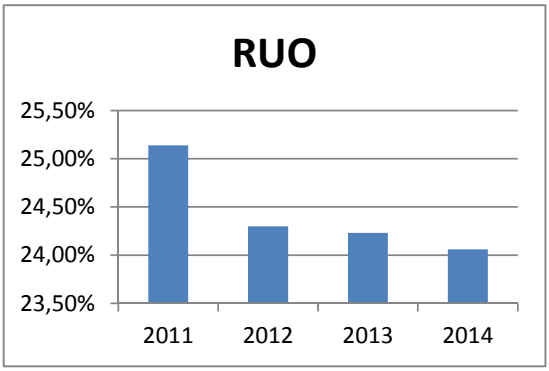

Tabela br. 16: Udeo mladih ispod 18 godina u ukupnom stanovništvu

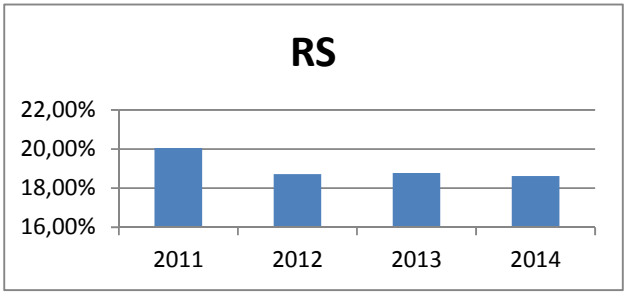

Kada je reč o udelu mladih ispod 18 godina, vidi se da je Tutin najmladji grad u Srbiji. Naime, u 2011. godini bilo je 35,06% mladih ispod 18 godina, dok je taj procenat u Raškom upravnom okrugu bio 25.14% , a u Republici Srbiji 20.05%.

U periodu od 2012. do 2014. godine, broj mladih u opštini Tutin prednjači u odnosu na broj mladih u Republici Srbiji, tako da je u opštini Tutin taj broj u 2014. godini 32,33%, dok je u Raškom upravnom okrugu 24,06% a u Republici Srbiji 18,62%.

Po broju mladih odmah posle Tutina su Novi Pazar i Sjenica, što potvrdjuje činjenicu da je na prostorima gde je većinsko stanovništvo bošnjačke nacionalnosti pozitivan prirodni priraštaj stanovništva, čemu doprinose tradicija i vera i u znatnoj meri poboljšan životni standard.

I Islamska zajednica i SPC pozivaju vernike da radjaju što više dece, ali tradicionalno bošnjačke porodice su brojnije i još ima mnogo porodica sa četvoro, petoro pa i više dece, što je kod pravoslavnih porodica velika retkost. Bošnjačke porodice nemaju populacionu politiku niti ograničavaju rađanje dece.

Iz svih ovih pokazatelja se vidi da je Tutin grad mladih, ali iz narednih tabela se vidi da je Tutin i grad nezaposlenih i da mladi ljudi nemaju perspektivu u opštini Tutin, zbog čega većina mladih teži inostranstvu kako bi obezbedili sebi lepšu i bolju budućnost.

Tabela br. 17: Broj stanovnika starijih od 65 g.

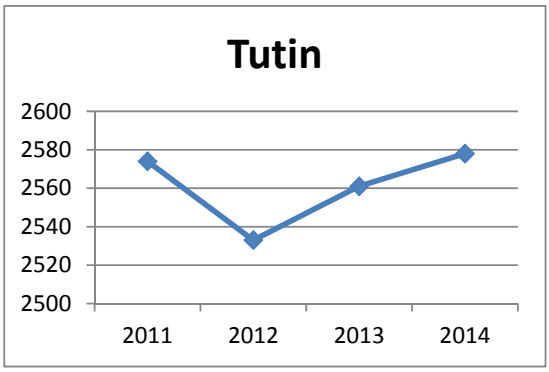

Tabela br.18: Broj stanovnika starijih od 65 g.

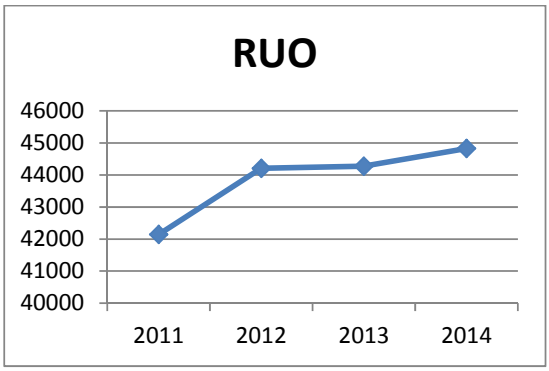

Tabela br.19: Broj stanovnika starijih od 65 g.

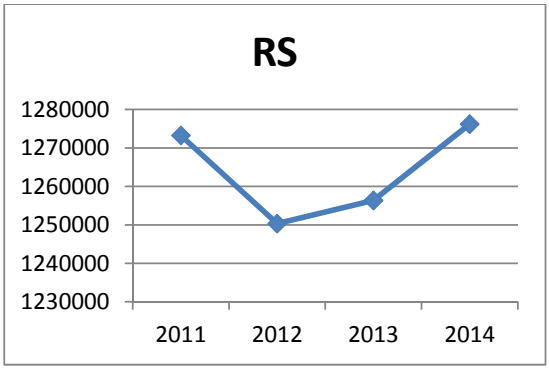

Za razliku od tabela gde se vidi da je Tutin grad sa procentualno najvećim brojem mladih u Srbiji, Tutin je istovremeno grad sa najmanjim brojem starih u Srbiji.

Procenat populacije starije od 60 godina danas duplo brže raste u odnosu na period pre 2007. Prema projekcijama Republičkog zavoda za statistiku, očekivano trajanje života za muškarce porašće sa 70,5 godina (koliko je bilo u periodu 2002-2007. godine) na 78,5 godina u periodu 2047-2052. Životni vek žena skočiće sa 75,7 na 82,8 godina. Naime, dok se u opštini Tutinu broj starijih od 65 godina kretao iz 2011. godine od 8,06% i u 2014. godini dostigao procenat od 8,26%, u Raškom upravnom okrugu taj procenat se kretao od 14,09% u 2011. godini do 14,54% u 2014. godini a u Republici Srbiji 17,39% u 2011. godini da bi u 2014. godini taj procenat dostigao 17,81% starijih do 65 godina.

Iz navedenih podataka proizlazi da su građani Srbije među najstarijim u svetu, a skoro petinu čine upravo stariji od 65 godina; isto toliko ima onih koji su u dobi između 50 i 65 godina.

Po prosečnoj starosti stanovništva koja se kreće oko 40,5 godina, Srbija spada medju deset demografski najstarijih zemalja sveta. Po izvorima Centra za demografsko istraživanje za dve decenije se očekuje porast prosečne starosti da, ukoliko se ne poveća natalitet, prosečna starost naše zemlje mogla bi da bude čak 13% veća nego sada.

Pozitivan primer nataliteta i mladosti u Republici Srbiji je opština Tutin, ali sudeći po svemu, nadležni u Republici Srbiji nemaju sluha i razumevanja za podršku razvoju privrede opštine i motivisanju mladih u Tutinu.

Prema pokazateljima koji predstavljaju najnovije trendovi u demografskom razvitku Republike Srbije proizilazi neminovnost ubrzanja procesa starenja. Tako da se može očekivati sve nepovoljnija situacija vezana za starosnu strukturu stanovništva kako opština, tako i u velikom delu Republike Srbije, dok kod pojedinih opština ukoliko se nastave dosadašnji trendovi demografske starosti, može se očekivati u bliskoj budućnosti i njihovo demografsko „gašenje".

3.4. Smrtnost odojčadi

Kada se posmatra smrtnost odojčadi dolazi se do podatka da je 2005. godine u Republici Srbiji smrtnost dostigla najnižu vrednost. Pokazatelji koji potvrđuju ovu konstataciju dobijeni su na osnovu broja umrlih beba starosti do jedne godine.

Grafikon br. 5: Podaci o opštinama sa ekstremnim vrednostima stope mortaliteta[242]

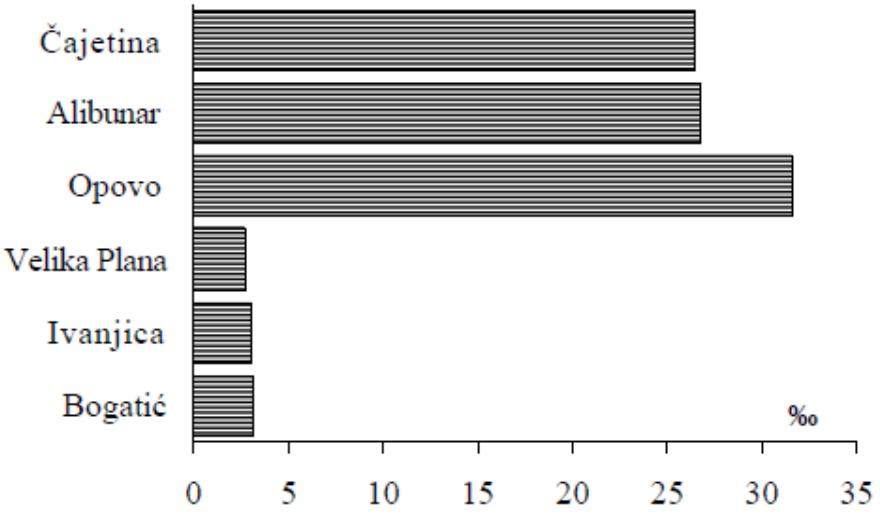

Stanovništvo Srbije se konstantno smanjuje. Tako se u 2010. godini, usled negativnog prirodnog priraštaja, broj stanovnika smanjio za oko 35.000 ljudi. Nastavljen je trend negativnog prirodnog priraštaja koji se kretao od 2011. godine sa -4,6 promila, da bi u 2014. godini iznosio -4,84 promila.

Jedna od opština koja ima pozitivan prirodni priraštaj je opština Tutin, odmah posle Novog Pazara koji je na prvom mestu sa 8,6 promila, dok je Tutin na drugom mestu sa prirodnim priraštajaem koji se kretao od 2011. godine sa 10,70 da bi u 2014. godini bio 8 promila. Raški upravni okrug ima pozitivan prirodni priraštaj zbog uticaja opština Novi Pazar i Tutin a on se kreće od 1,2 promila u 2011. godini do 0,26 promila u 2014. godini.

Najveću stopu nataliteta u Srbiji ima opština Tutin sa 16,2 živorodjenih na 1.000 stanovnika.

[242]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno:28.06.2014. godine

Tabela br. 20: Prirodni priraštaj i stopa smrtnosti

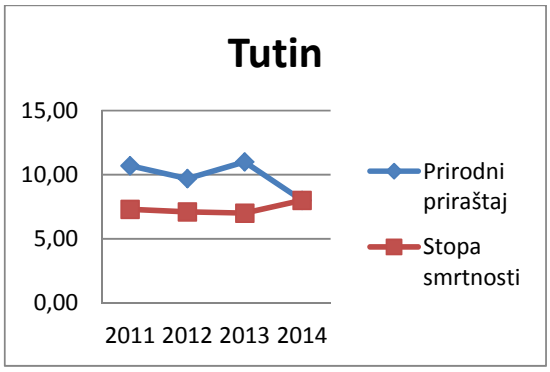

Tabela br. 21: Prirodni priraštaj i stopa smrtnosti

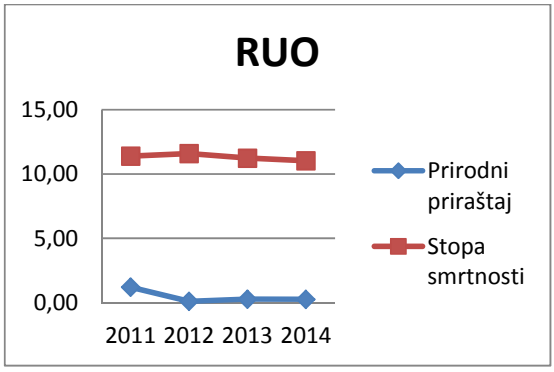

Tabela br. 22: Prirodni priraštaj i stopa smrtnosti

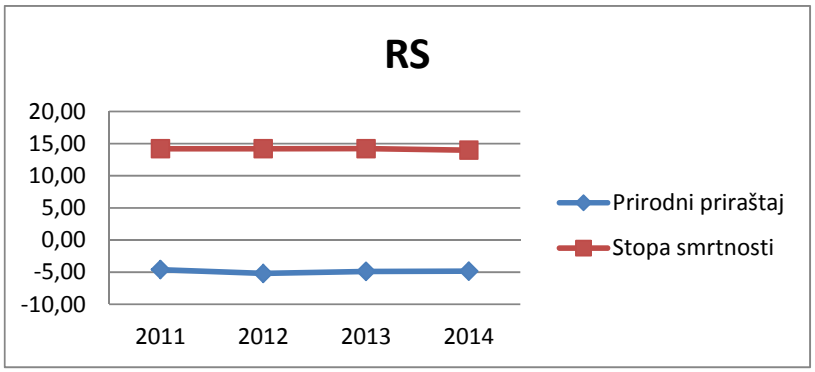

3.5. Očekivano trajanje života

Trend očekivanog trajanja života stanovništva nastavljen je i posle 2000. godine, s tim što su se neznatno produbile očekivane razlike u trajanju života ženskog i muškog dela populacije. Iako je krajem devedesetih bila evidentna stagnacija, očekivano trajanje života posebno kod muške populacije evidentan je konstantan rast u odnosu na žensku populaciju.

Pokazatelj koji je posebno došao do izražaja je taj što je u drugoj polovini 20. Veka u Republici Srbije kod ženskog stanovništva trajanje života je

Republike Srbije, srednje trajanje života ppovećano za 18,5 godina i to u 1950. godini sa 56,9 na 75,4 u 2004. godini.

Iako nije precizno objašnjena razlika kod muškaraca i žena kod dugovečnosti, može se konstatovati da je prihvaćeno da je ta razlika rezultat celokupnog delovanja bioloških i socijalnih faktora, kao faktora kompleksne razlike u ponašanju.

Grafikon br. 6: Podaci o kretanjima očekivanog trajanja života u Republici Srbiji[243]

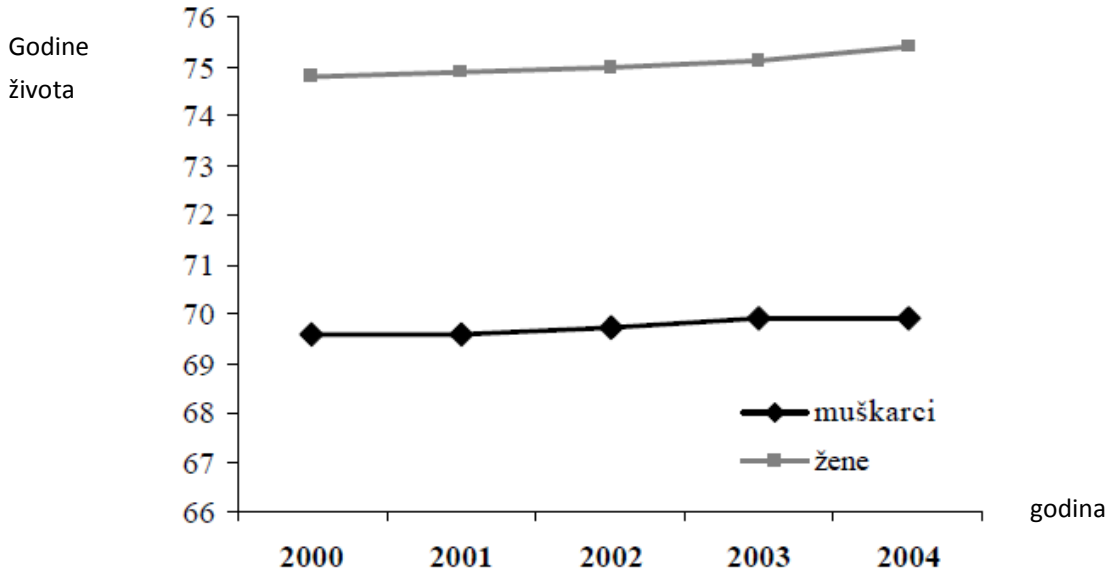

Grafikon 8: Podaci o kretanjima očekivanog trajanja života u Republici Srbiji[244]

[243]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine
[244]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Ako se posmatra na regionalnom nivou, i na nivou okruga, nisu definisna značajna odstupanja u dužini trajanja života.

3.6. Ekonomska struktura stanovništva

Sa aspekta ekonomskog razvoja, ekonomska struktura stanovništva predstavlja jedan od bitnih indikatora privrednog i društvenog razvoja zemlje. Sa jedne strane, na dinamiku i nivo privrednog razvoja određene sredine utiču stanovništvo i struktura radne snage, a sa druge strane privredni razvoj jednog kraja direktno menja ekonomsku i privrednu strukturu stanovništva.

Prema kriterijumu aktivnosti, ukupno stanovništvo se može podeliti na tri osnovne grupe: radna snaga ili aktivno radno stanovništvo, izdržavano stanovništvo i lica sa ličnim prihodima.

U Republici Srbiji, po podacima iz 2002. godine, od ukupnog stanovništva radno ili aktivno je 3.398.230 ili 45,3%, izdržavano stanovništvo čini 2.570.640 ili 34,3%, dok je sa ličnim prihodom1.511.820 ili 20,2% lica.

Ukoliko se izvrši poređenje sa podacima iz prethodnog popisa, vidi se pad udela aktivnog radnog i izdržavanog stanovništva, ali se takođe vidi da kada su u pitanju lica sa sopstvenim prihodima da je došlo do porasta broja tih lica. Rezultat povećanja broja lica sa ličnim primanjima nastao je kao posledica socijalnog efekta tj. promene starosne strukture. Ovo najbolje odslikava koeficijent ekonomske zavisnosti, odakle se vidi odnos broja izdržavanih lica, broja lica sa sopstvenim primanjima i broja radno aktivnih lica i tendencija rasta (sa 108,5 u 1991. godini na 120,2 u 2002. godini) u posmatranom periodu.

Grafikon br. 7: Podaci o ekonomskoj strukturi stanovništva[245]

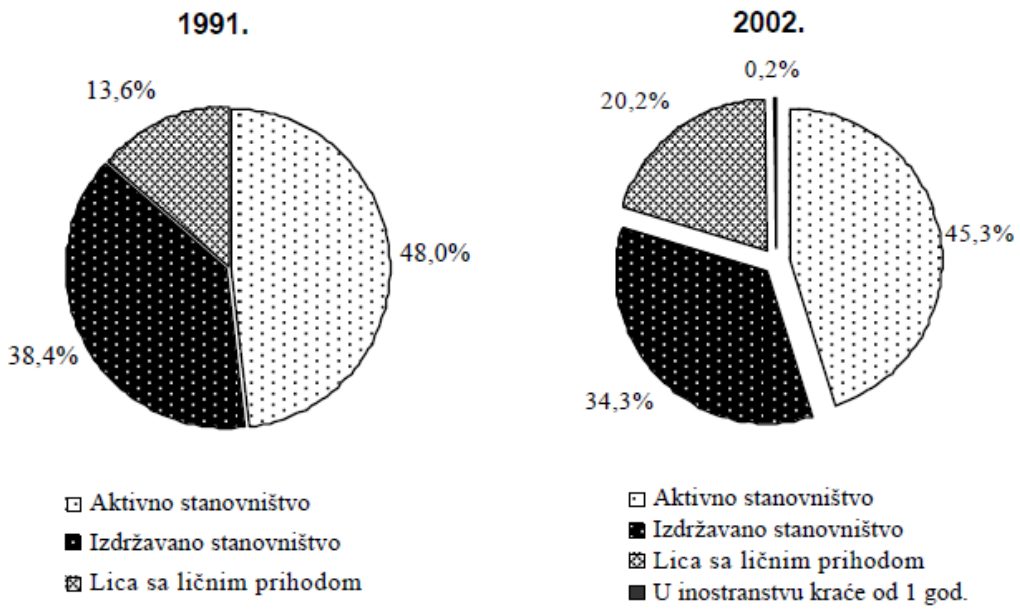

Na kretanje dela populacije, a to je aktivno stanovništvo, koje vrši ekonomsku funkciju i njegovu „reprodukciju",može se uticati pomoću socioekonomskih i demografskih činilaca. I dok se u osnovi prvih nalazi društveno modifikovano ili biološko kretanje, u osnovi drugih su sadržani značajni ekonomski, socijalni i tehnološki elementi aktivnosti.

3.7. Obrazovna struktura stanovništva

Jedan od veoma bitnih faktora, koji ima veliki značaj u demografskim istraživanjima, je obrazovna struktura stanovništva jer u velikoj meri utiče na prirodno i migraciono kretanje.

Na teritoriji Republike Srbije najčešći oblik obrazovanja kod oba pola je završena srednja škola (42% populacije) dok drugo mesto zauzima osnovno obrazovanje (25%) i čini ga pretežno starije stanovništvo. Sa visokom stručnom spremom je 7% (oko 412 000) a sa višom stručnom spremom je 5% (285 000).

[245] Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Istraživanja pokazuju da se na područja Grada Beograda (22%) nalazi najveći broj stanovnika sa višom i visokom stručnom spremom, zatim Južnobačkog (14%), Nišavskog (12%) i Šumadijskog okruga (10%). Presudni uticaj na ovakvu strukturu ima činjenica da se u ovim okruzima nalaze univerzitetski centri.

U poslednjih deset godina značajno je smanjen broj nepismenih.Tako prema podacima iz 2012. godine nepotpunu školsku spremu ima 677.500 stanovnika Srbije ili 11%, a 2002. bilo ih je više od milion. Sa visokim obrazovanjem u Srbiji je 652.300 stanovnika što je 10,6%, za razliku od 2002. kada je bilo 6,53%. Između dva popisa broj nepismenih je prepolovljen, ali u Srbiji i dalje ima 164.900 nepismenih, od kojih više od 80% čine žene.

Prema poslednjim popisu stanovništva vidi se da se najveći broj nepismenih nalazi među starijom populacijom, uglavnom u poljoprivrednim domaćinstvima i to u populaciji starijoj od 60 godina (80,8%), kao i u opštinama na jugu Srbije.

U Republici Srbiji posebno je izražena razlika u nivou pismenosti ženske i muške populacije. Naime kod muške populacije je evidentna veća pismenost dok se povećava nepismenost koja je izražena kod ženske populacije (razlog tome je delimično patrijarhag i patrijarhalno shvatanje).

Takođe bitan faktor za procenat nepismenog stanovništva u Republici Srbiji je zavisnost od stepena društvenoekonomskog razvoja opštine. Znatno više nepismenih imaju nerazvijene opštine.

3.8. Dostignuti nivo obrazovanja mladih

Relevantan indikator nivoa obrazovanja jednog dela Republike Srbije koji će u budućnosti definisati razvojni potencijal kako opštine tako i Republike Srbije je dostignuti nivo obrazovanja mladih.

Po poslednjem popisu dostignuti nivo obrazovanja mladih je veći u Republici Srbiji i on iznosi 81,5%. U odnosu na prosek 25 zemalja EU bolji je za 6,5%.

Među mladom populacijom (20-24 godine) u Republici Srbiji najviše je onih koji imaju najmanje srednju školu. Taj procenat iznosi 81,5%. Uporedni podaci pokazuju da je ženski pol u prednosti za 2% u odnosu na muškarce.

Nivoa obrazovanja je bitan faktor jer on generiše nezaposlenost na taj način što se sa povećanjem obrazovanja smanjuje nezaposlenost. Postoji samo jedna grupa čije prisustvo nije registrovano u populaciji nezaposlenih u Republici Srbiji, to je VIII stepen stručnosti a učešće u nezaposlenosti sa VII stepenom izražen u procentima iznosi 9,4 procenta.

Grafikon br. 8: Pokazatelji o dostignutom nivou obrazovanja mladih – regionalni ekstremi[246]

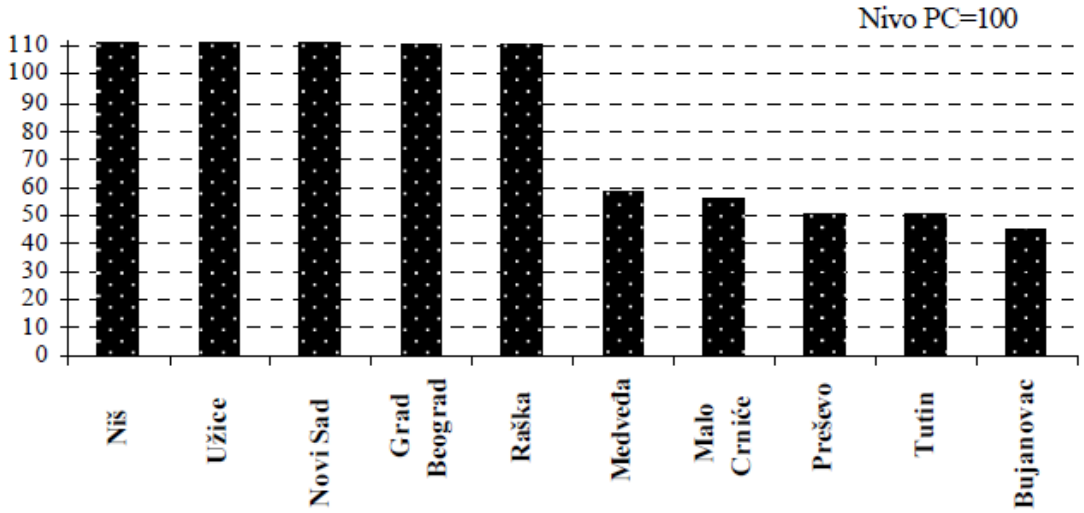

Na osnovu ovih pokazatelja uočava se ogromna nezaposlenost, a više od 1/3 u Republici Srbiji su mladi sa srednjom i višom školom, kada se analizira populacija

[246] Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

starosne grupe mladih. Različiti činioci kao što su stepen razvijenosti, standard ljudi, nivo modernizacije obrazovnih institucija, ekonomska moć regiona, blizina visokim obrazovnim centrima, društvene vrednosti, verska pripadnost, običaji itd. U dobroj meri uslovljavaju neujednačenost ovih pokazatelja na ukupnoj teritoriji Republike Srbije.

3.9. Rano prekinuto školovanje

Prekidanje školovanja u njegovim ranim fazama predstavlja jako značajan strukturni pokazatelj socijalne kohezije svakog društva, i on daje realnu ocenu potencijalnog obima ugroženosti populacije u zemlji. Populacija od 18 do 24 godine, takozvana mlada populacija, zbog učestalog ranog prekida školovanja ima veoma visoku socijalnu i ekonomsku nestabilnost, socijalna potraživanja, zatim visok rizik siromaštva i ne mogu da budu konkurentni na tržištu rada, tj. daju sliku populacije koja veoma teško ostvaruje tranziciju od obrazovanja ka trajnom zaposlenju.

Evidenta je vrednost ovog pokazatelja u Republici Srbiji (18%) što je za 2,5% iznad proseka EU (25 zemalja). Samim tim ima mnogo mladih, tj. mlade populacije, koja sa završenom osnovnom školom ima bitnu predispoziciju za loš socioekonomski status.

U Republici Srbiji može se konstatovati činjenica da procenat ženske populacije je za 8% manji od onih koji poseduju najviše završeno osnovno obrazovanje za mladu populaciju muškog pola (17,8). U većem broju Evropskih zemalja kao i Republici Srbiji veća je mogućnost da školovanje rano prekinu mladi muške populacije. Gledano sa regionalnog stanovišta ovi činici ukazuju da devet okruga Republike Srbije imaju znatno manji broj mladih koji rano prekidaju školovanje u poređenju sa republičkim prosekom.

Grafikon br. 9: Podaci o rano prekinutom školovanju – regionalni ekstremi[247]

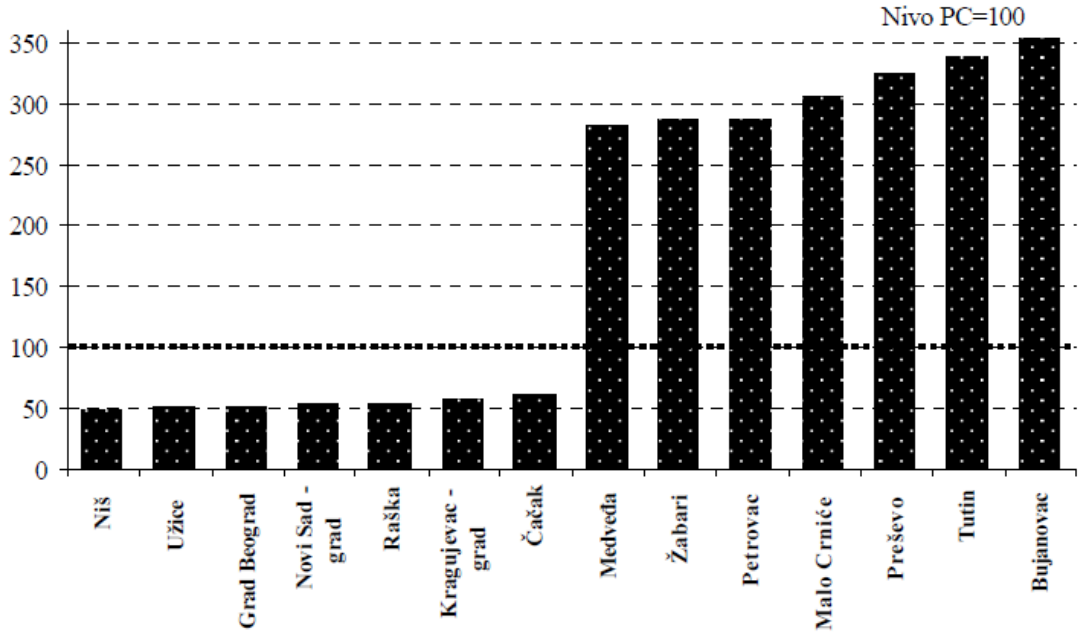

Najizraženija neujednačenost vrednosti kod rano prekinutog školovanja izuzetno mnogo oscilira na nivou opština. Zanimljiv je odnos podata o ranom prekidanju školovanja gde je taj odnos kod najrazvijenih (Niš) opština isti kao i odnos kod najnerazvijenih (Bujanovac) i iznosi 1:7,4.

Značajno je naglasiti da postoji velika razlika opština grada Beograda po pitanju rano prekinutog školovanja.

[247]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

3.10. Regionalno-agrarna demografska analiza

Osnovni cilj regionalnoagrarne demografske analize je da prikaže ukrštanje, kombinaciju dve osnovne razvojne dimenzije i to kretanje posebno radnoaktivnog poljoprivrednog stanovništva kao i udeo ovog dela privrede na poboljšanje ekonomskih rezultata.

Kao izrazito poljoprivredna područja u Republici Srbiji izdvaja se 15 opština, čiji parametri vrednosti više nego dvostruko prevazilaze prosek Republike Srbije.

Sa bržim privrednim razvojem dolazi do modifikovanja stanovništva tj opadanja radnoaktivnog poljoprivrednog stanovništa a sve većeg porasta broja aktivnih u nepoljoprivrednim oblastima.

Broj radnoaktivnog poljoprivrednog stanovništva u Republici Srbiji, smanjen je za oko 1,2 miliona lica.

Ako se posmatra po regionima, broj poljoprivrednog stanovništva posle 1981. godine smanjio se za oko milion lica (sa 27,7% na 10,9%), dok je u području AP Vojvodine došlo do smanjenja broja poljoprivrednog stanovništva za oko 200.000 lica (sa 19,3% na 10,7%).

Na osnovu ovih pokazatelja, može se konstatovati da je u Republici Srbiji evidentno kontinuirano smanjenje aktivnog poljoprivrednog stanovništva iz razloga jer je ukupna agrarna politika pogrešna, sa malim investicijama, jeftinim poljoprivrednim proizvodima, što deluje jako demotivaciono.

Grafikon br. 10: Podaci o poljoprivrednom stanovništvu Republike Srbije[248]

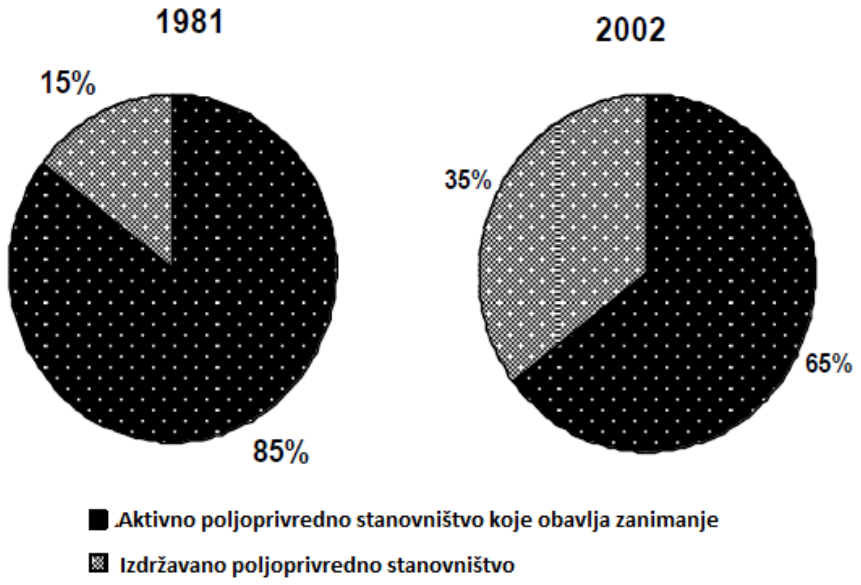

Grafikon br. 11. Podaci o izrazito poljoprivrednim područjima Republike Srbije[249]

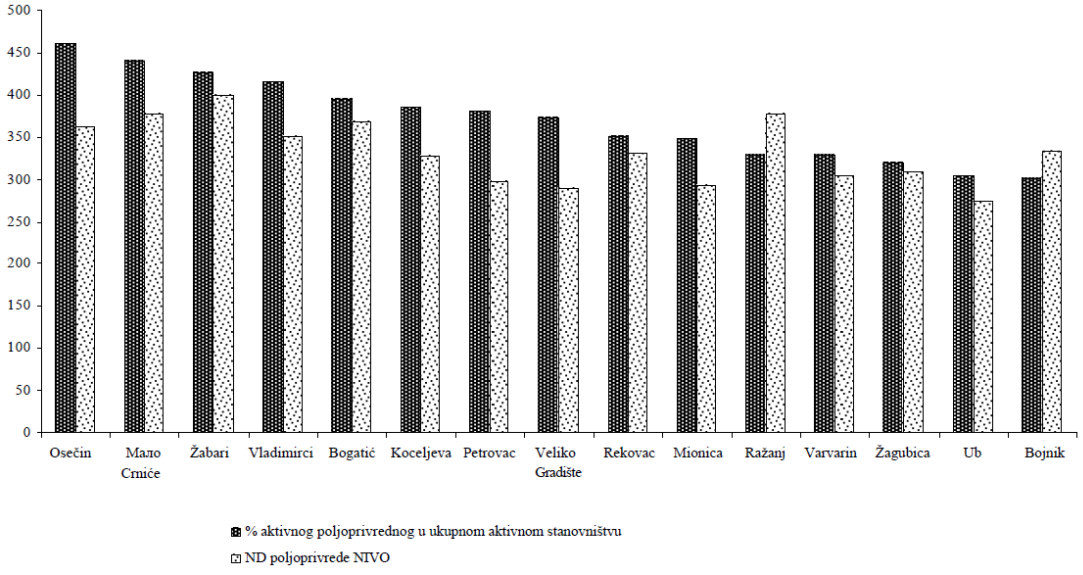

[248]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine
[249]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Regionalna demografska je analiza sastavni deo analize ekonomskih i drugih faktora koji određuju nivo regionalne privredne i druge razvijenosti i umanjenje regionalne i ekonomske disproporcije.

Posmatrano sa privrednog i društvenoekonomskog aspekta, smanjenje broja stanovnika predstavlja veliki i bitan problem, a posebno kada se uzme u obzir i kombinacija sa promenama starosne strukture stanovništva i procesom starenja populacije, dobijamo kao rezultat negativan efekat na tržištu radne snage sve većih problema socijalnog i penzijskog osiguranja, kao i zdravstvene zaštite. Analizirano sa druge strane najveći rizik za nacionalnu ekonomiju Republike Srbije nagoveštava veoma loša obrazovna struktura stanovništva, odlazak mladih visokoobrazovanih stručnjaka svih profila na radu širom Evrope, zatim loša znanja i veštine radnoaktivnog stanovništva.

Najnovije promene i veoma brz razvoj privrede, razvoj novih tehnologija, zahtevaju adekvatno obrazovanje, uz sticanje određenih znanja i veština u osposobljavanju i efikasnom odrađivanju potrebnih zadataka. Ovo je problem sa kojim se sreću gotovo sve države bez obzira da li se radi o tranziciji ili ne.

U ovom kontekstu cilj i zadatak investicionog ulaganja je ulaganje u ljudske resurse, obrazovanje, odnosno u ljudski kapital.

3.11. Zaposlenost i nezaposlenost

Ako posmatramo period od 2001. do 2005. godine, možemo konstatovati da je u tom periodu za 1,5% došlo do smanjenja broja zaposlenosti a za 38% povećanje nezaposlenosti. Ali ako se posmatra privatno preduzetništvo, primetno je da je u tom periodu došlo do povećanja broja zaposlenih lica sa 15% na 25,5%.

Iako je došlo do povećanja broja zaposlenih u privatnom sektoru, to nije bilo dovoljno da apsorbuje ukupan višak radne snage koji je došao iz društvenog sektora i koji je uglavnom odlazio na tržište rada, čime se povećavao broj nezaposlenih lica.

Tabela br. 23: Podaci o zaposlenosti i nezaposlenosti[250]

Naziv okruga	Učešćeu%				Stopa zaposlenosti	Stopa nezaposlenosti	Stoperasta	
	Zaposleni	Nezaposleni	Preduzetnički sektor u ukupnoj zaposlenosti				Zaposleni	Nezaposleni
	200	2005	200	2005	2005	2005	2005	2005
RepublikaSrbija	100,0	100,0	23,1	25,4	27,7	32.5	1,0	4,3
GradBeograd	29,8	16,1	21,2	23,4	38,8	21,6	3,2	8,1
Severno-bački	2,9	3,1	20,4	21,2	28,6	34,8	-0,4	2,7
Srednje-banatski	2,2	3,2	12,7	12,2	21,2	41,3	-3,3	0,2
Severno-banatski	1,9	2,1	16,3	18,1	22,7	36,3	-3,5	-4,7
Južno-banatski	3,8	4,5	21,7	25,9	24,5	37,1	2,8	-0,7
Zapadno-bački	2,4	3,6	22,5	23,9	22,8	40,1	-2,1	0,9
Južno-bački	10,2	9,2	27,3	30,0	35,4	29,1	4,5	5,8
Sremski	3,4	5,3	34,3	35,9	21,3	42,8	1,2	-1,8
Mačvanski	3,2	5,7	28,9	33,9	20,2	43,9	6,4	4,4
Kolubarski	2,3	1,9	37,1	37,9	23,5	29,0	-2,5	5,7
Podunavski	2,4	2,9	25,5	27,8	23,4	34,2	-0,5	23,3
Braničevski	1,9	1,2	25,9	27,6	19,5	20,8	-3,3	7,3
Šumadijski	3,9	3,8	23,7	22,2	26,6	32,2	-3,5	9,3
Pomoravski	3,2	2,9	29,9	38,4	27,9	31,3	10,4	18,2
Borski	1,8	1,8	17,7	14,1	23,9	30,5	-5,1	-5,3
Zaječarski	1,5	1,7	19,2	17,6	22,3	32,5	-7,6	-5,6
Zlatiborski	3,5	4,9	21,5	22,5	22,6	38,6	-2,9	1,4
Moravički	2,8	3,1	16,6	18,5	25,6	32,7	-4,8	-9,8
Raški	3,5	4,9	34,4	37,3	24,4	42,8	2,3	7,8
Rasinski	2,8	3,3	16,3	17,3	21,4	34,6	-0,7	-2,5
Nišavski	4,9	5,5	16,4	22,2	26,5	33,1	3,3	2,6
Toplički	0,9	1,6	17,1	23,5	18,1	46,1	-6,8	22,8
Pirotski	1,5	1,6	23,2	19,9	27,8	34,8	-9,1	7,5
Jablanički	2,5	4,1	26,6	28,7	20,7	44,6	-2,7	1,3
Pčinjski	2,5	3,9	18,1	21,3	21,9	41,6	-3,3	11,2

Ako se posmatra po okruzima, može se konstatovati da su najviši rast zaposlenosti imali Pomoravski (10,4%), zatim Mačvanskom (6,4%), a da je Raški okrug, kome pripada opština Tutin imao (2,3%) povećanja zaposlenosti.

Ako se posmatra učešće zaposlenih u privatnom sektoru u ukupnoj zaposlenosti koja je iznad proseka Republike Srbije a koji iznosi 25,4%, može se zaključiti da je povećano učešće zastupljeno u Raškom okrugu a ono iznosi 37,5%. Neki od pokazatelja koji ukazuju na evidentnu nezaposlenost su: neaktivnost i loša angažovanost radne snage, loši uslovi rada, niska cena rada, loše kompetencije zaposlenih, loša edukacija zaposlenih itd.

[250]Izvor: RZR na osnovu podataka RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Grafikon br. 12: Podaci o stopi zaposlenosti po okruzima u 2005. godini[251]

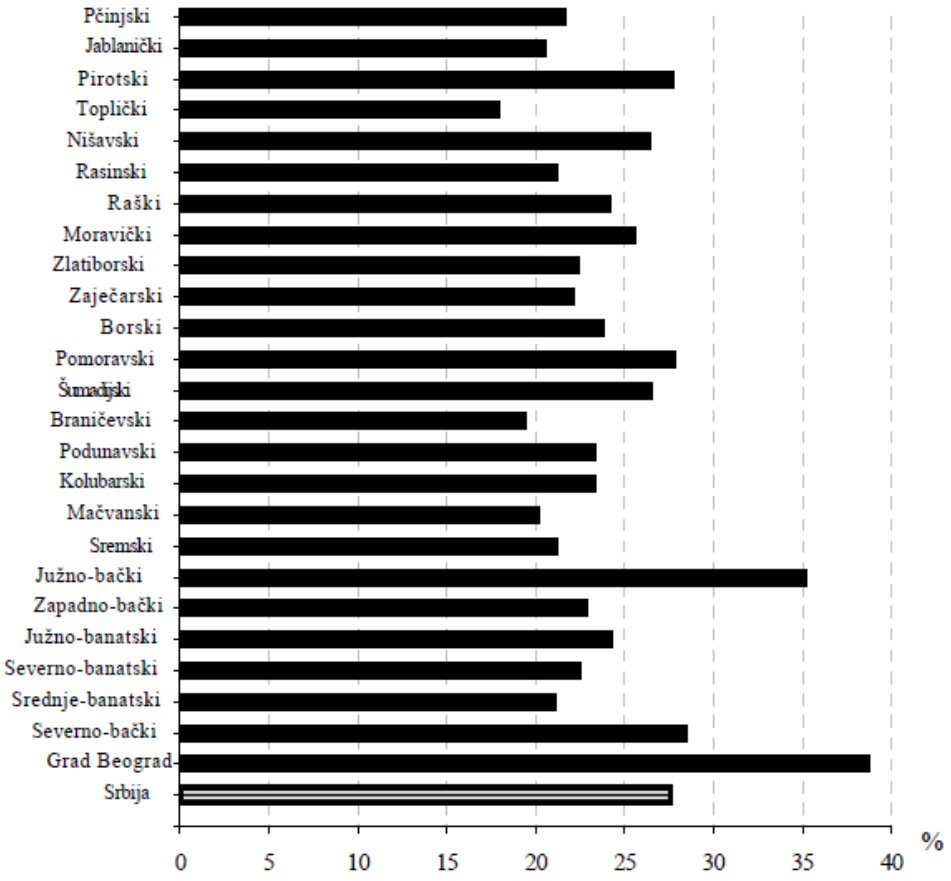

[251]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Grafikon br. 13: Podaci o stopi nezaposlenosti po opštinama u 2005. godini[252]

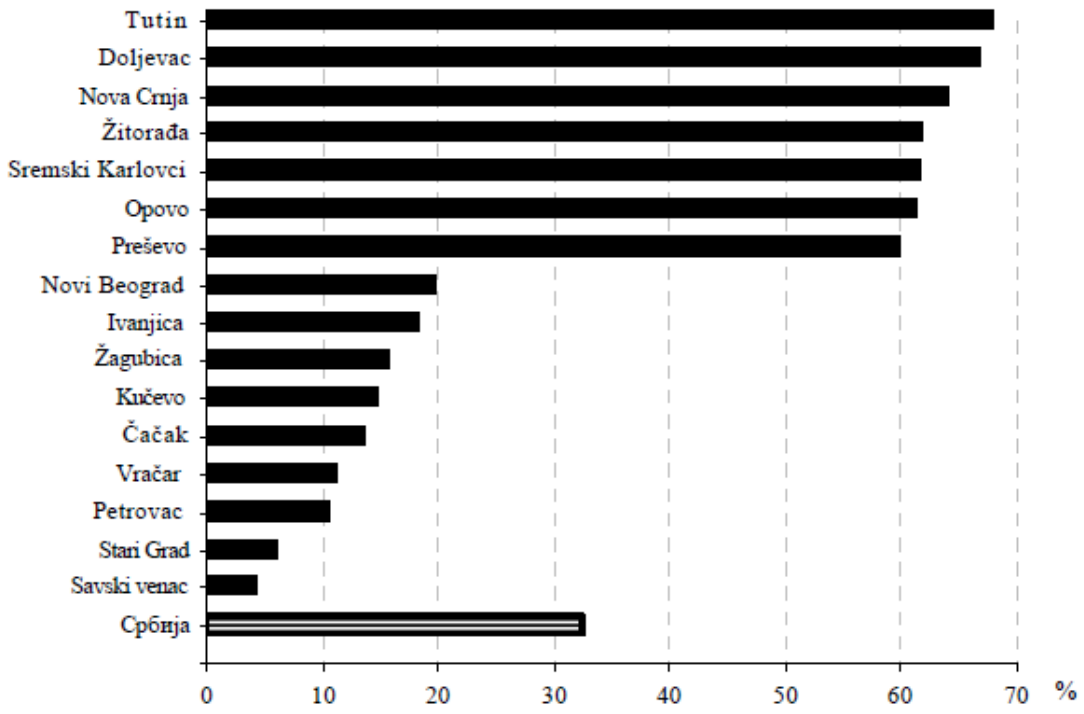

Problem se sastoji u tome što nezaposlenost ima suštinski i strukturno, dugoročni i tranzicioni karakter. Visoka stopa evidentirane nezaposlenosti, takođe prikrivena zaposlenost (tj. višak zaposlenih) usmeravaju nas na veoma nepovoljnu situaciju na tržištu rada a pre svega na dugoročni karakter i veliku strukturnu nezaposlenost. To je logična posledica zbog nedostatka investicija, što blokira proces proširene reprodukcije i u takvom privrenom ambijentu nema zapošljavanja niti otvaranja novih radnih mesta.

[252]Izvor: Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 28.06.2014. godine

Tabela br. 23: Broj zaposlenih

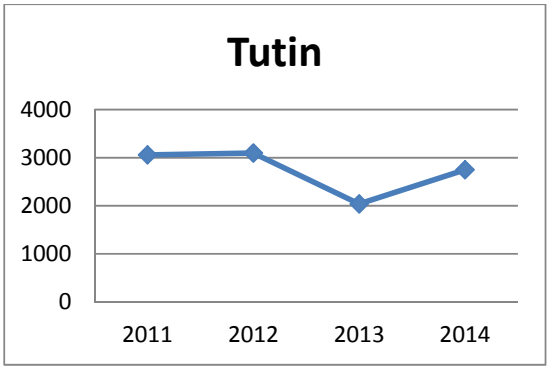

Tabela br. 24: Broj zaposlenih

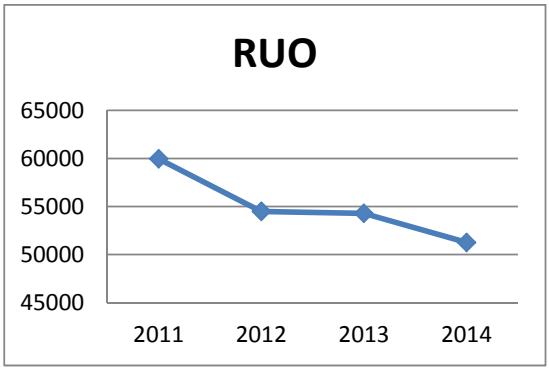

Tabela br.25: Broj zaposlenih

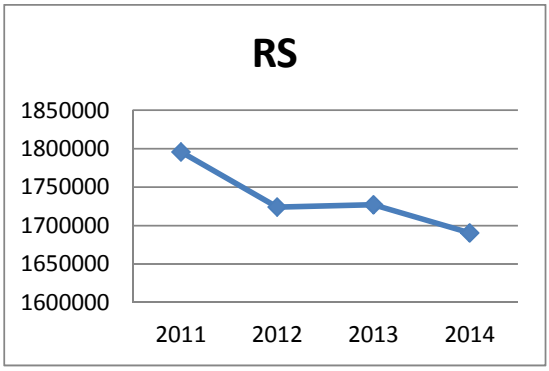

Da je zapošljavanje rak-rana srpske privrede ništa ne pokazuje bolje nego poslednji podaci Ministarstva finansija o broju zaposlenih u Srbiji, a oni kažu da radno mesto trenutno ima 1.690.439 ljudi, što je 36.000 manje nego na početku ove godine.

Tabela br. 26: Stopa zaposlenosti

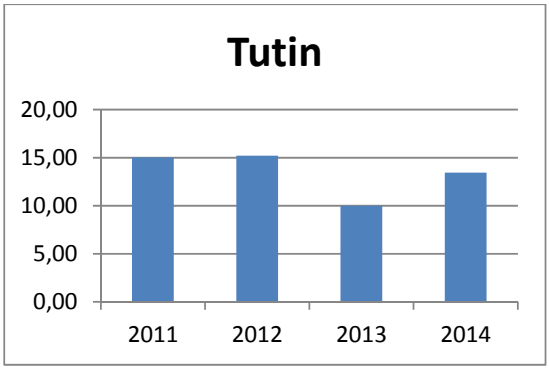

Tabela br. 27: Stopa zaposlenosti

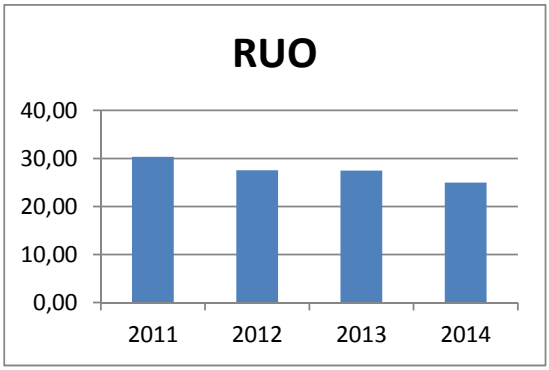

Tabela br. 28: Stopa zaposlenosti

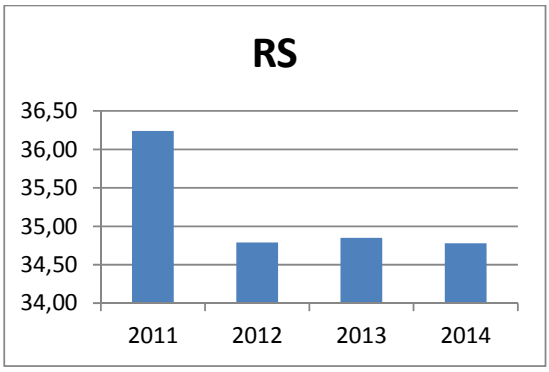

Iz ovih tabela se vidi odnos zaposlenosti u Raškom okrugu, Republici Srbiji i u opštini Tutin. Ono što je primetno je da je u opštini Tutin broj zaposlenih u 2011. godini bio 15,02%, da bi u 2014. godini taj broj dospeo na 13,45%. Što se tiče Raškog upravnog okruga, u 2011. godini procenat zaposlenih je iznosio 30,32%, da bi u 2014. godini broj

zaposlenih sišao na 24,98%. Obzirom da opština Tutin spada u Raški okrug, ona u velikoj meri smanjuje procenat zaposlenih na nivou okruga, a to znači da je u ostalim opštinama Raškog okruga procenat zaposlenosti mnogo veći nego u Tutinu. Situacija u Republici Srbiji je sasvim drugačija, tako da je u 2011. godini bilo 36,24% zaposlenih, što procentualno iznosi duplo više nego u opštini Tutin. Isto tako i u 2014. godini taj procenat u Republici Srbiji iznosi 34,78% što je tri puta više nego u opštini Tutin.

Tabela br. 29: Broj nezaposlenih

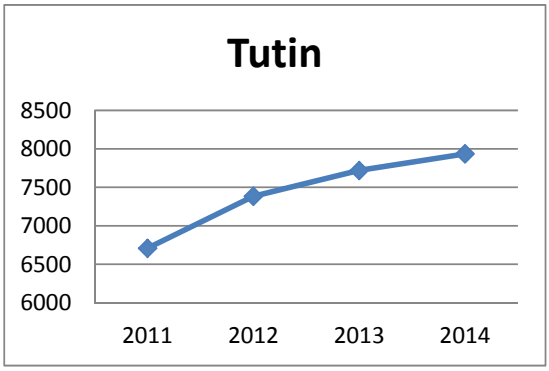

Tabela br. 30: Broj nezaposlenih

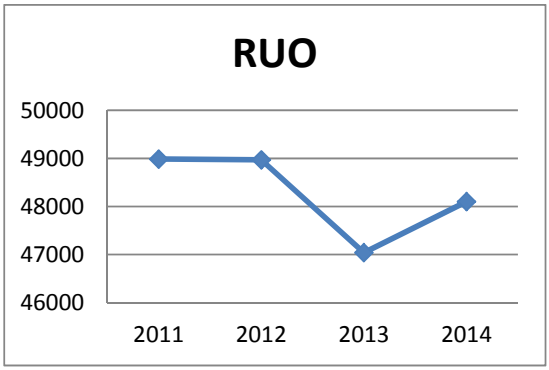

Tabela br. 31: Broj nezaposlenih

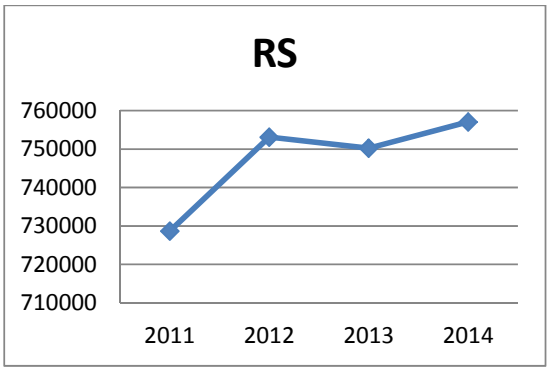

Stopa nezaposlenosti je broj nezaposlenih radnika podeljen sa ukupnim brojem stanovništva sposobnog za rad, a tu spadaju osobe izmedju 16 i 65 godina.

Činjenica je da Tutin spada u sami vrh opština sa prirodnim priraštajem, i u sami vrh po stopi nezaposlenosti. Samim tim, on spada i u sami vrh po broju nezaposlenih lica izraženo u procentima. Tako je u opštini Tutin u 2011. godini broj nezaposlenih lica iznosio 6707 ili u procentima 21%, dok je broj nezaposlenih u Republici Srbiji u 2011. godini bio 0,09%. U 2014. godini situacija je slična: broj nezaposlenih lica se povećava u celoj Srbiji, tako da je opština Tutin i dalje u samom vrhu u broju nezaposlenih lica. U procentima to izgleda ovako:

- U Republici Srbiji – 10,5%
- U Opštini Tutin – 23%

Tabela br. 32: Nezaposleni do 55 g. života

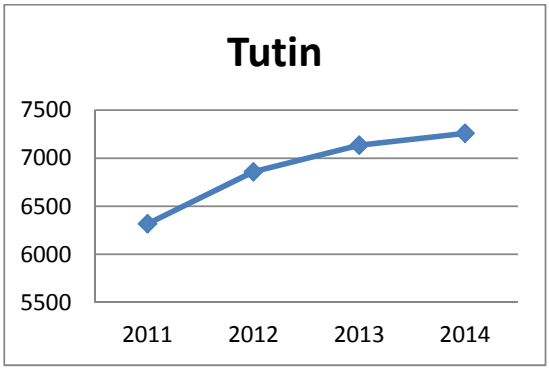

Tabela br. 33: Nezaposleni do 55 g. života

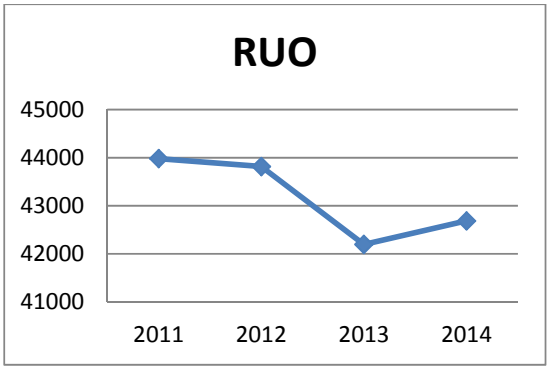

Tabela br. 34: Nezaposleni do 55 g. života

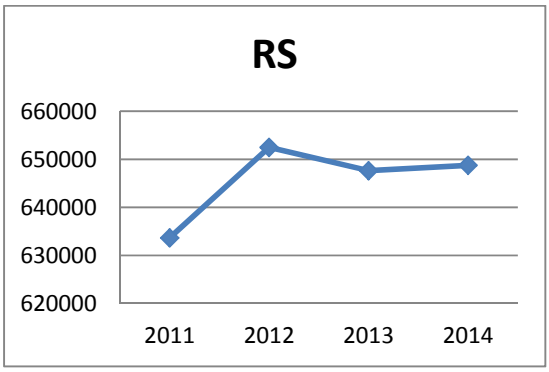

U Srbiji je nezaposlena polovina mladih uzrasta od 15 do 24 godine, dok je ukupna stopa nezaposlenosti dva i po puta manja kod onih izmedju 15 i 30 godina.

Tabela br. 35: Nezaposleni sa više od 55 g. života

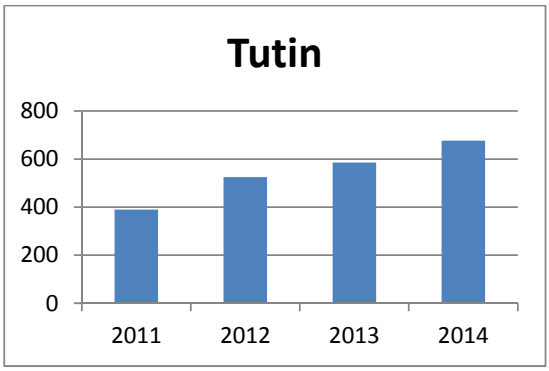

Tabela br. 36: Nezaposleni sa više od 55 g. života

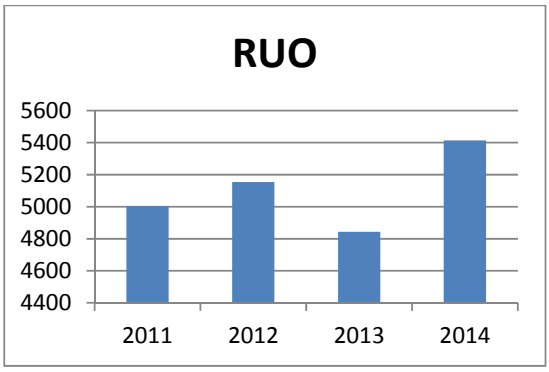

Tabela br. 37: Nezaposleni sa više od 55 g. života

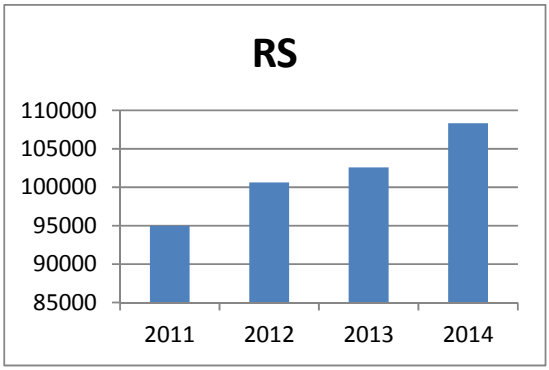

U opštini Tutin broj nezaposlenih preko 55 godina je veoma mali i on se kreće od 6-8%, dok se taj broj u Raškom upravnom okrugu kreće od 10-11% a u Republici Srbiji od 13-14%.

Tabela br. 38: Korisnici novčane naknade

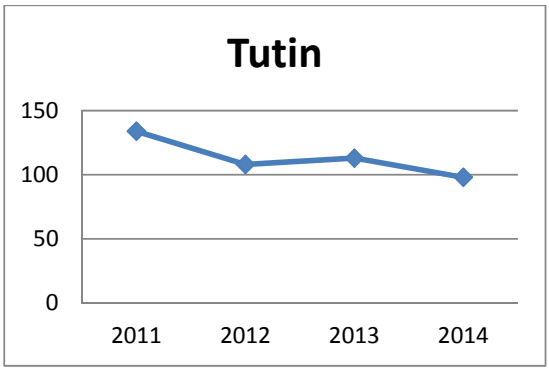

Tabela br. 39: Korisnici novčane naknade

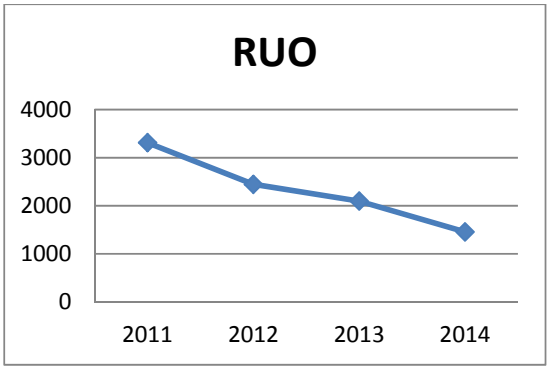

Tabela br. 40: Korisnici novčane naknade

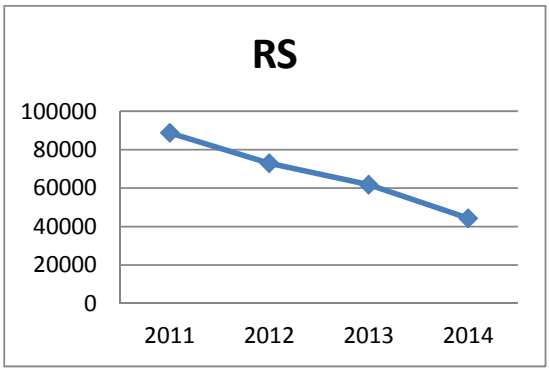

Isto kao i u ostalim socioekonomskim aspektima[253] i u pogledu korisnika novčane naknade Tutin je na poslednjem mestu. Naime, u opštini Tutin i u Raškom okrugu novčanu naknadu prima oko 0.4%, dok je taj procenat u Srbiji tri puta veći.

[253]Šire u Ilić, V.: *Strategija za smanjenje siromaštva u procesu tranzicije na primeru Srbije*, Prosveta, Beograd, 2009.

Tabela br. 41: Broj penzionera ispod najnižeg iznosa penzija

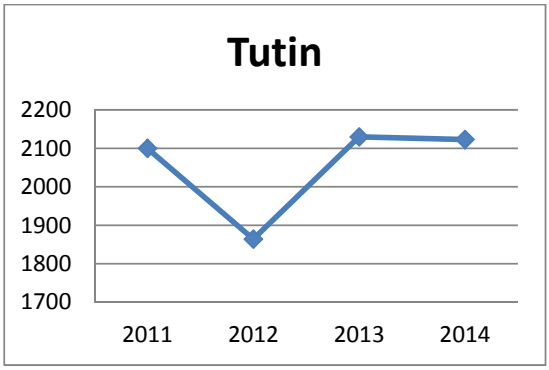

Tabela br. 42: Broj penzionera ispod najnižeg iznosa penzija

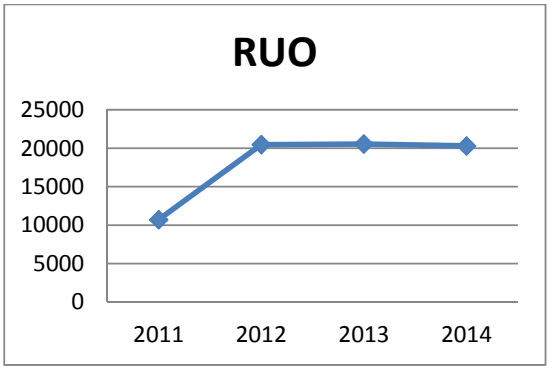

Tabela br. 43: Broj penzionera ispod najnižeg iznosa penzija

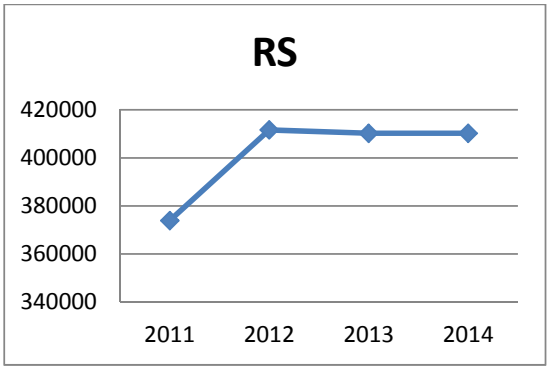

Osim ovih, radjena su i istraživanja o broju penzionera čija su primanja ispod najnižeg iznosa penzija pio zaposlenih, pio samostalnih delatnosti, pio poljoprivrednika. I dok je u opštini Tutin u periodu od 2011 do 2012. godine broj penzionera ispod najnižeg iznosa penzija opao za 12 %, u Raškom upravnom okrugu taj broj se povećao za 100%. U Republici Srbiji došlo do povećanja broja penzionera ispod najnižeg iznosa penzija za 10%. U opštini Tutin u periodu od 2012 do 2013. godine broj penzionera ispod najnižeg iznosa penzija se povećao i došao na stanje približno 2011. godini dok je u Raškom upravnom okrugu i u Republici Srbiji broj ostao približno isti sve do kraja 2014. godine. Posmatrajući tabele vezane za pio zaposlenih, pio samostalnih delatnosti i pio poljoprivrednika vidi se da je procenat približno isti kako kod opštine Tutin, Raškog upravnog okruga, tako i kod Republike Srbije i da je razlika u nijansama.

Tabela br. 44: Pio zaposlenih

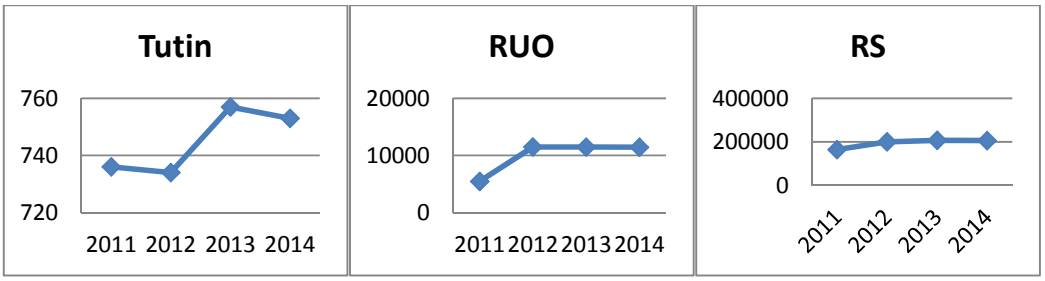

Tabela br. 45: Pio samostalnih delatnosti

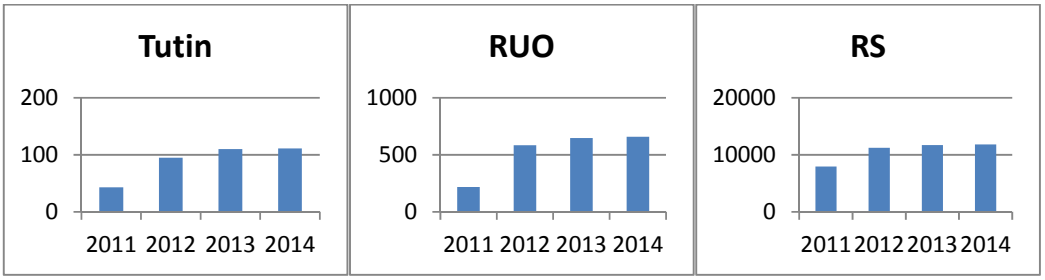

Tabela br. 46: Pio poljoprivrednika

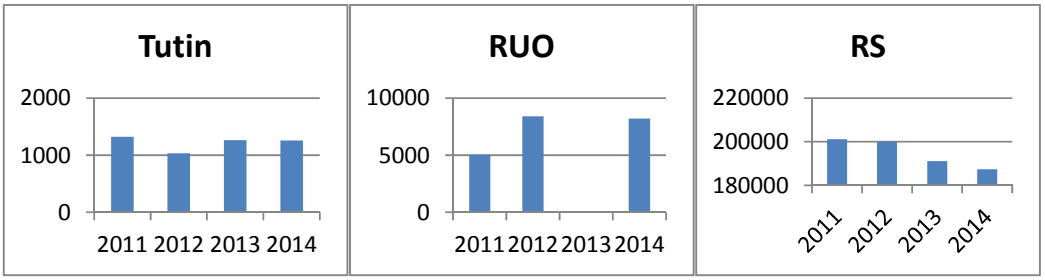

U delu istraživanja prezentiramo podatke o broju lica korisnika MOP-a /materijalnog obezbedjenja porodica/, broju lica korisnik NSP-i /novčane socijalne pomoći/, zatim broju lica korisnika dečijeg dodatka i broju lica korisnika TNP-a /tudja nega i pomoć/. Tabele su date pojedinačno za opštinu Tutin, za period od 2011 do 2014. godine, zatim za Raški upravni okrug i na kraju za Republiku Srbiju, najpre za broj lica, zatim za broj porodica korisnika i na kraju procenat učešća u odnosu na broj gradjana.

Tabela br. 47: MOP i NSP Tutin 2011

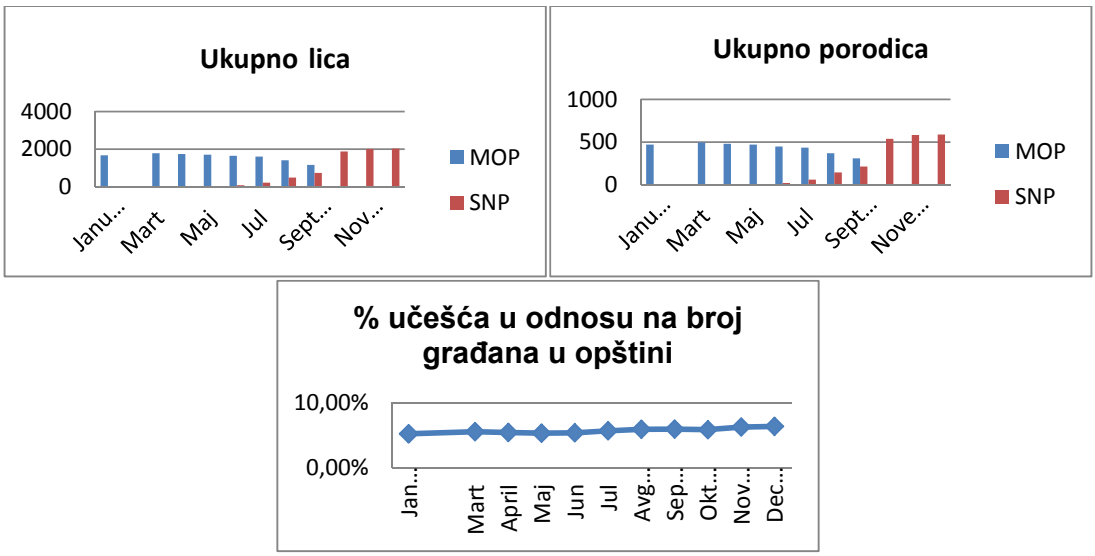

Tabela br. 48: MOP i NSP Tutin 2012

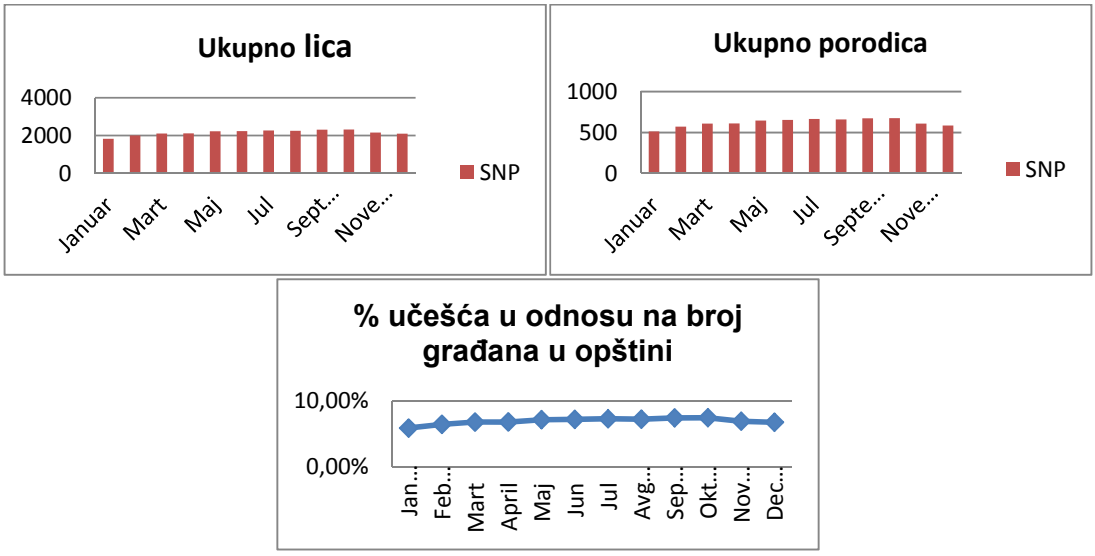

Tabela br. 49: MOP i NSP Tutin 2013

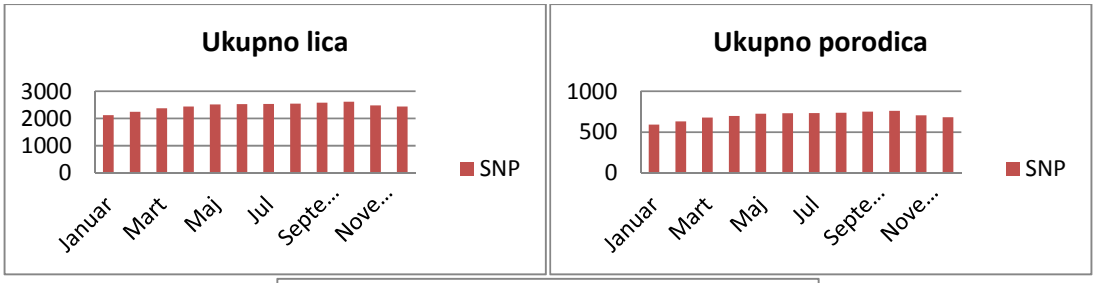

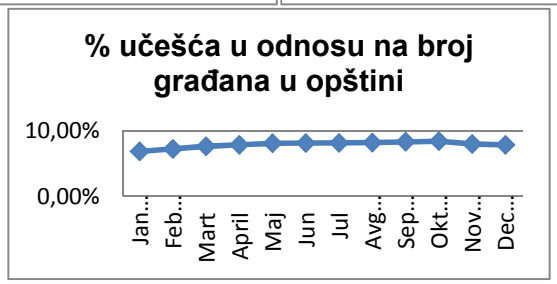

Tabela br. 50: MOP i NSP Tutin 2014

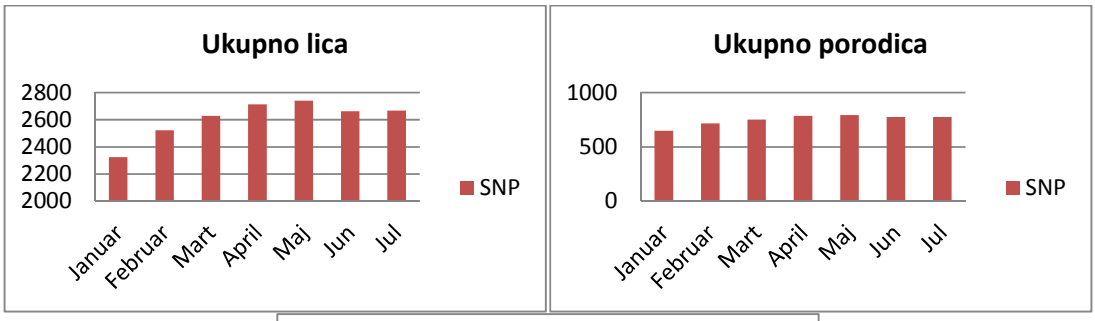

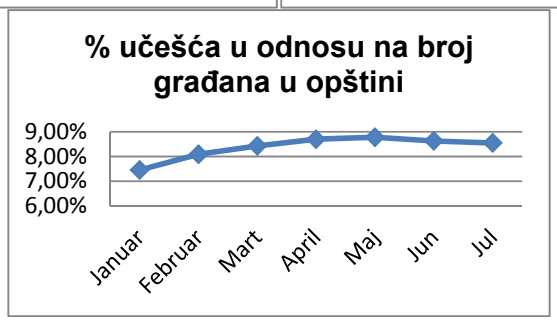

Broj stanovnika

Tabela br. 51: MOP i NSP Tutin 2011-2014

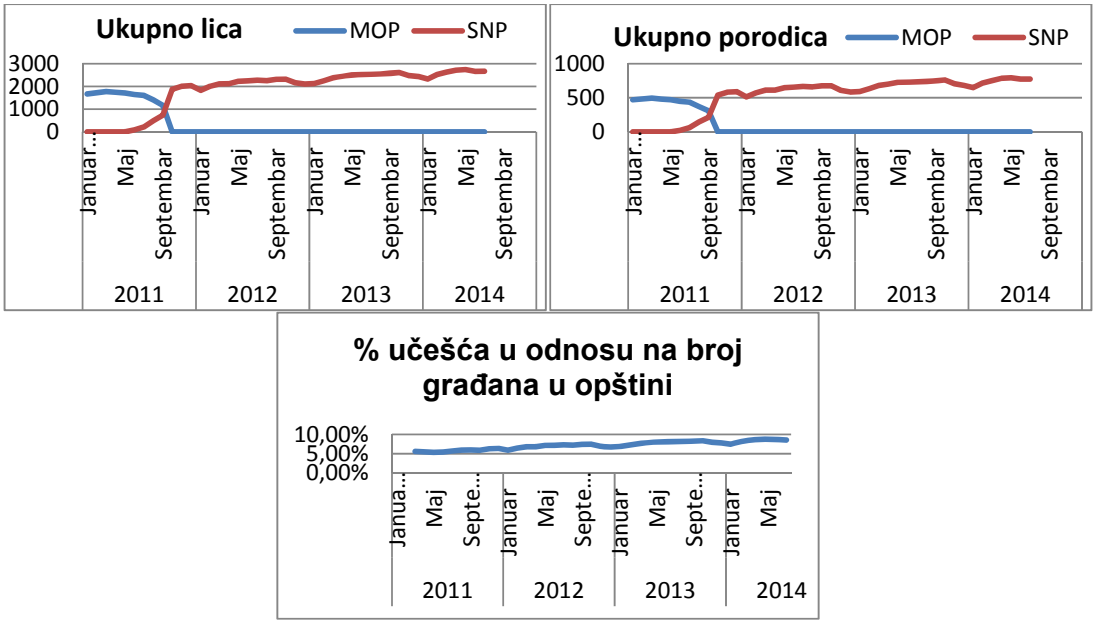

Iz grafikona se može videti procentualno učešće broja korisnika opštine Tutin u MOP-u koji je trajao do oktobra 2011. godine, da bi se posle oktobra MOP ukinulo u celoj Srbiji. Učešće gradjana opštine Tutin u NSP u periodu od 2011 do 2014. godine dato je u grafikonima i kreće se od 5,2% u 2011. godini do 6%, da bi u 2012. godini NSP dostigla procenat od 7,5%, do 8% u 2013. godini, a u 2014. godini 8,55% učešća u odnosu na broj gradjana opštine Tutin.

Tabela br. 52: Dečji dodatak Tutin 2011

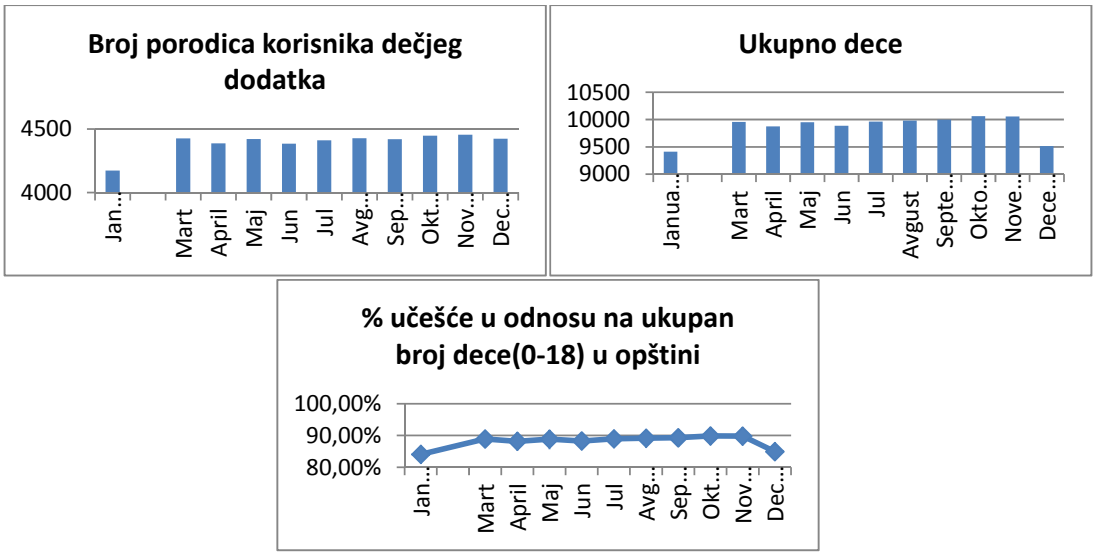

Tabela br. 53: Dečji dodatak Tutin 2012

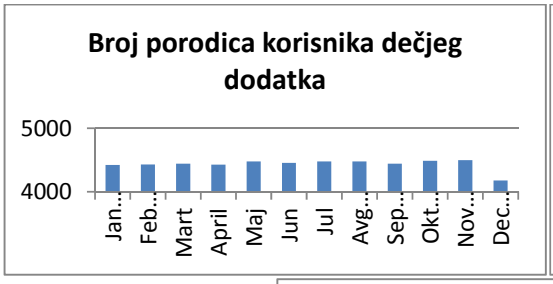

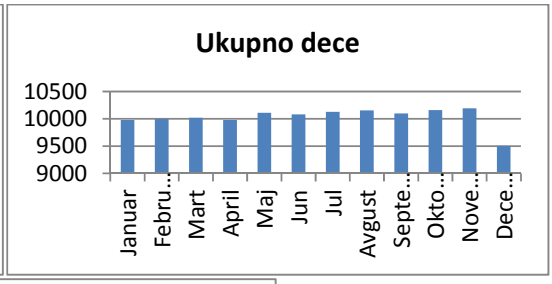

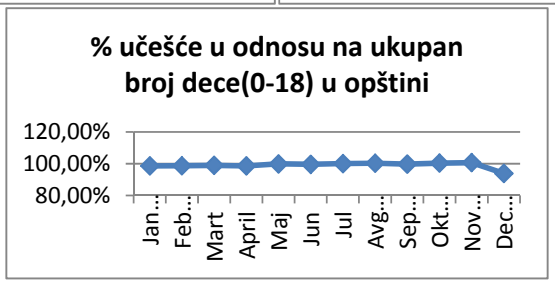

Tabela br. 54: Dečji dodatak Tutin 2013

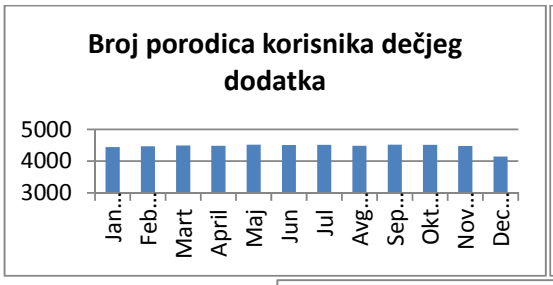

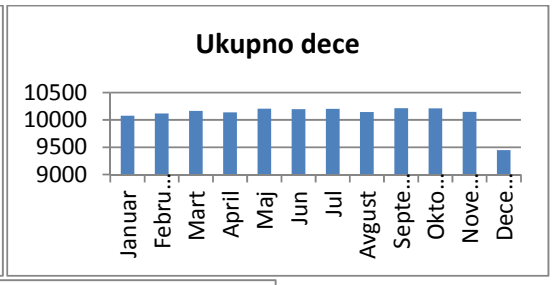

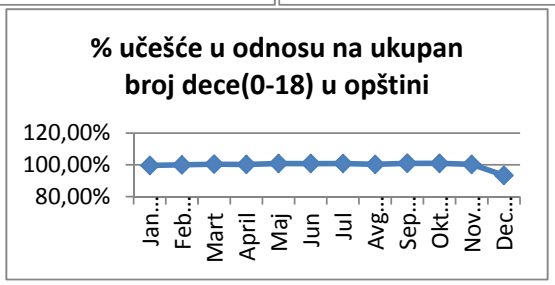

Tabela br. 55: Dečji dodatak Tutin 2014

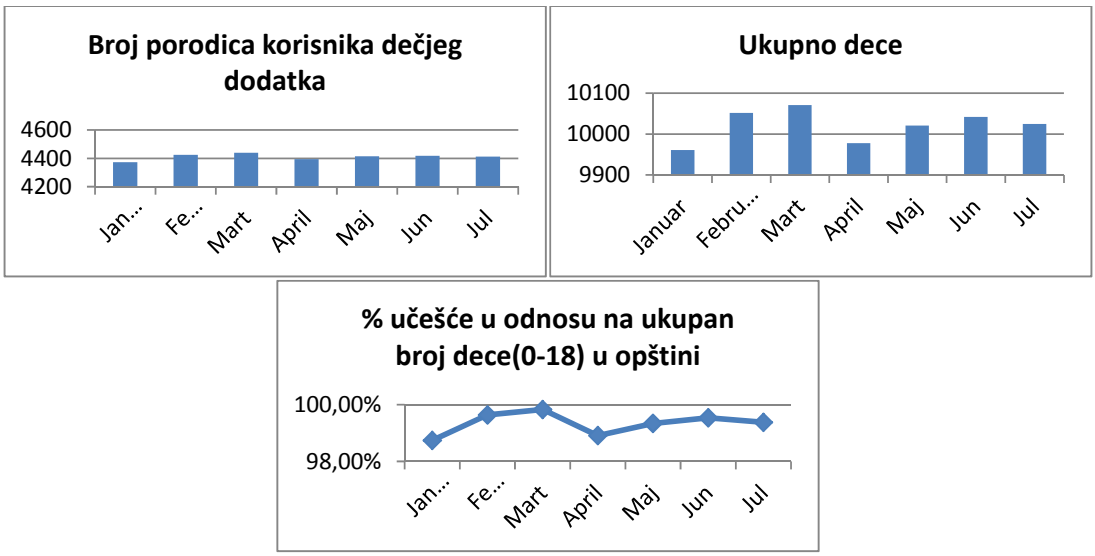

Tabela br. 56: Dečji dodatak Tutin 2011 - 2014

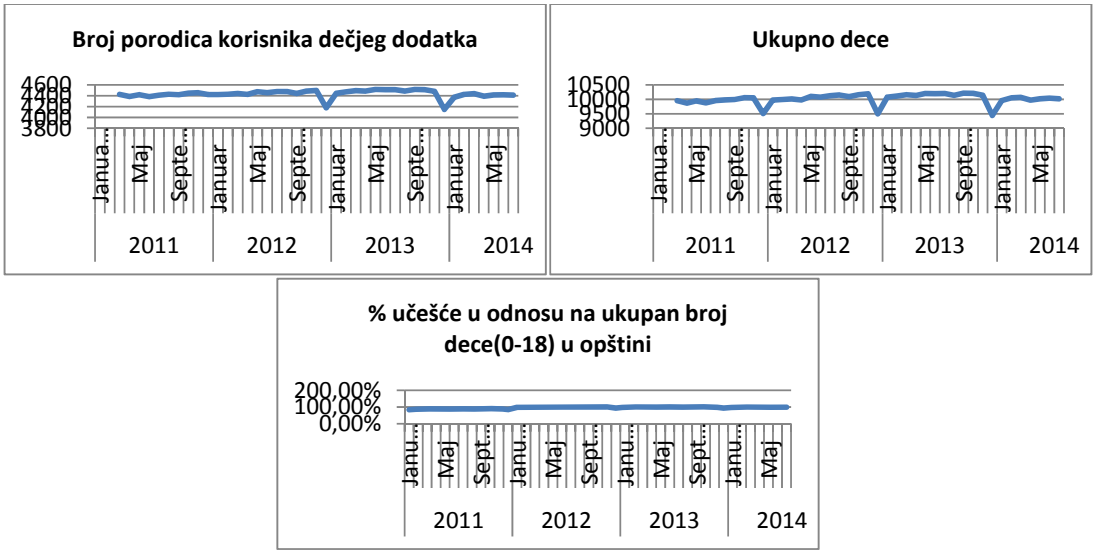

Kada je reč o korisnicima dečijeg dodatka, svakako treba napomenuti činjenicu da je opština Tutin u samom vrhu opština u Republici Srbiji po procentualnom učešću korisnika dečijeg dodatka u odnosu na ukupan broj dece od 0 do 18 godina.

Učešće broja korisnika dečijeg dodatka opštine Tutin dato je u grafikonima u periodu od 2011 do 2014. godine, i kreće se izmedju 85 i 88% u 2011. godini, da bi u periodu od 2012 do 2014. godine broj korisnika dečijeg dodatka dostigao procenat od 98 do 100% .

Tabela br. 57: TNP Tutin 2011

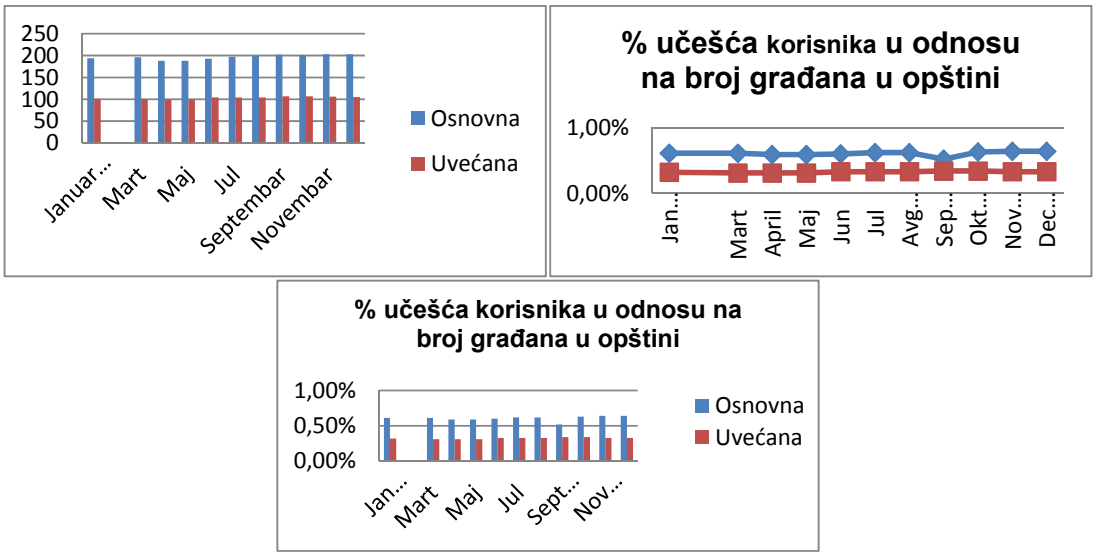

Tabela br. 58: TNP Tutin 2012

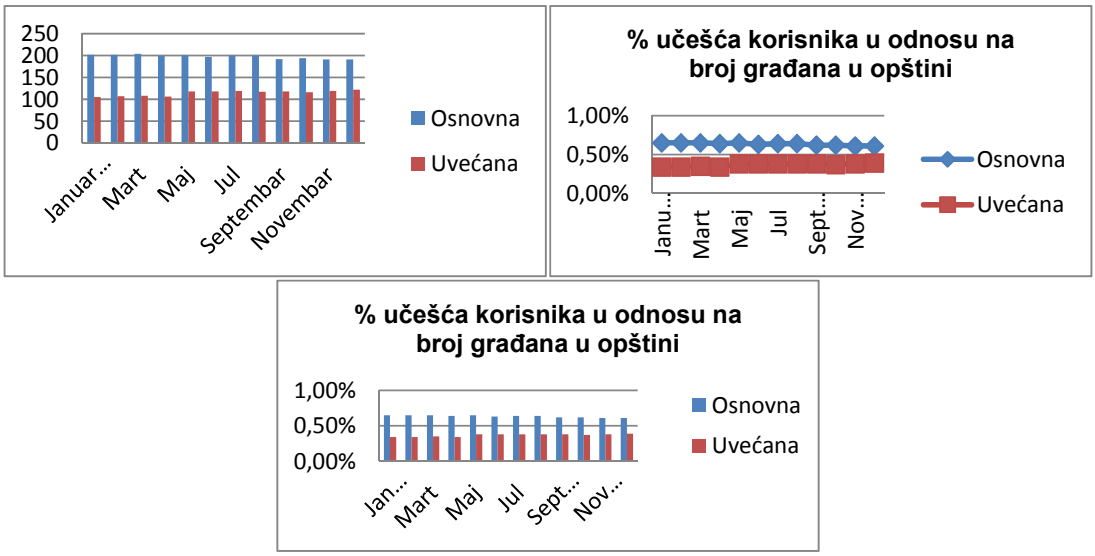

Tabela br. 59: TNP Tutin 2013

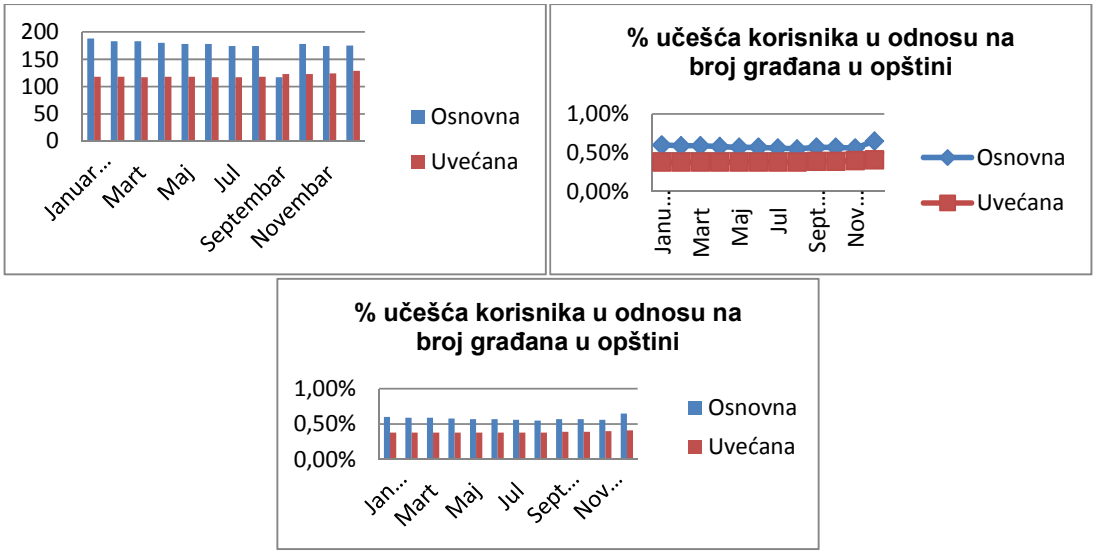

Tabela br. 60: TNP Tutin 2014

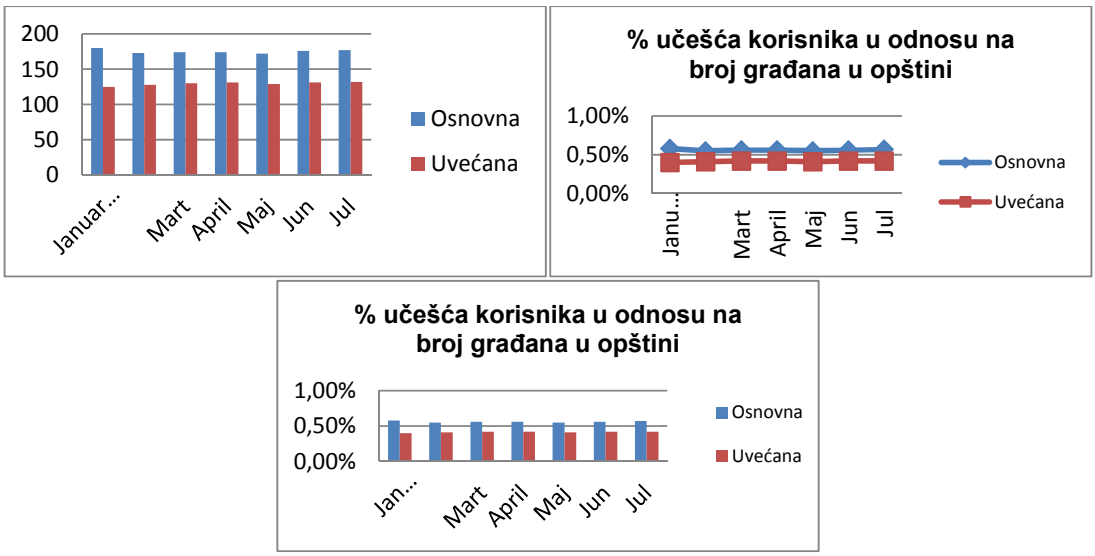

Tabela br. 61: TNP Tutin 2011 – 2014

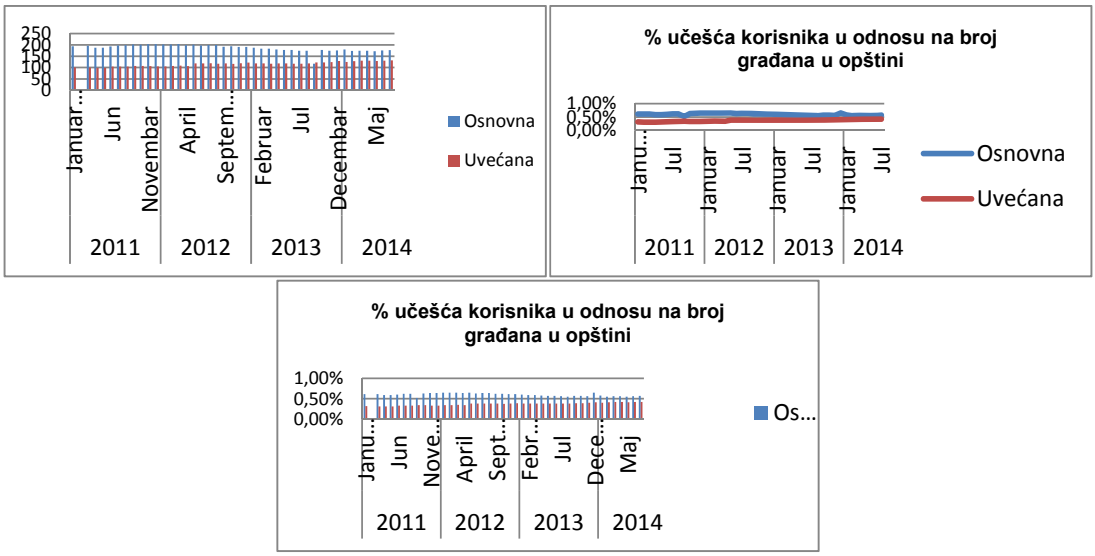

Posmatrajući pokazatelje TNP-i, može se zaključiti da i u ovom segmentu opština Tutin spada u red prosečnih opština korisnika TNP u Republici Srbiji. Kada je reč o korisnicima TNP, uzimajući u obzir i osnovnu i uvećanu TNP, ranije je postojala bojazan i sram od korišćenja TNP, prevashodno zbog saznanja komšija i rodbine, da bi se posle svih dešavanja na ovim prostorima to prevazišlo. Tako da se taj broj povećavao naročito od 2010. godine i već u 2011. godini dostigao procenat od 0,93 do 0,97%. Učešće broja korisnika TNP se blago povećalo u periodu od 2011 do 2014. godine, tako da je na kraju 2014. godine dostiglo 0,99 % korisnika tuđe nege i pomoći. Kada je reč o korisnicima TNP do nedavno prisutne su bile predrasude da je primanje TNP kompromitovanje porodice. To je kulturološki obrazac i palanačko poimanje vrednosti.

Tabela br. 62: MOP i NSP RUO 2011

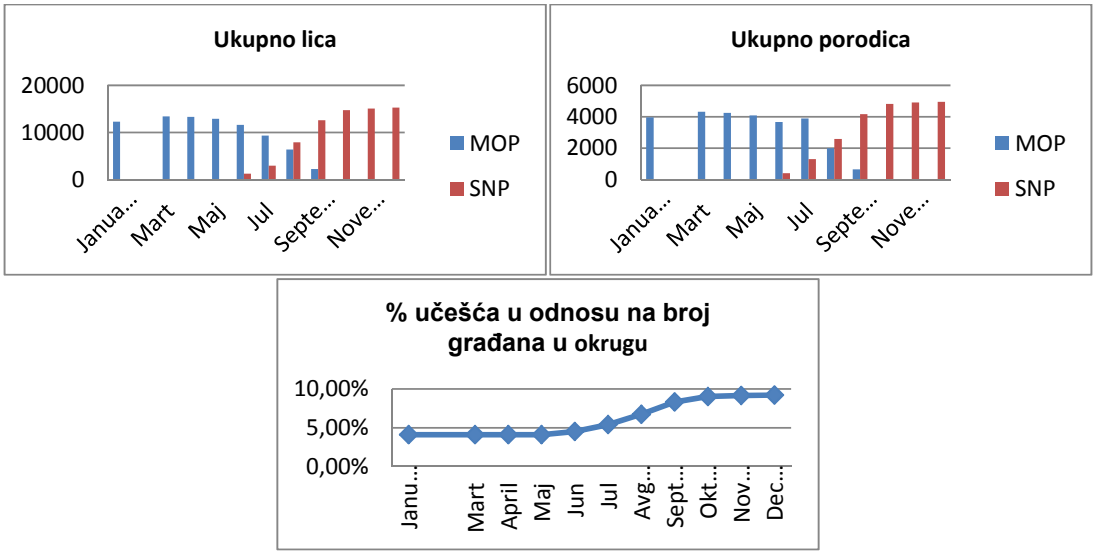

Tabela br. 63: MOP i NSP RUO 2012

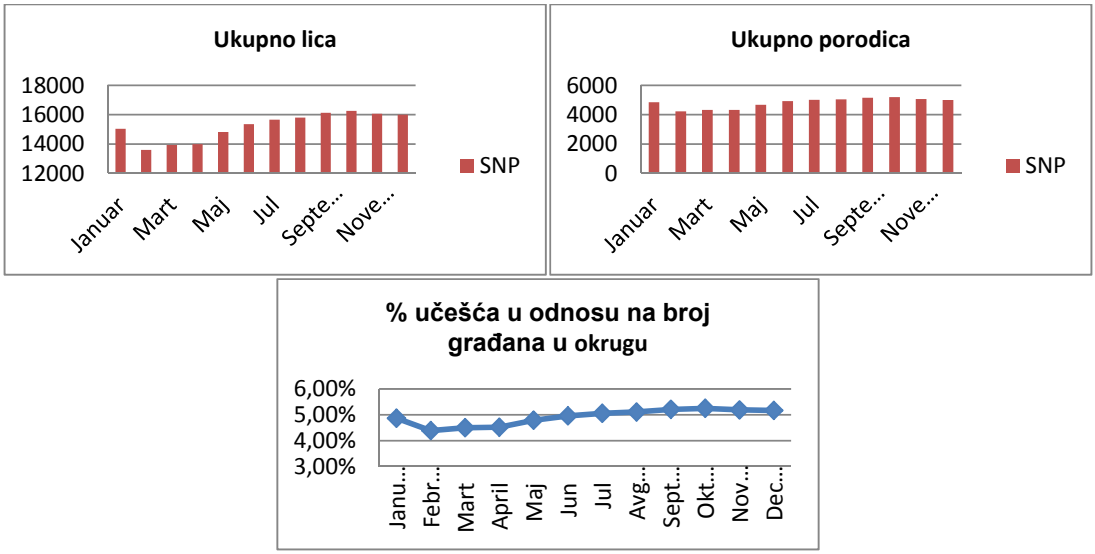

Tabela br. 64: MOP i NSP RUO 2013

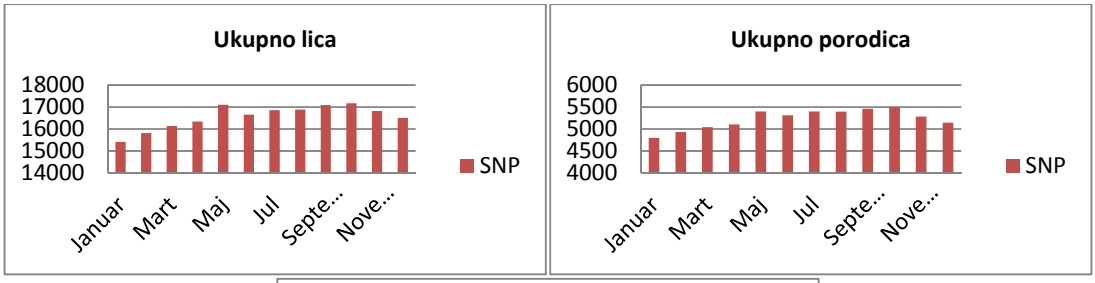

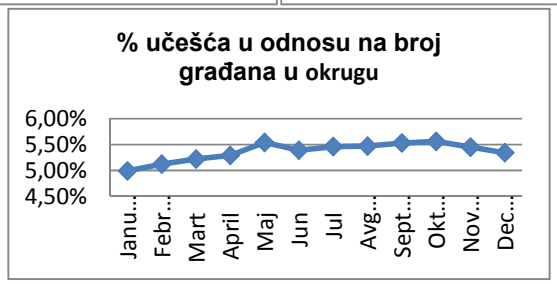

Tabela br. 65: MOP i NSP RUO 2014

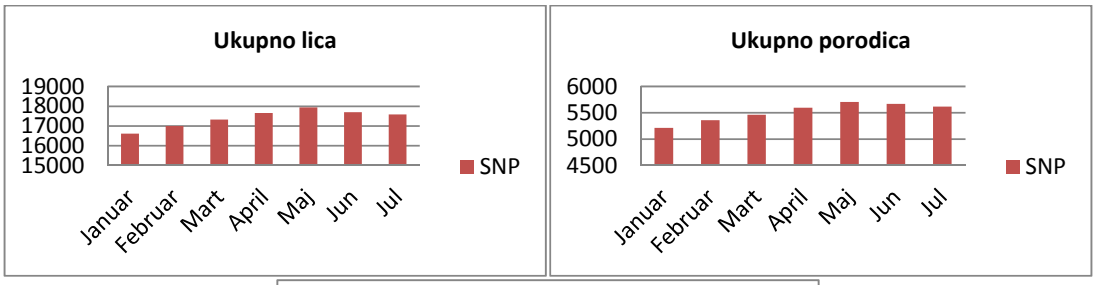

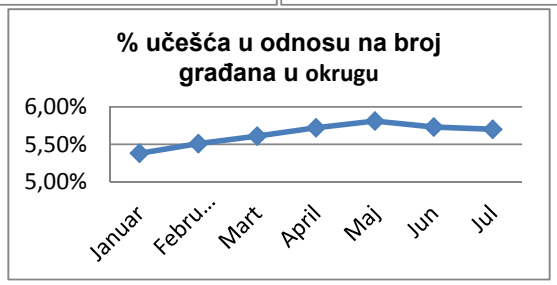

Tabela br. 66: MOP i NSP RUO 2011-2014

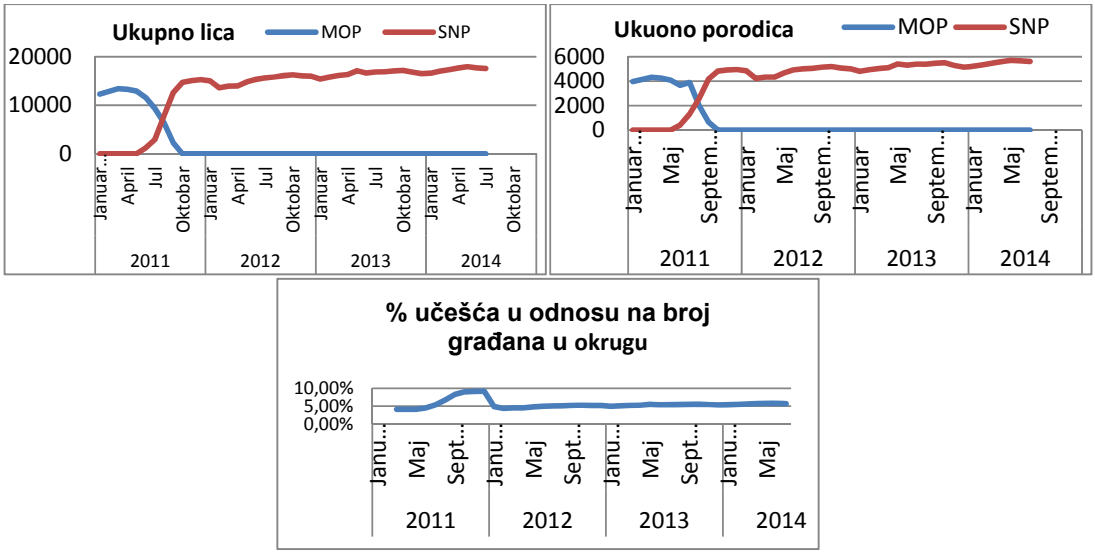

U našem istraživanja, osim analiza koje su radjene za opštinu Tutin, takodje su radjena istraživanja i za Raški upravni okrug o broju lica korisnika MOP-a /materijalnog obezbedjenja porodica/ i broju lica korisnik NSP-i /novčane socijalne pomoći/. Osim grafikona koji su dati pojedinačno za opštinu Tutin, za period od 2011 do 2014. godine, dati su i grafikoni za Raški upravni okrug .

Posle ukidanja MOP u oktobru 2011. godine analizirali smo učešće gradjana RUO u NSP.

Dok se u opštini Tutin broj lica korisnika NSP kretao od 5,2% u 2011. godini do 6,%, taj procenat u RUO kretao se je od 4,11 do 9,21%. U periodu od 2012 do 2014. godine u opštini Tutin broj korisnika kretao se od 7,5% do 8,55%. U RUO taj procenat korišćenja NSP je opao i kretao se od 4,80 do 5,70%, odakle se vidi da je procentualno mnogo veći broj gradjana opštine Tutin koristio NSP u odnosu na broj gradjana Raškog upravnog okruga.

Tabela br. 67: Dečji dodatak RUO 2011

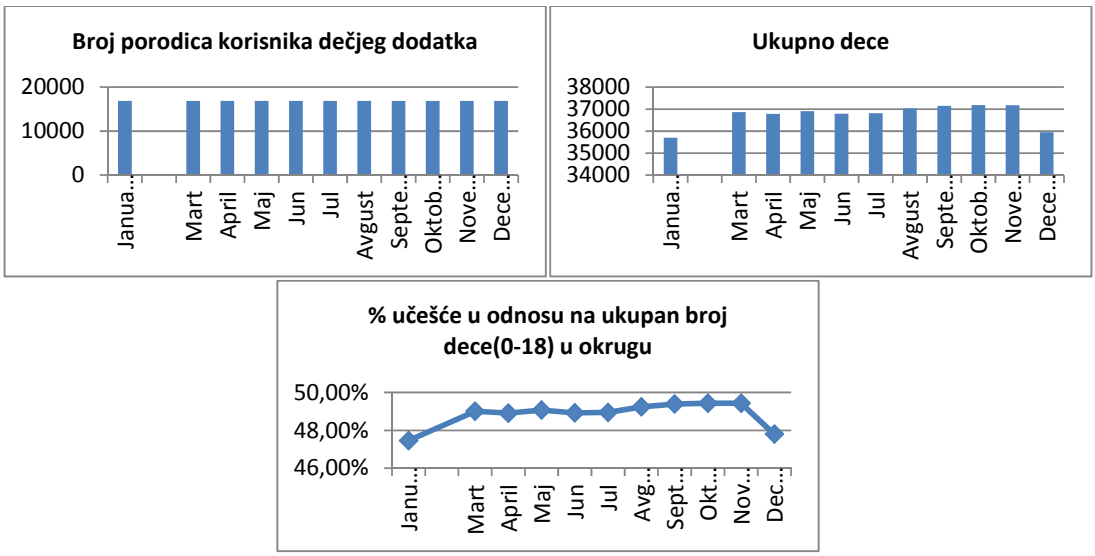

Tabela br. 68: Dečji dodatak RUO 2012

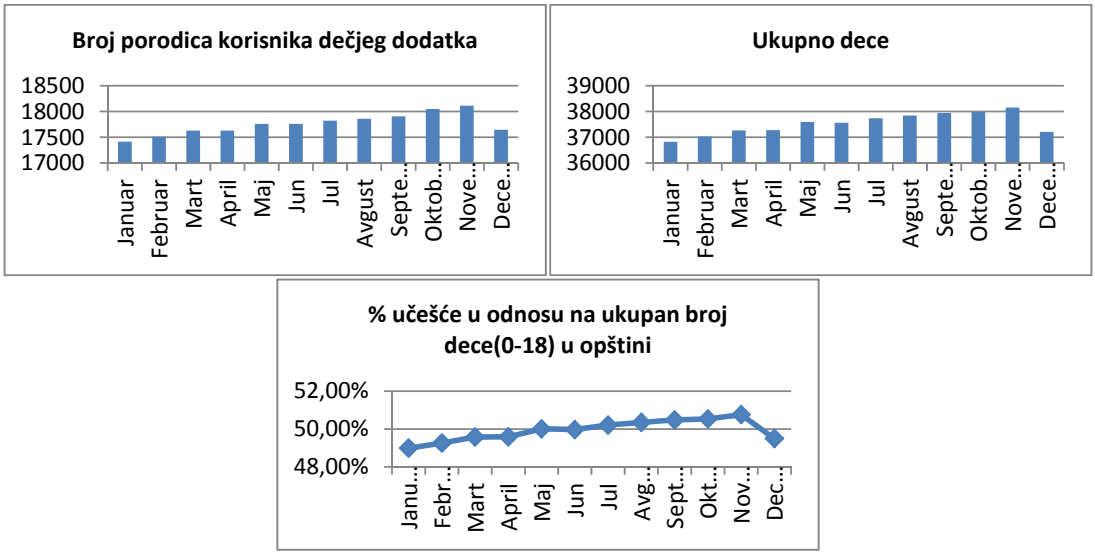

Tabela br. 69: Dečji dodatak RUO 2013

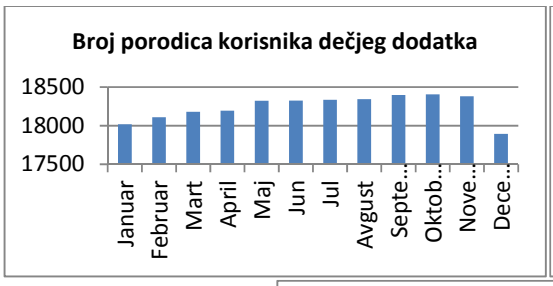

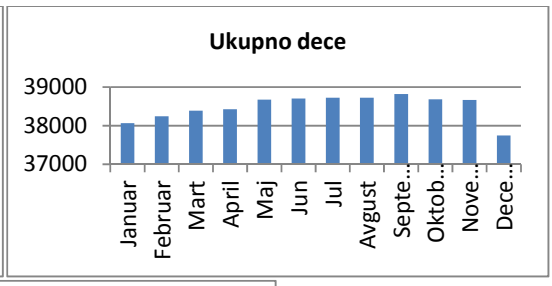

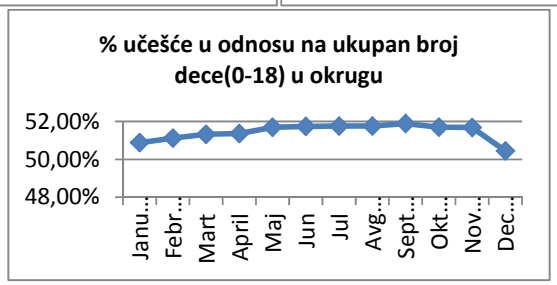

Tabela br. 70: Dečji dodatak RUO 2014

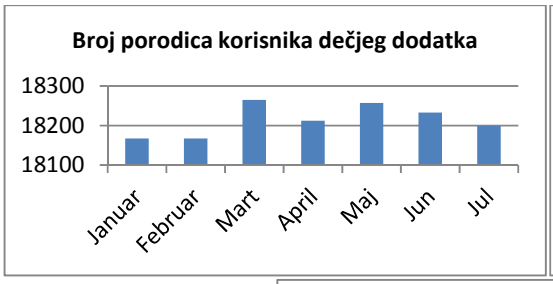

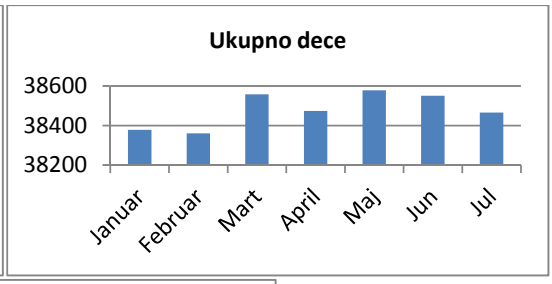

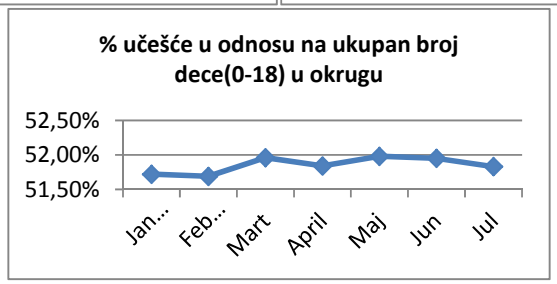

Tabela br. 71: Dečji dodatak RUO 2011 – 2014

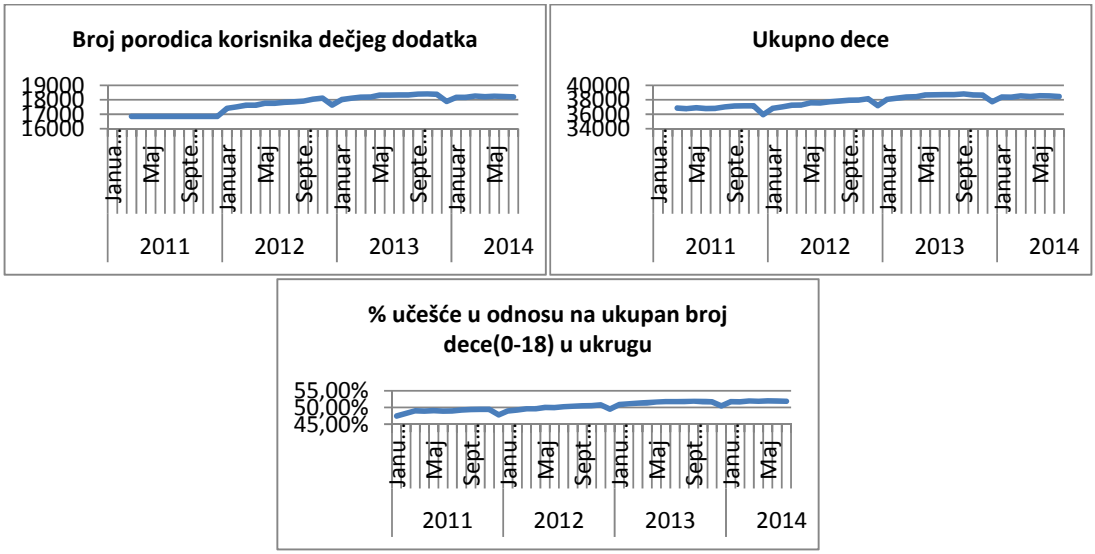

Činjenica da je opština Tutin medju vodećim opštinama u Republici Srbiji po procentualnom učešću korisnika dečijeg dodatka u odnosu na ukupan broj dece od 0 do 18 godina govori i to da se učešće korisnika dečijeg dodatka u Tutinu u periodu od 2011 do 2014. godine, kreće izmedju 85 i 88% u 2011. godini, a u Raškom upravnom okrugu od 47 do 49%. U periodu od 2012 do 2014. godine u RUO procentualni broj korisnika dečijeg dodatka kreće se od 48 do 51%, dok se taj procenat u opštini Tutin kreće od 98 do 100% .

Tabela br. 72: TNP RUO 2011

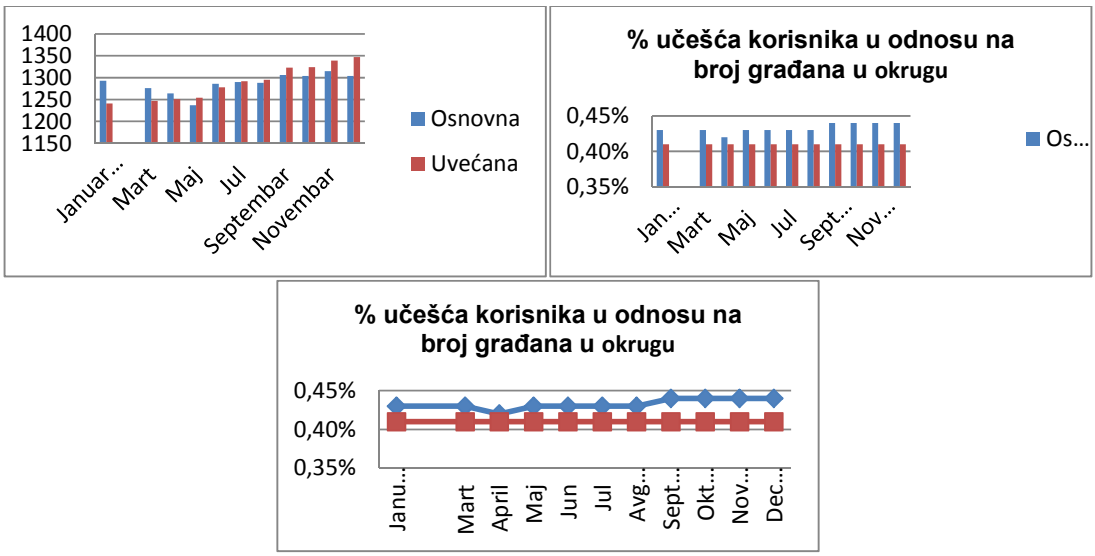

Tabela br. 73: TNP RUO 2012

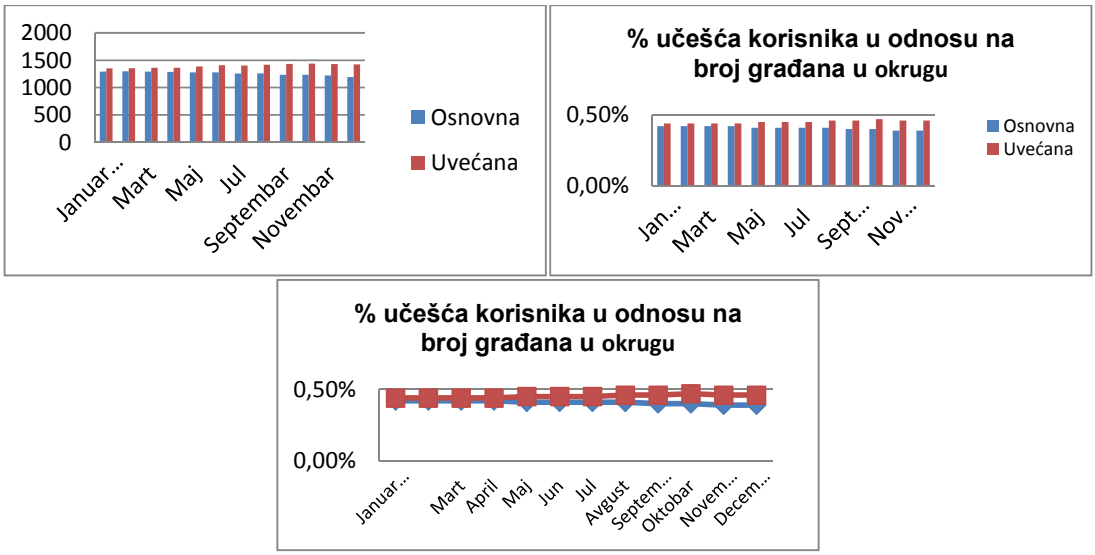

Tabela br. 74: TNP RUO 2013

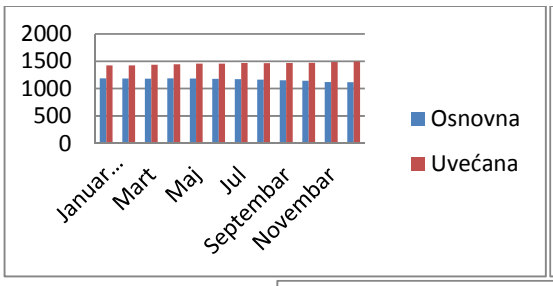

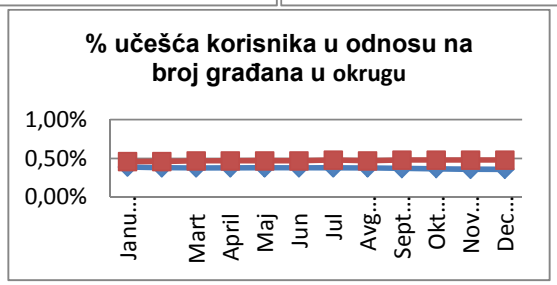

Tabela br. 75: TNP RUO 2014

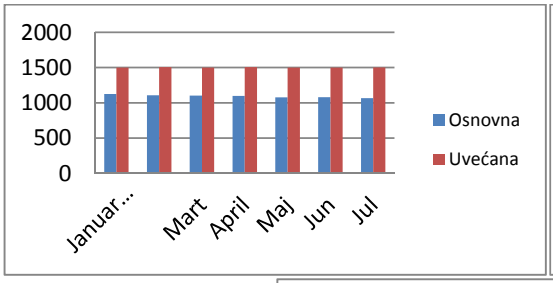

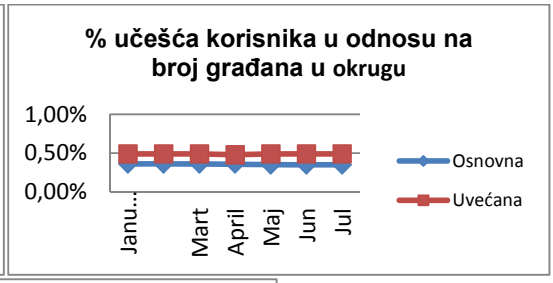

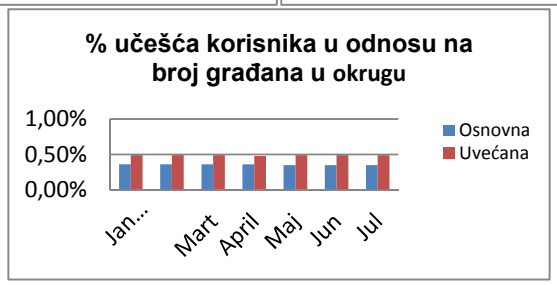

Tabela br. 76: TNP RUO 2011 – 2014

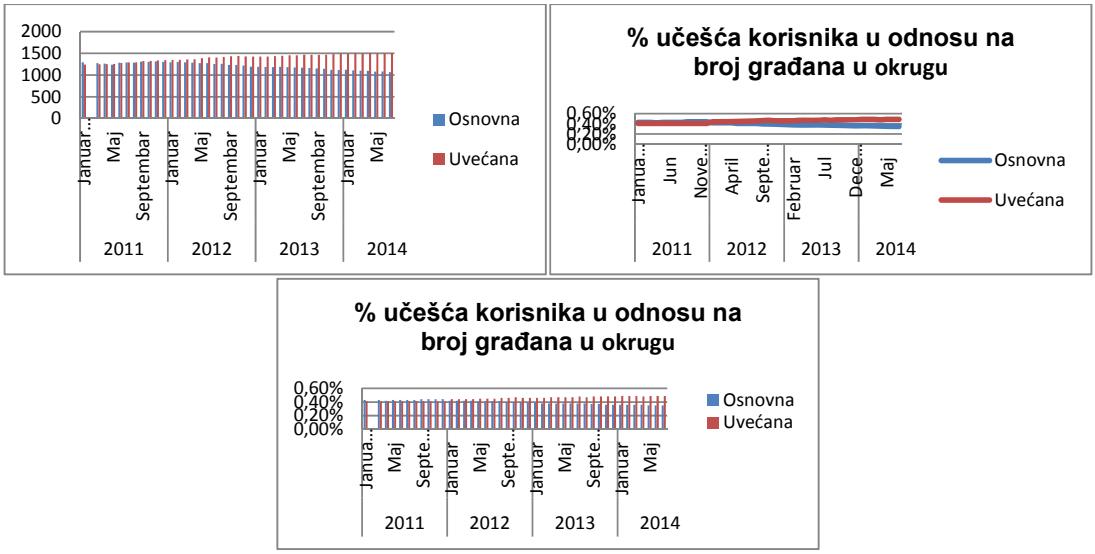

Da bi analiza bila potpuna i u oblasti korisnika tudje nege i pomoći, uključili smo i RUO i došli do zaključka da se procenat korisnika TNP u RUO u periodu posmatranja od 2011 do 2014. godine kreće od 0,80 do 0,85% u odnosu na broj gradjana što je oko 10% procentualno manje za posmatrani period nego što je broj korisnika TNP u opštini Tutin.

Tabela br. 77: MOP i NSP RS 2011

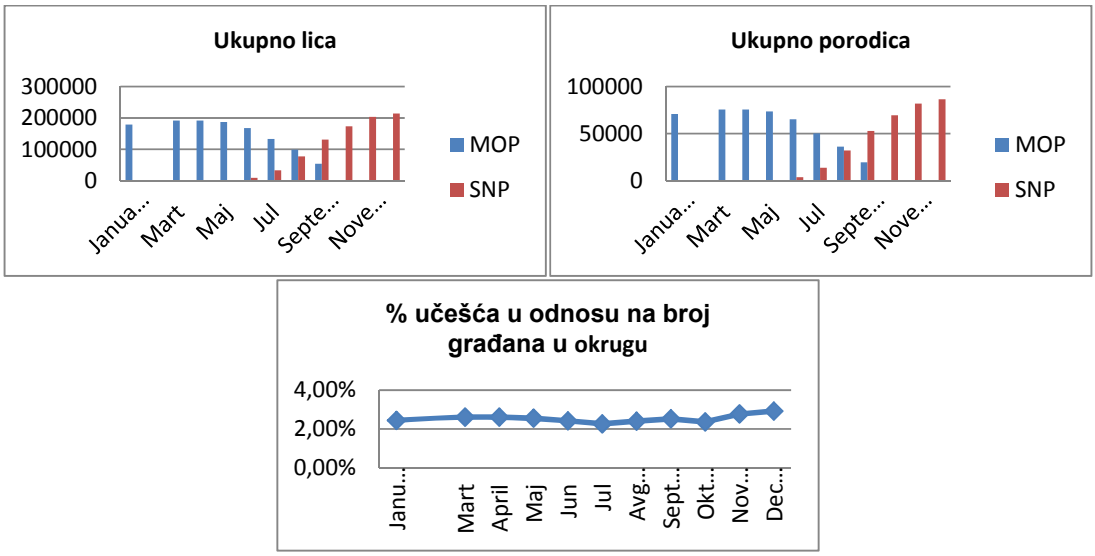

Tabela br. 78: MOP i NSP RS 2012

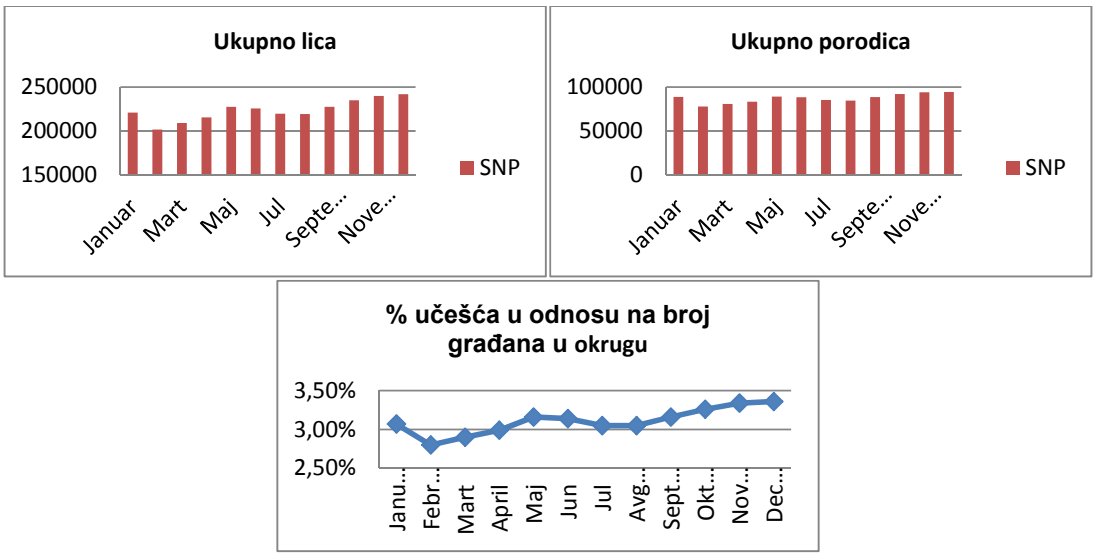

Tabela br. 79: MOP i NSP RS 2013

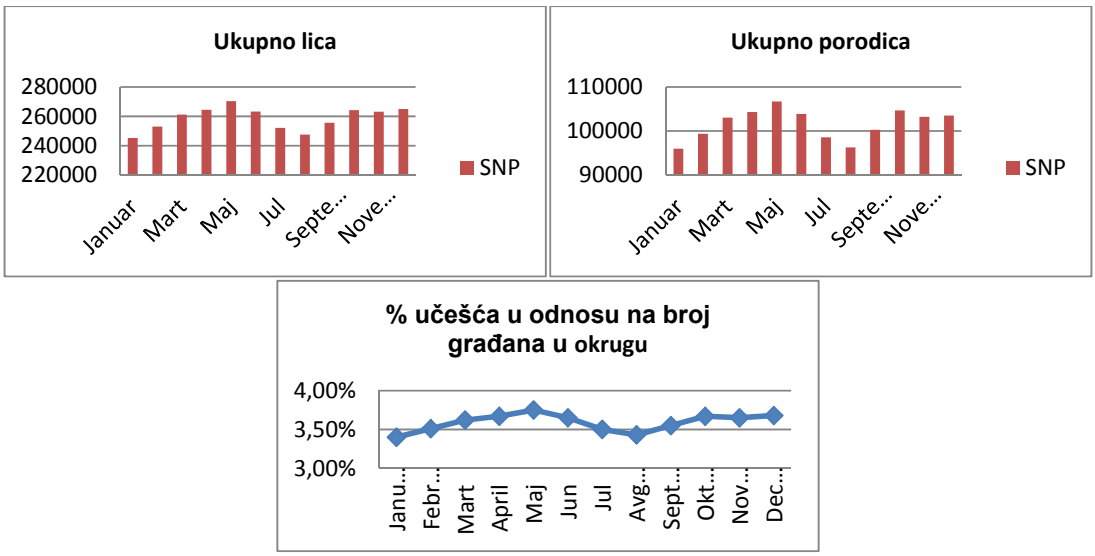

Tabela br. 80: MOP i NSP RS 2014

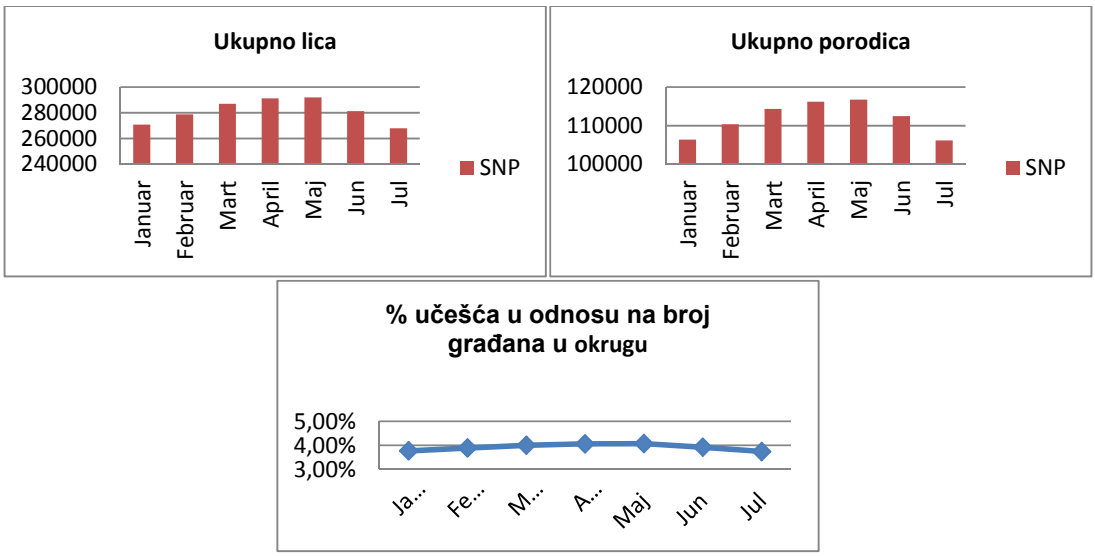

Tabela br. 81: MOP i NSP RS 2011-2014

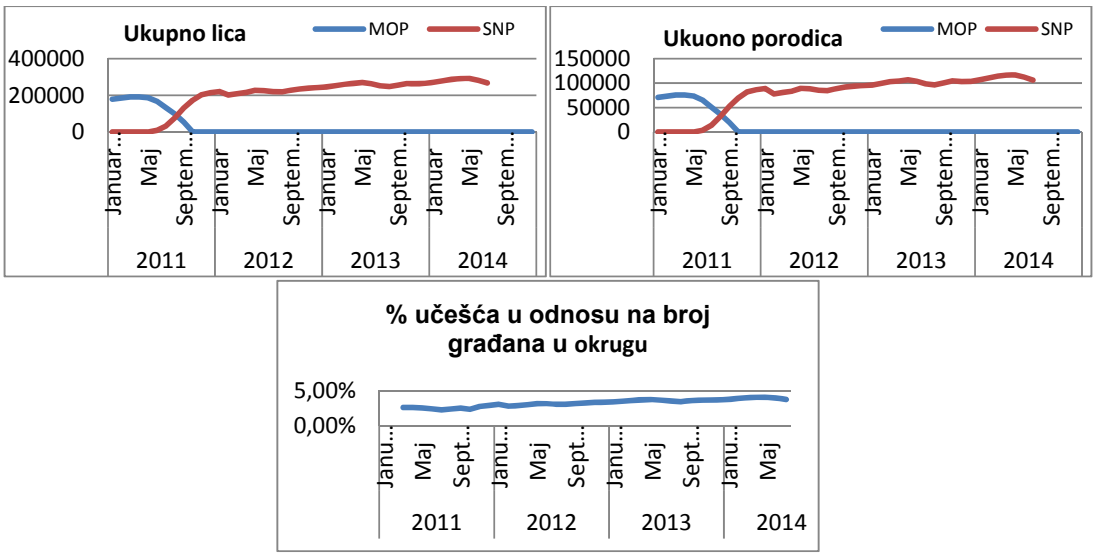

Posmatrajući analizu MOP-a i NSP za opštinu Tutin, Raški upravni okrug i Republiku Srbiju, može se zaključiti da je procentualni odnos korisnika MOP-a bio približno isti sve do oktobra 2011. godine kada je i ukinut. Kada se posmatra NSP onda se dobija rezultat da je NSP u 2011. godini u opštini Tutin bila u prednosti u odnosu na Republiku Srbiju. Naime u

Tutinu, procenat korisnika NSP bio je oko 5,2%, dok je taj procenat u Republici Srbiji u periodu 2011.godine bio 2%-4% korisnika.

U periodu od 2012 do 2014. godine taj procenat u opštini Tutin kretao se od 7,5% do 8,55%. U RUO taj procenat korišćenja NSP je opao i kretao se od 4,80 do 5,70%,

dok se je u Republici Srbiji taj procenat kretao od 2,6%-4,0%.

Tabela br. 82: Dečji dodatak RS 2011

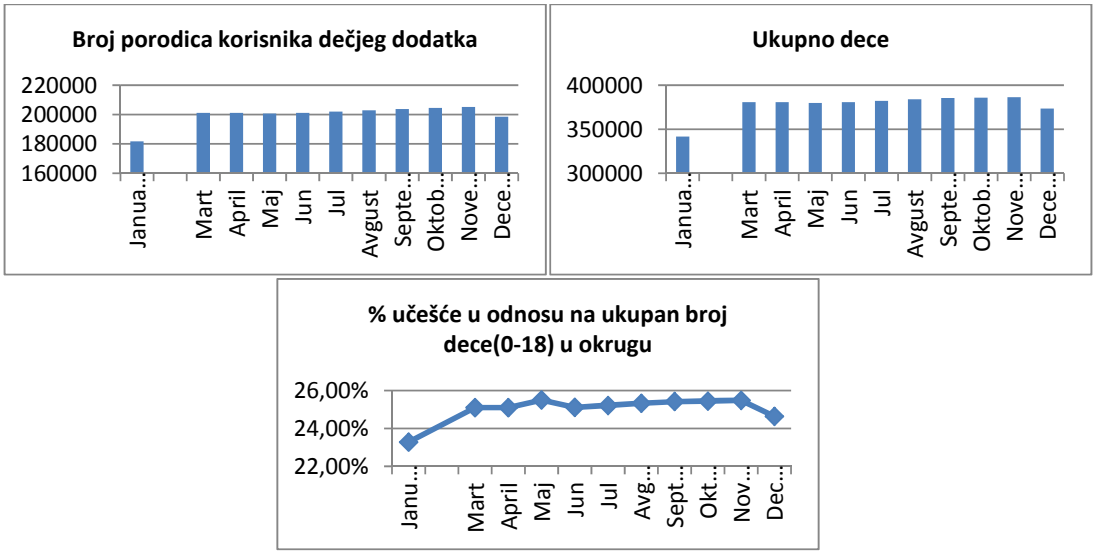

Tabela br. 83: Dečji dodatak RS 2012

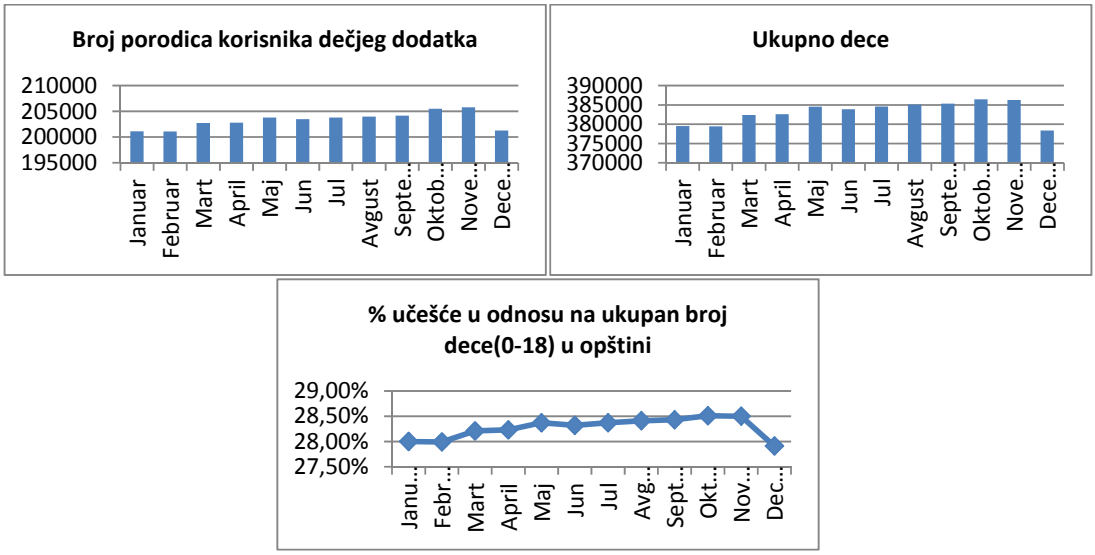

Tabela br. 84: Dečji dodatak RS 2013

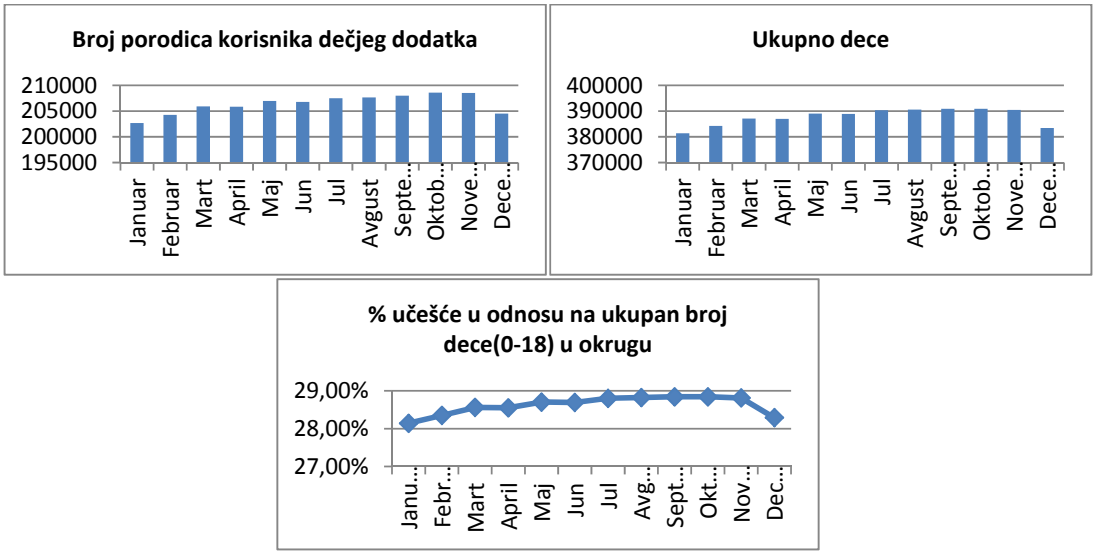

Tabela br. 85: Dečji dodatak RS 2014

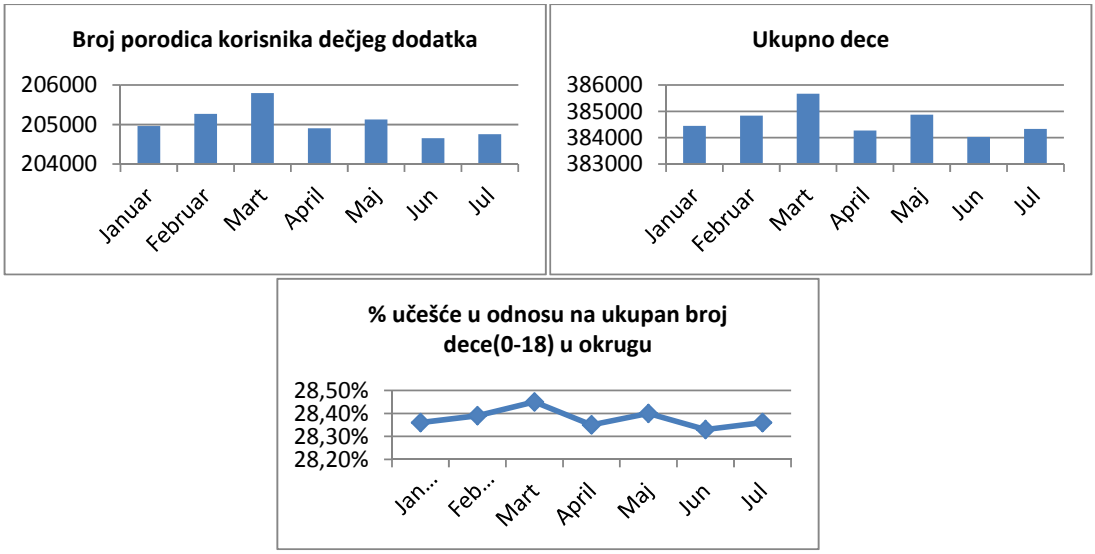

Tabela br. 86: Dečji dodatak RS 2011 – 2014

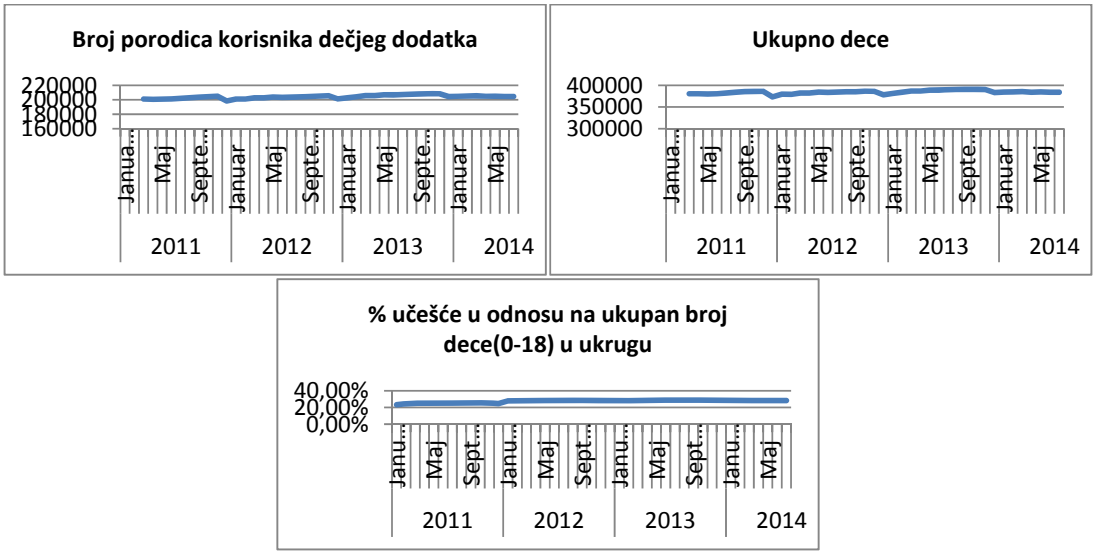

Analizirajući broj korisnika dečijeg dodatka u opštini Tutin, u RUO i u Republici Srbiji, dolazi se do jednog veoma interesantnog podatka: broj korisnika u opštini Tutin je za oko 4 puta procentualno veći nego što je u Republici Srbiji.

Posmatrajući pojedinačnu analizu korisnika dečijeg dodatka, vidi se da se u opštini Tutin procenat broja korisnika kreće izmedju 85% i 88% u 2011. godini, dok se taj procenat u Republici Srbiji u 2011. godini kreće od 23-25%. U periodu od 2012 do 2014. godine procenat korisnika dečijeg dodatka u opštini Tutin kreće od 98% do 100% , dok se taj procenat u Republici Srbiji kreće se oko 23,8%.

Ako se uzme u obzir da prosečno siromašne porodice primaju dečiji dodatak, onda se može zaključiti da opština Tutin spada u sami vrh siromašnih opština u Republici Srbiji.

Tabela br. 87: TNP RS 2011

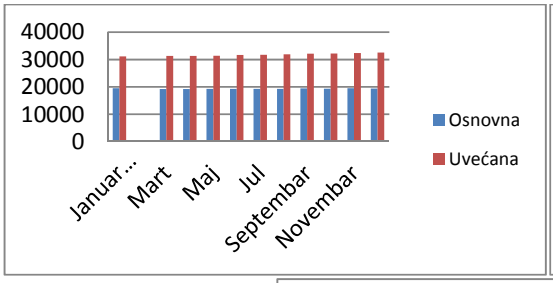

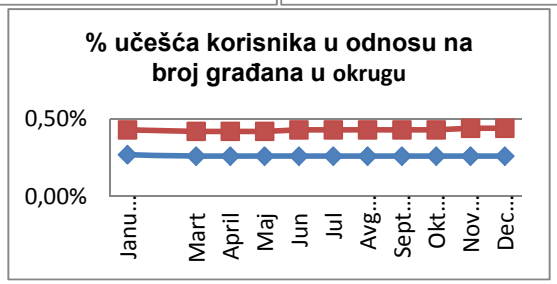

Tabela br. 88: TNP RS 2012

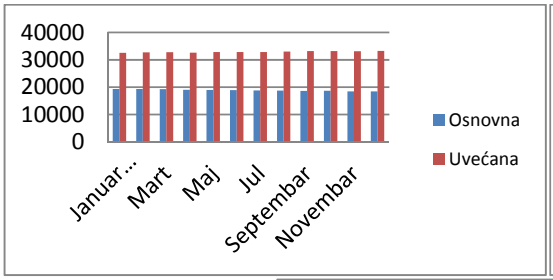

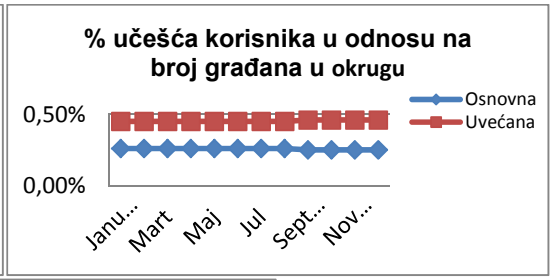

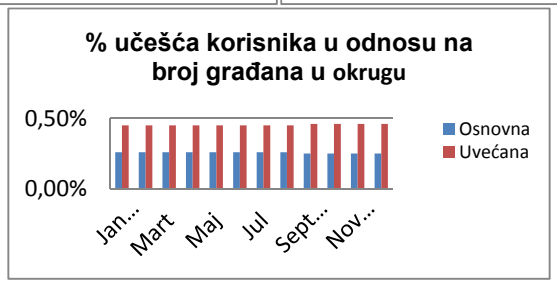

Tabela br. 89: TNP RS 2013

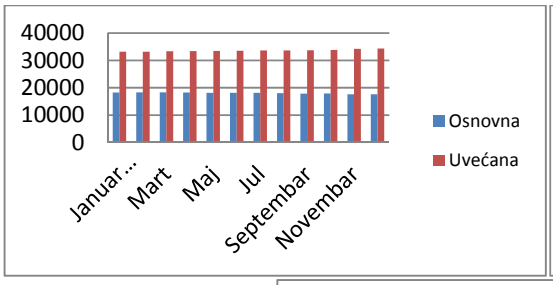

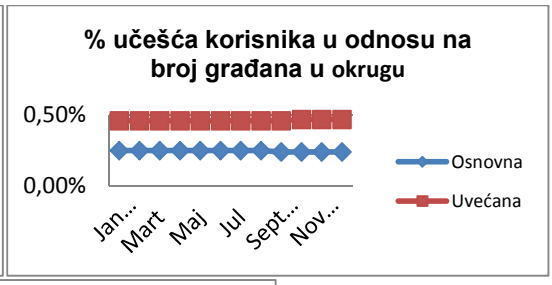

Tabela br. 90: TNP RS 2014

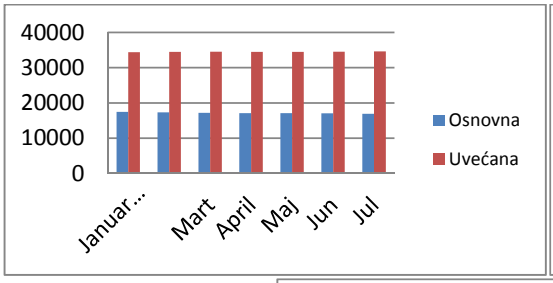

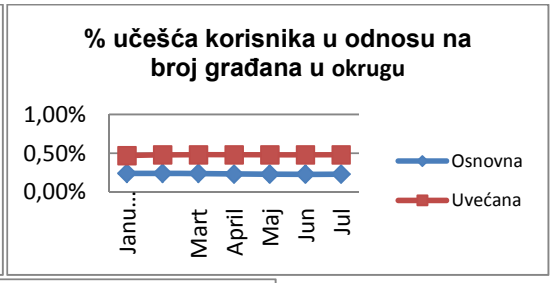

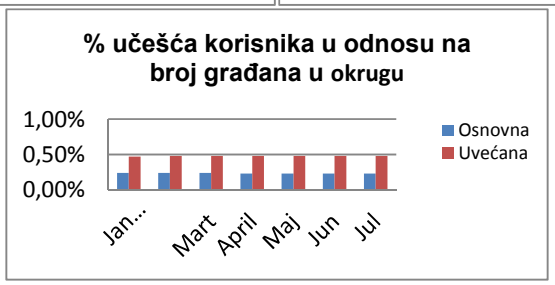

Tabela br. 91: TNP RS 2011 – 2014

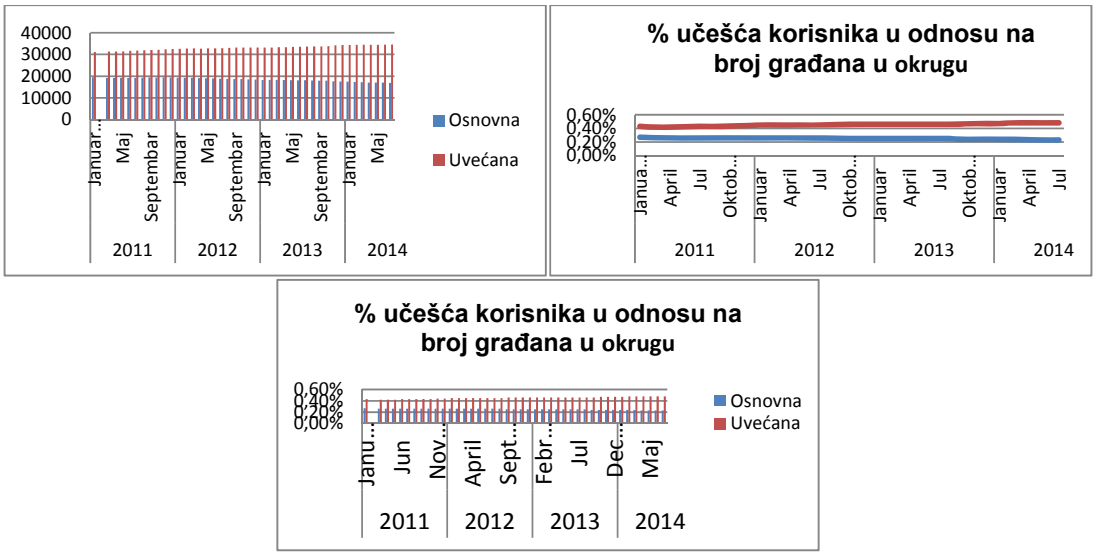

Analizom korisnika TNP-i može se zaključiti da i u ovom segmentu opština Tutin spada u sami vrh opština korisnika TNP u Republici Srbiji. Broj korisnika TNP u opštini Tutin u 2011. godini dostigao je procenat od 0,93% do 0,97%, dok je taj prosek za 2011. godinu u Republici Srbiji bio oko 0,70%. Učešće broja korisnika TNT u opštini Tutin se blago povećao u periodu od 2011 do 2014. godine, tako da je na kraju 2014. godine dostigao do 0,99 % korisnika tudje nege i pomoći, dok je Republici Srbiji taj procenat ostao na oko 0,70%.

I rezultati ovog segmenta analiza pokazuju materijalno stanje porodica u Tutinu i govore o stepenu razvijenosti opštine Tutin.

Na osnovu svih ovih analiza dolazimo do nalaza da opština Tutin kao lokalna zajednica, spada u poslednju tj. IV grupu razvijenosti opština. I to što opština Tutin spada u Devastirana područja, a tu spadaju jedinice lokalne samouprave iz IV grupe, čiji je stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka, zajedno sa Babušnicom, Bujanovcem, Žabarima, Žagubicom, Žitištem Kučevom, Medvedjom, Merošinom, Svrljigom, Trgovištem govori o finansijskoj situaciji i materijalnom stanju gradjana opštine i da su sva primanja koja su usmerena u pravcu gradjana opštine Tutin, upućena su u prave ruke.

U cilju održivog trenda rasta zaposlenosti i uspostavljanja ovog dugoročno održivog trenda, potrebno je stvaranje mogućnosti i uslova za jačanje institucija tržišta rada u cilju

otvaranja novih radnih mesta, čije bi funkcionisanje u velikoj meri doprinelo smanjenju nezaposlenosti, zadržavanju mladih I obrazovanih kadrova u Republici Srbiji, a samim tim i ubrzalo proces približavanja i priključivana visokim standardima EU u svim oblastima, time i u oblasti zapošljavanja.

Primenom aktivnih mera tržišta rada, doći će do smanjenja trenutne strukturne nejednakosti na regionalnim nivou. Uz utvrđivanje nivoa razvijenosti svakog regiona, vršiće se jačanje partnerstva između lokalnih vlasti, države, privatnog i javnog sektora. To će se dodeljivanju sredstava za atraktivne i programe koji su trenutno brend na tržištu, odobravanjem kredita pod povoljnim uslovima, investiranjem unerazvijena područja u cilju povećanja zapošljavanja u ovim područjima a i zapošljavanja u svakom regionu.

ČETVRTI DEO

4. INDIKATORI SAVREMENIH SOCIO-EKONOMSKIH PROCESA U OPŠTINI TUTIN

4.1. Prethodna napomena

Teorijsko-metodološka korektnost zahteva da, pre bilo kakve interpretacije komparativnih prednosti opštine Tutin, izvršimo *operacionalizaciju*, tj. pridavanje empirijskog značenja teorijskom sadržaju pojmova iz kojih je sačinjena komparativna prednost – predmet našeg istraživanja. Ovo i zbog toga što su pojmovi u našem teorijsko-empirijskom istraživanju određeni svojim značenjskim obeležjima – izražavaju se iskustveno.

Operacionalizacija, prema metodološkoj lektiri i empirijskim iskustvima, jeste procedura koja ima svoju *logičku* i *tehničku* dimenziju.

"*Logička strana operacionalizacije* podrazumeva: da svaki bitni element sadržaja dobije svoj iskustveni znak; da se on može izraziti na nekom kontinuumu, odnosno u kvalitetu i kvantitetu da bi se postigla tačnost, a pritom se polazi od pretpostavke da svako bitno svojstvo ima svoj intenzitet koji se može relativno precizno označiti; da bitna svojstva imaju svoje, unutrašnje veze, odnosno, unutrašnju manifestaciju kojoj odgovara spoljna manifestacija (koja sa prethodnom stoji u tesnoj povezanosti); da se bitna svojstva sadržaja mogu dovesti u odnos sa drugim koji izlaze iz okvira pojma i tako konstatovati spoljne veze koje pripadaju složenim pojmovima. Ovim se, u stvari, vrši *modelsko* objašnjenje stvarne uslovljenosti pojava koje pojmovi izražavaju, odnosno društvenim odnosima u kojima se nalaze ljudi.

Tehnička strana operacionalizacije podrazumeva da se bitna svojstva pojava izražavaju određenim dimenzijama koje su merljive ili su uporednih veličina, odnosno da se svode na: varijable (sastojke dimenzija pojave) indikatore (stepen dimenzije), i indekse (kombinacije indikatora)."[254]

Prema tome, ovim i ovakvim procesom operacionalizacije jasno se opredeljuje predmet istraživanja, jer ga prenosi na iskustveni teren tako što sadržaj konkurentske prednosti dobija svoj izraz *u varijablama, indikatorima i indeksima.* Tek u tom slučaju je predmet istraživanja zaista odreden, a time konceptualni model biva zaokružen kao skup pojmova koji su hijerarhijski povezani i pretvoreni u empirijske iskaze.Prema tome, osnovni „zadatak operacionalizacije jeste da *analitički* razloži pojavu na sastojke i da odredi svakome od njih sadržaj simbola koji se odnosi na neki znak. Ako se ima u vidu višestrukost, složenost, opširnost i nedovoljna vidljivost *stanja svesti,* koje učestvuje u društvenim pojavama,

[254]Pečujlić, M., Milić, V.: *Metodologija društvenih nauka*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1991., str. 183.

operacionalizacija je vrsta *tipološkog i mernog izražavanja* tamo gde je to moguće i uvek predstavlja odabrani obrazac u kojem se ono sprovodi.“[255]

U naučnom, a posebno iskustveno-istraživačkom procesu indikator je znak koji suštinski otkriva neki pojam, pojavu, odnosno njene varijable i stoga je on sinonim za pokazatelj. Još preciznije kazano, „*indikator izražava odnose između pojava na dva načina: prvi način* se sastoji u tome da on može biti spoljni znak menjanja pojava, ako se zna spoljna veza u kojoj se jedna pojava menja u zavisnosti od druge; *drugi način* je konkretniji, odnosno indikator kao fenomenalni simbol iskazuje intenzitet, frekvenciju i tok odnosa između pojava. U tom slučaju se indikator izražava brojem i služi merenju.“[256]

4.2. Privatno preduzetništvo u Opštini Tutin

Ako se govori o privatnom preduzetništvu u Opštini Tutin, onda se mora naglasiti da je u opštini Tutin aktivno 197 malih, srednjih i velikih preduzeća, od toga ima 180 malih, 5 srednjih i 12 velikih.

Iz ovih pokazatelja se vidi da mala i srednja preduzeća čini 94% svih preduzeća u opštini. I dok su mala preduzeća u većini u privatnom vlasništvu, velika preduzeća su uglavnom javna preduzeća i procentualno ona čine svega 6% preduzeća u opštini. Ako se posmatra nacionalni dohodak, kao jedan od osnovnih pokazatelja razvoja opštine, može se videti da opština Tutin spada u red najnerazvijenijih područja u Republici Srbiji. Sama činjenica da je 91% svih preduzeća u opštini u privatnom vlasništvu je pokazatelj da oslonac tj inicijalnu kapislu privrednog razvoja opštine Tutin predstavljaju mala i srednja preduzeća u privatnom vlasništvu. Obzirom da je oblast prerade drveta i proizvodnje nameštaja prioritetna i najrazvijenija grana industrije, može se reći da ova preduzeća predstavlja regionalne lidere.

Ako se posmatraju privatna preduzeća po godina trajanja, može se videti da su ona prosečne starosti 10-15 godina, i da suštinu njihovog funkcionisanja čine jednostavna organizaciona struktura, u kojoj se oseća i veliki uticaj vlasnika koji je istovremeno i menadžer. Ova preduzeća uglavnom funkcionišu u okviru domaćih tržišta I organizovana su kao DOO.

---

[255]Isto, str. 184.
[256]Isto, str. 189.

Posmatrajući fokus grupu, problem koji je evidentan, na osnovu sprovedene ankete je nedostatak finansijskih sredstava, nedostatak menadžerskog kadra kao i nedostatak stručne radne snage. Ono što bi osvežilo privatno preduzetništvo su iskazane potrebe u pružanju kako finansijskih tako i nefinasijskih usluga.

Perspektiva malih i srednjih firmi na području opštine Tutin imalo bi neupotrebivo složeniji utisak kada bi institucionalna podrška delovala više podsticajna i znatno organizovanije, pa bi lakše i kvalitetnije firme mogle realizovati konkretne strateške projekte i ciljeve a kroz raznovrsne forme povezivanja i udruživanja. Međusobni odnosi saradnje kao što su razmena znanja i iskustva, zajednički izlazak na različita tržišta čine primarnu osnovu razvojne strategije, što opet podstiče opštu konkurentnost lokalne privrede. Najveći broj malih i srednjih preduzeća deluje u sferi trgovine (85), zatim u sferi drvne industrije (16), što ukupno iznosi 74,8% od ukupnog broja malih i srednjih preduzeća čiji su vlasnici privatna lica.

Tabela br.. 94: Lista značajnih privatnih preduzeća [257]

Naziv preduzeća	**Sektor delatnosti**	**Broj zaposlenih**
„Dalas“	Drvna industrija	181
„Elan – MMS“ Tutin	Drvna industrija	71
"Stil Jasen"	Drvna industrija	80
"Braća Dacić"	Građevina	58
"NT Trgovina"	Trgovina	57
"RPGP 23. novembar"	Eksploatacija šljunka	56
"D Zentral"	Trgovina	32
"Reisen bus"	Transport	25
"Dersan DOO"	Štamparija	25
"Hofmann"	Građevina	24
„Mlekara Zornić“	Prehrambena industrija	22
"Kapavci petrol"	Trgovina	18
"Hodović DOO"	Građevina	15

[257]Strategija održivog razvoja opštine Tutin za period do 2020. godine.

4.3. Pregled broja preduzeća po veličini

Ako se pogleda privatno preduzetništvo u opštini Tutin i predoči broj preduzeća po njihovoj snazi i veličini, odmah treba istaći da opština Tutin raspolaže sa 197 malih, srednjih i velikih preduzeća, od toga su: 180 malih, 5 srednjih i 12 velikih preduzeća.

Grafik br. 14: Pregled broja preduzeća po veličini[258]

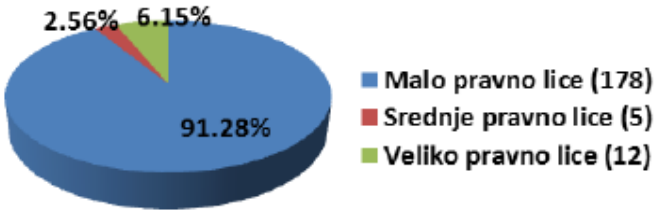

4.4. Pregled broja preduzeća po vlasničkoj strukturi

Kada se posmatra svojinska struktura preduzeća, uočava se da je više od 91,5% firmi u opštini Tutin u privatnom vlasništvu, što čini jako visok procenat ako se uporedi sa procentom Republike Srbije.

Grafik br. 15: Dat je prikaz broja preduzeća po svojinskoj strukturi. [259]

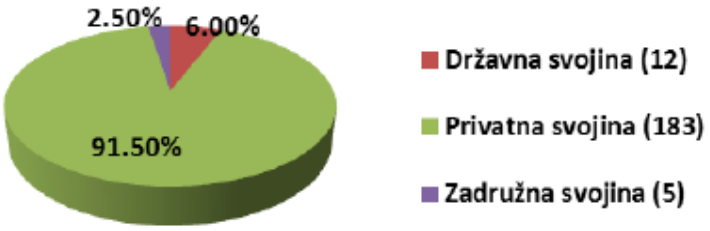

[258]Izvor: Narodna banka Srbije
[259]Izvor: Narodna banka Srbije

4.5. Pregled broja preduzeća po oblicima organizovanja

Na osnovu prikaz broja preduzeća po načinu organizovanja, vidi se da po tom kriterijumu preduzeća koja participiraju sa 86,67% su DOO pa su onda preduzeća uređena kao ortačka društva sa 4,62% dok svi ostali načini organizovanja čine 8,72%.

4.6. Pregled broja preduzeća po sektorima delatnosti

Po prikazu broja preduzeća po sferama delovanja i njihovom procentualnom učešće vidi se da se najveći broj malih i srednjih preduzeća odnosi na sektor trgovine 68%, potom drvnoj industriji pripada 8,72% i agraru 6,15% učešća u privredi, što ukuono čini 82,87% od ukupnog broja malih i srednjih preduzeća.

Grafik br. 16: Pregled broja preduzeća po sektorima delatnosti[260]

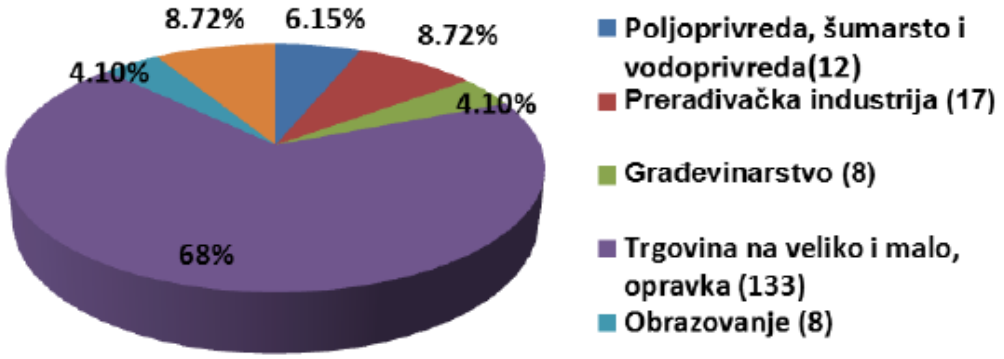

Analizirajući podsektore može se uočiti da su oblasti prerade drveta sa 58,82%, potom dolazi proizvodnja namestaja sa 29,41% kao najčešći podsektori u sistemu prerađivačke industrije.

[260]Izvor: Narodna banka Srbije

4.7. Radnje

Prema podacima Agencije za privredne registre opština Tutin raspolaže sa 650 aktivnih radnji.

Grafik br. 17: Pregled broja radnji po sektorima delatnosti[261]

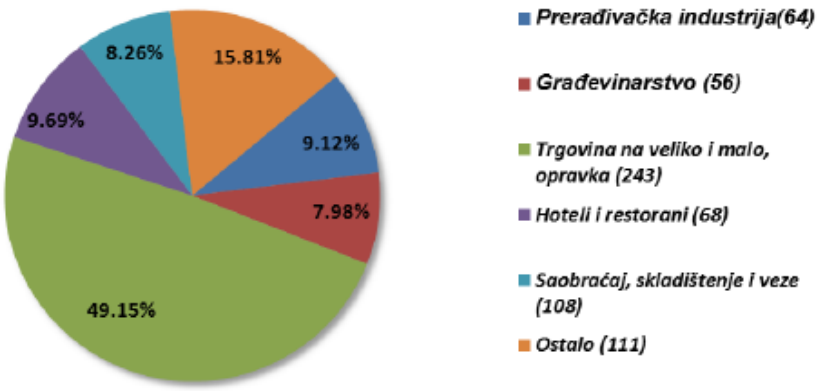

Slično kao i na nivou većini gradova Republike Srbije, posmatrano po sektorima, radnje iz oblasti trgovine imaju najveće učešće sa 41,97%, zatim radnje iz oblasti transporta sa 18,65% i ugostiteljski objekti sa 11,74%. Posmatrano u okviru prerađivačke industrije, najveći broj radnji pripada sektoru prerade drveta, proizvodnji nameštaja i sektoru proizvodnje tekstilnih proizvoda.

[261]Izvor: Narodna banka Srbije

4.9. Alternativni izvori energije

Slika br. 14: Prva vetrenjača u Leskovi kod Tutina[262]

U geografkom položaju opštine Tutin, leže veliki potencijal za budućnost obnovljivih izvora energije, ali je problem što su mogućnosti ograničene i što je energija koja se dobija iz obnovljivih izvora trenutno skuplja u odnosu na energiju dobijenu iz fosilnih goriva. Zbog toga se čovečanstvo još uvek mora oslanjati na trenutno najupotrebljivije neobnovljive izvore energije, kao što su: ugalj, nafta, prirodni gas I nuklearnu energiju.

Danas kod nas obnovljivi izvori energije, ne uključujući hidroenergiju, daju manje od 1% ukupno potrebne energije. Taj udeo u budućnosti treba znatno povećati jer neobnovljivih izvora energije ima sve manje. Razvoj obnovljivih izvora energije posebno od vetra, vode, sunca i biomase, važan je zbog nekoliko razloga. Prvo, obnovljivi izvori energije imaju vrlo važnu ulogu u smanjenju emisije ugljendioksida u atmosferu.[263] Drugo, povećanjem udela obnovljivih izvora energije povećava se energetska održivost sistema i smanjuje zavisnost od uvoza energetskih sirovina i električne energije. Treće, očekuje se da će obnovljivi izvori energije u dogledno vreme postati ekonomski konkurentni konvencionalnim, tj.

[262]Izvor: http://www.rts.rs/upload/storyBoxImageData/2011/06/06/7821596/vetrenjace.JPG
[263]Milovanović, J., Životna sredina i biodiverzitet, Beograd, 2012., str., 149.

neobnovljivim izvorima energije i to prvenstveno male hidrocentrale, energija vetra, sunčeva energija i energija iz biomase.

Na području opštine Tutin, na Pešterskoj visoravni, već funkcioniše sistem obnovljivih izvora energije koji predstavlja prvi instalirani vetrogenerator. Prvi vetrogenerator izgrađen sredstvima srpsko-slovenačke firma „Hidro-vint“ pušten je u rad pre tri godine u selu Leskova. U ovu investiciju uloženo je milion evra. U međuvremenu je izgrađeno još nekoliko vetrenjača. Opština Tutin je potpisala ugovor sa firmom „Hidro-vint“ o izgradnji ukupno 30 vetrenjača, uglavnom na Pešterskoj visoravni, s tim što je u prvoj fazi planirano da bude izgrađeno osam vetrenjača. Kapacitet jedne vetrenjače je 500 kilovata ekološki čiste struje. Vetrenjače će samo u prvoj fazi, opštini Tutin dobiti investicije od oko 10 miliona evra, da bi kasnije ta cifra porasla na oko 30 miliona evra koji će biti investirani u obnovu I izgradnju infrastrukture.

Investitor i izvođač će biti firma „Hidro-vint“, obzirom da je opština Tutin potpisala ugovor o izgradnji svih 30 vetrenjača, raspoređenih na celoj Pešterskoj visoravni. Opština Tutin je obezbedila svu potrebnu logistiku, besplatno zemljište, dok je EPS u obavezi da „ otkupi celokupnu proizvodnju po povoljnim i stimulativnim cenama“, a opština će imati procenat od dobijene električne energije. Vetrenjače u Leskovi izgrađene su u neposrednoj blizini buduće industrijske i bescarinske zone, što je veoma bitna činjenica za razvoj cele opštine, jer je u blizini predviđeno da izgradnj poslovnog prostora, sa više stotina malih i srednjih preduzeća, a samim tim došlo bi do uposljavanja više od hiljadu radnika. Podršku i logistiku ovom projekta dala je i stala Vlada Srbije u prošlom mandatu, a od Turske su stigla obećanja o finansijskoj pomoći.

Za izgradnju vetrenjača na Pešterskoj visoravni zainteresovan je veliki broj kako domaćih tako i stranih investitora. Projektima ovog tipa veliku novčanu pomoć, uz povoljne kredite i svaki drugi oblik podrške, pruža i Evropska unija koja se zalaže za uvođenje ekološki čiste energije i za što više proizvođača obnovljive energije.

4.10. Veliki privredni sistemi

Perspektiva industrijske delatnosti u opštini Tutin skopčana je uglavnom za drvnu industiju i oblast prerade drveta a u okviru preduzeća „Jelak“ koja je nekada kao državna firma imala oko 500 zapošljenih radnika. Ovaj raniji gigant je u periodu tranzicije postao

vlasništvo privatnika. To preduzeće po privatizaciji zapošljavalo je oko 100 radnika. Sada je ta firma prestala sa radom. Dok je bilo aktivno preduzeće se bavilo pretežno preradom drveta i nešto manje proizvodnjom pročastog nameštaja. Ceneći činjenicu da preduzeća „Dalas“, „Elan-MMS“, „Stil Jasen“ i druga manja preduzeća čija je primarna delatnost proizvodnja nameštaja imaju oko 500 radnika, to čini preporuku da se privredna delatnost mora kretati u tom smeru. Ova preduzeća su pravi giganti u ovoj oblasti u Republici Srbiji, pa je stoga razumljivo da se program opštine Tutin u ekonomskom pogledu u budućnosti mora zasnovati na stimulaciji ovog sektora.

Najbolji primer uspešne privatizacije u opštini Tutin jeste Autotransportno preduzeće “Sandžaktrans“ i Rudarsko građevinsko preduzeće „23. novembar“. Preduzeća koja su dobila privatni oblik svojine, posle rešavanja nagomilanih problema, i te kako mogu biti podsticajni faktor privrednog preporoda opštine Tutin.[264]

Osim ovih u Tutinu su primeri uspešne privatizacije i sledeća preduzeća:

- RPGP “23 novembar” – osnovna delatnost preduzeća je vađenje i prerada šljunka peska i kamena;
- AD “Resnik” – osnovna delatnost preduzeća je trgovina;
- Veterinarska stanica Tutin – osnovna delatnost preduzeća jesu veterinarske aktivnosti;
- JIP Informativni centar – čija je osnovna delatnost radio i tv program;
- HK Sandžaktrans – čija je osnovna delatnost autoprevoz.
-

4.11. Mogućnosti razvoja malih i srednjih preduzeća po sektorima u opštini Tutin

4.11.1. Građevinski sektor

Građevinski sektor je jedan od značajnijih sektora u opštini Tutin što deluje prirodno, ako znamo da opština raspolaže veoma značajnim resursima građevinskih materijala i ima kvalifikovane ljudske resurse, koji su svoje znanje i obuku stekli i usavršili širom

[264]www.priv.rs, posećeno: 23.08.2014.

zapadnoevropskih zemalja. Sudeći po primeni najsavremenijih tehnologija i standarda u građevinarstvu, koje naši građevinari koriste, kao i po značaju i veličini projekata koje oni realizuju kako u našoj tako i u drugim opštinama, možemo reći da je ovaj sektor veoma samoodrživ i konkurentan na tržištu. Statistički podaci koji govore o površini izgrađenog poslovno stambenog prostora u našoj opštini u proteklim godinama najbolje govore o samoodrživosti i konkurentnosti ovog sektora.

"U tabeli je data stambena izgradnja u periodu 2001. godine u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2002.god.)".[265]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	33.552 m2	1,6
Vrnjačka Banja	13.496 m2	7,9
Kraljevo	14.431 m2	1,6
Novi Pazar	513 m2	0,1
Raška	890 m2	0,5
Tutin	4.227 m2	1,3

"Stambena izgradnja u 2002. godini u opštinama raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2003.god.)". [266]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	33.076 m2	1,7
Vrnjačka Banja	5.146 m2	3,2
Kraljevo	17.318 m2	2,2
Novi Pazar	3.394 m2	0,5
Raška	4.625 m2	2,5
Tutin	2.593 m2	0,8

"Stambena izgradnja u 2003. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2004.god.)".[267]

[265] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[266] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[267] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	47.900 m2	2,6
Vrnjačka Banja	8.342 m2	5,6
Kraljevo	24.175 m2	3,7
Novi Pazar	3.665 m2	0,4
Raška	6.115 m2	3,3
Tutin	5.603 m2	2,0

"Stambena izgradnja u 2004. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2005.god.)". [268]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	61.297 m2	3,4
Vrnjačka Banja	6.506 m2	4,0
Kraljevo	21.774 m2	3,2
Novi Pazar	28.298 m2	4,9
Raška	2.227 m2	1,3
Tutin	2.492 m2	1,0

"Stambena izgradnja u 2005. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2006.god.)".[269]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	26.249 m2	1,3
Vrnjačka Banja	9.816 m2	5,5
Kraljevo	9.493 m2	1,1
Novi Pazar	997 m2	0,2
Raška	4.016 m2	2,2
Tutin	1.927 m2	0,7

"Stambena izgradnja u 2006. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2007.god.)". [270]

[268] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[269] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[270] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	28.159 m2	1,5
Vrnjačka Banja	8.337 m2	5,4
Kraljevo	9.774 m2	1,4
Novi Pazar	4.531 m2	0,6
Raška	3.700 m2	2,1
Tutin	1.817 m2	0,7

"Stambena izgradnja u 2007. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2008.god.)".[271]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	57.736 m2	2,9
Vrnjačka Banja	17.303 m2	11,1
Kraljevo	17.772 m2	2,7
Novi Pazar	6.929 m2	0,9
Raška	5.447 m2	3,1
Tutin	7.285 m2	2,8

"Stambena izgradnja u 2008. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2009.god.)". [272]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	70.516 m2	3,8
Vrnjačka Banja	11.830 m2	9,8
Kraljevo	41.765 m2	5,6
Novi Pazar	4.873 m2	0,5
Raška	5.991 m2	3,7
Tutin	6.057 m2	1,8

"Stambena izgradnja u 2009. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2010.god.)". [273]

[271] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[272] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.
[273] Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	96.179 m2	5,3
Vrnjačka Banja	14.762 m2	13,4
Kraljevo	59.385 m2	7,6
Novi Pazar	7.302 m2	0,8
Raška	6.711 m2	6,1
Tutin	8.019 m2	2,9

"Stambena izgradnja u 2010. godini u opštinama Raškog okruga, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku koji su objavljeni u Statističkom godišnjaku (opštine u Srbiji, 2011.god.)".[274]

	ukupna površina izgrađenog stambenog prostora	broj igrađenih stan. na 1000 st.
Raški okrug	108.514 m2	5,8
Vrnjačka Banja	16.098 m2	13,9
Kraljevo	71.344 m2	8,7
Novi Pazar	10.633 m2	1,3
Raška	7.966 m2	7,1
Tutin	2.473 m2	1,0

Napomena: U okviru izgrađenih površina stambenog prostora po opštinama u opštini Tutin su podaci vezani isključivo za privatni sektor dok je u drugim opštinama učešće državnog sektora u stanogradnji značajno.

Lokalna samouprava Tutina nastoji da pruži svu neophodnu podršku građevinskom sektoru kako bi preduzeća iz ovog sektora svoj rad i znanje plasirali i na inostranom tržištu.

Najznačajniji privredni subjekti iz oblasti građevinskog sektora u opštini Tutin su: RPGP "23. novembar", „Braća Dacić", „Hofman", „Holcman", „Štaiman", „Ada", „Faek Compani" i "Pester League Group".

[274]Aljović B., Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.

4.12.2. Oblast prozvodnje i prerade drveta (pločastog , tapaciranog i komadnog nameštaja)

Kao kraj koji ne oskudeva u šumama i u kvalitetnom četinaru, sasvim je bilo opravdano da se krene sa proizvodnjom rezane građe, te proizvodnja montažnih drvenih kuća, tapaciranog, zatim pločastog i komadnog nameštaja, prerada drveta, postaje jedna od najznačajnijih oblasti ekononomskog razvoja i najsnažniji nosilac ukupnog privrednog razvoja u poslednjih desetak godina. Duga tradicija u preradi drveta i proizvodnji tapaciranog nameštaja - a temelji se isključivo na ogromnim resursima drveta i dobro obučenoj radnoj snazi - dovela je do toga da opština Tutin bude poznata u ovoj oblasti ne samo u Republici Srbiji nego i mnogo šire.

Strani investitori iskazali su Zavidno interesovanje za nameštajem proizvedenim u pogonima „Dalasa“, „Elana MMS“ i „Stil Jasena“. U konkurenciji sa preduzećima koja se bave ovom delatnošću, proizvođači nameštaja iz Tutina, redovno su u samom vrhu što govori i osvojena priznanja za izuzetan kvalitet. Kriza koja nije mimoilazila ni ovaj region i koja se još uvek oseća, ostavila je teške ekonomske posledice na drvoprerađivačku industriju. Uprkos tome, ova preduzeća pokazuju elastičnost u očuvanju proizvodnih kapaciteta i ljudskih resursa uspevajući da se održe na tržištu.

No uprkos ekonomskoj krizi svetskih razmera, proizvožači nameštaja se odupiru snažnom periodičnom uticaju krize. Usled toga proizvodni kapaciteti iako umanjenom snagom pokazuju jaku elastičnost u očuvanju proizvodnih kapaciteta i najznačajnijih ljudskih resursa, pa i uspevaju da prate svetske trendove u proizvodnji nameštaja i uspešnim osvajanjem novih tržišta za svoju robu.

4.13.3. Sektor proizvodnje i prerade hrane (agrokompleks)

Od ukupnog zemljišnog fonda opština Tutin raspolaže sa nešto više od 50% poljoprivrednog zemljišta. Ako tome dodamo odličnu ekološku očuvanost, s pravom se može reći da Opština Tutin čini ekološko ostrvo za proizvodnju zdrave hrane. Kada se to kaže, ima se u vidu tradicija stanovništva da se ovde proizvode zdravi poljoprivredni proizvodi, oslobođeni veštačkih nezdravih, pa i kancerogenih materija.

Ekološki korektna sredina, konfiguracija terena, nadmorska visina - sve to daje mogućnost da oblast agrokompleksa bude još jedan moćan adut u razvoju tutinske opštine.

Poljoprivreda je u opštini Tutin bila i ostala najkorisnija privredna grana. Unazad nekoliko godina ta delatnost je još kvalitetnije organizovana kroz jedan institucionalni sistem u okviru lokalne samouprave, republičkih Ministarstava, Kancelarije za održivi razvoj nedovoljno razvijenih područja i mnogih donatora, a pre svih TIKA, USAID, PROGRES, HELP. Sve je to odigralo značajnu ulogu u stimulisanju i razvoju ove delatnosti.

Značajan podsticaj u razvoju ove privredne grane dale su i dodatne mere kao što je nedavno formirana Poljoprivredna savetodavna stručna služba, kojom prilikom je registrovano i obnovljeno oko 3.600 poljoprivrednih gazdinstava. Pri opštini Tutin, formiran je Fond za unapređenje poljoprivrede, što je omogućilo realizaciju ne malog broja projekata u sferi agrara, ne samo za potrebe registrovanih poljoprivrednih gazdinstava već i za potrebe preduzeća, privatnih preduzetnika, raznih udruženja, zadruga i mnogih drugih fizičkih i pravnih lica koja se bave agrarom.

Odgovornom politikom Ministarstva poljoprivrede šumarstva i vodoprivrede svi registrovani poljoprivredni proizvođači, bez dana kašnjenja ostvaruju subvencije i druge pogodnosti za unapređenje poljoprivrede predviđene pravnim aktima Vlade Republike Srbije. Stručnu pomoć prilikom pribavljanja potrebne dokumentacije i apliciranja besplatno pruža opštinska kancelarija, čija je jedina namena da se stavi u službu što boljeg i bržeg razvoja poljoprivrede.

Nažalost mora se konstatovati da je stočni fond do pre desetak godina bio desetkovan. Trebalo je mnogo truda i sredstava da se što brže, stimulativnim sredstvima, uveća stočni fond. Nadležna ministarstva i ne mali broj donatora, uspešno su realizovali mnoge projekte: urađen je veliki broj plastenika, osavremenjena poljoprivredna mehanizacija, izgrađeni drugi objekti (štale, sušara za voće i meso ....); uvećavan je rasni stočni fond, obrazovanje poljoprivrednika, dodatna nabavka savremene mehanizacije za poljoprivredna udruženja, angažovanje žena u agrobiznisu kao i mnoge posete razvijenim zemljama od kojih se ima šta naučiti kada jeu pitanju unapređenje poljoprivrede.

Ako analiziramo poljoprivrednu proizvodnju u opštini Tutin sa aspekta tipova proizvodnje posebno se ističu sledeće oblasti u okviru kojih su se poljoprivrdnici, pravana lica i privatnici pokazali kao stručni i uspešni; u stočarstvu, ratarstvu, voćarstvu, povrtarstvu, pčelarstvu, kao i prikupljanju prirodnih i zdravih šumskih plodova, na osnovu kojih su se razvili moćni prerađivački kapaciteti u realizaciji programa zdrave hrane.

Opština Tutin danas je nadaleko poznata po svojim specijalitetima koje teško da ima bilo koja opština u Srbiji. To su prirodno mleko i mlečni proizvodi kao što su sir, kajmak,

jogurt, maslac, paprika u pavlaci, zatim meso i mesni proizvodi. To su takođe sve vrste žitarica i proizvodi od brašna, kao što su hleb i razna peciva, zatim sveže povrće, sveže i sušeno voće kvalitetan med, pravljenje čajeva na bazi zdravih šumskih plodova i niz lekovitog bilja koje se uglavnom koriste za domaću upotrebu.

Opština Tutin raspolaže sa nemalim brojem registrovanih i savremeno uređenih farmi za odgoj kako krupne tako i sitne stoke što pokazuje i broj od 45 udruženja farmera i 5 zemljoradničkih zadruga.

Pri opštini Tutin postoji veći broj registrovanih udruženja pčelara od čega dva udruženja broje preko 3.000 košnica.

4.14.4. Sfera uslužnih delatnosti

Oblast uslužnih delatnosti u našoj opštini, čine mnoštvo podsektora, a najznačajniji su: trgovina, ugostiteljstvo, zanatstvo, saobraćajne i transportne delatnosti, finansijske usluge, zdravstvene usluge, PTT usluge, energetske i ostale delatnosti i usluge.

Može se reći da je trgovina solidno razvijena u opštini Tutin a promet je posebno izražen u onim robama neophodnim za zadovoljenje primarnih potreba, a to su: prehrambeni proizvodi, poluproizvodi, sirovine, ogrevno i tehničko drvo, kućni aparati, nameštaji i dr. Ovu delatnost obavlja mnoštvo malih i srednjih preduzeća. U trgovini je zaposlen značajan broj radnika, što umanjuje delimično nezaposlenost, naročito mladih ljudi, što je najveći problem ne samo Tutina već i cele Republike Srbije.

U poslednjih desetak godina ugostiteljstvo je u usponu. Izgrađena je zavidna ugostiteljska infrastruktura (6 hotela, 1 motel, 2 restorana, mlečni i niz drugih ugostiteljskih radnji) što podspešuje privredni razvoj naše opštine.

Zanatstvo je takođe u zamahu, što govori postojanje značajnog broja zanatskih objekata u okviru kojih se pružaju najrazličitije zanatske usluge (frizeri, bravari, autolimari, mehaničari, krojači, pekari, obućari, kozmetičari i dr.).

Najviše usluga u putničkom saobraćaju u opštini Tutin pruža „Reisen Bus“ preduzeće koje je nastalo privatizacijom društvenog preduzeća “Sandžaktrans“.

U okviru preduzeća „Reisen Bus“ posluje benzinska pumpa i luksuzno uređen hotelski objekat čiji kapaciteti pružaju raznovrsne usluge. Za našu opštinu j e od velikog značaja

modernizacija autobuske stanice. Dodtrajali i neudobni autobusi zamenjeni su autobusima koji omogućavaju prevoz putnika na zadovoljavajućem nivou.

Jedna od najvećih investicija jeste izgradnja poslovnog i ugostiteljsog objekta površine oko 7.000 m^2 u neposrednoj blizini autobuske stanice. Finansijer je takođe firma „Reisen Bus“. Objekat se prostire na obe obale Vidrenjaka što ga čini inpresivnim.

Do pre nekoliko godina putnički saobraćaj u Tutinu bio je slabo razvijen. Usluge te vrste su se korenito promenile privatizacijom društvenog preduzeća „Sandžaktrans“. Te usluge nakon privatizacije društvenog preduzeća „Sandžaktrans“ pruža privatno preduzeće „Reisen Bus“.

U sastavu preduzeća „Reisen Bus“ posluje i benzinska pumpa kao i moderno uređen hotelski objekat, čiji kapaciteti pružaju raznovrsne usluge.

Mala i srednja preduzeća vlasnici su robnog transporta. Finansijske usluge za fizička i pravna lica pružaju četiri ekspoziture pozatih banaka. Gašenjem Banka Intesa, klijenti opštine Tutin, ne mogu biti zadovoljni kvalitetom usluga preostalih banaka. Primer za to je da broj ekspozitura na 1000 stanovnika iznosi 1,3.

Medicinske usluge, unazad desetak godina, su se značajno poboljšale. Dom zdravlja je moderno opremljen, a u okviru njega solidno funkcioniše hitna služba. Tu su i savremene ordinacije, koje pružaju odgovarajuće usluge a na seoskom području, funkcioniše sedam ambulanti i nekoliko apoteka.

Moderno opremljena pošta, locirana u centru grada, zadovoljava PTT usluge, a isto se može reći za javno preduzeće Telekom Srbija koje dobro funkcioniše u okviru fiksne i mobilne telefonije.

Energetske usluge su dobre, kada je reč o isporuci nafte i naftnih derivata. Ozbiljan problem je isporuka struje građanstvu, pre svega zbog dotrajale niskonaponske mreže. Usluge te vrste su u nadležnosti JP Elektrodistribucije Novi Pazar, odnosno RJ u Tutinu.

Ovi rezultati istraživanja pokazuju da pomaka ima u svim sferama, ali da se višedecenijsko zaostajanje nije moglo prevazići za kratko vreme.

Napore lokalne samouprave kao i privrednih subjekata u lokalnoj zajednici da se ubrza privredni i sveukupni razvoj nisu u dovoljnoj meri pratili napori centralnih vlasti u smislu eliminisanja infrastrukturne izolovanosti opštine. Lokalna samouprava je, realizujući napred pomenute infrastrukturne projekte u znatnoj meri doprinela stvaranju povoljnog ambijenta za brži privredni razvoj, ali je to još uvek nedovoljno jer nisu uklonjeni ključni ograničavajući

faktori kao što su : nedostatak energetskih kapaciteta, katastrofalno stanje regionalnog puta R 118 koji je najkraća saobraćajna veza naše opštine sa Novim Pazarom kao regionalnim centrom, izgradnja regionalnih vodovoda i drugih regionalnih projekata. Sve to povećava troškove poslovanja naših privrednih subjekata i usporava njihov razvoj.

Sudeći prema dosadašnjem iskustvu u razvoju opštine Tutin i regije kojoj pripada, napori nisu doveli do uklanjanja navedenih ograničavajućih faktora. Evidentan je nedostatak odgovarajućih regionalnih razvojnih, finansijskih, administrativnih i drugih institucija koje bi brinule o realizaciji ovakvih projekata. Do tada, privrednicima opštine Tutin, koji ispoljavaju maksimalnu samoodrživost i konkurentnost na tržištu, ostaje da i dalje posluju u vrlo otežanim uslovima. Ipak, građevinari, nameštajci, proizvođači hrane i privrednici koji se bave pružanjem usluga ulivaju veliko poverenje da je u budućem periodu izvestan brži privredni i sveukupni razvoj opštine Tutin, naravno uz pretpostavku rešenja problema njene infrastrukturne izolovanosti.

PETI DEO

5. SLOBODNA ZONA KAO KOMPARATIVNA PREDNOST OPŠTINE TUTIN

5.1. Prethodna napomena

Primarne težnje Repulike Srbije za mnogo većim privrednim rastom kao i potreba za stranim investicijama, kao i smanjenje nezaposlenosti, stavlja pred eminentne stručnjake iz sfere ekonomije dilemu kada je u pitanju uvođenje novih modela i instrumenata ekonomskih sistema. Ne samo evropska već i svetska praksa i njihova iskustva ukazuju da je sistem slobodnih zona i njihva povezanost sa industrijskim parkovima jedno od mogućih rešenja od kojeg se mogu očekivati dobri rezultati u jako kratkom periodu.

Načelo na kome se zasniva ideja slobodnih zona je prosto: pogodnosti u sferi fiskalne politike u kombinaciji sa naknadnim stimulacijama kako na državnom tako i na lokalnom nivou. Na taj način se stvaraju privlačna mesta za investiranje kapitala, manevarski prostor za ubrzani razvoj i smanjenje nezaposlenosti. Slobodne zone i te kako mogu da iniciraju privrednu sigurnost raznovrsnim mehanizmima koji nastaju iz njihovog rada i rada njenih korisnika. Medjusobni uticaj zone i zaledja ispoljava se u davanju usluga trgovačkim i proizvodnim radom (kao što je aktivno oplemenjivanje poluproizvoda). Raznovrsnim načinima se mogu pospešiti kupovine lokalnih sirovina i poluproizvoda ili dati konkretne subvencije domaćim firmama kada su u službi snabdevanja ili vršenja usluga firmama u zoni. Preduzeća u zoni su, na neki način, eksteritorijalna domaćim, gde im se omogućava i carinski povraćaj za one proizvode koji su uneti u zonu.

Slobodne zone omogućavaju transfer novih tehnologija onim državama koje su u razvoju. Veliku dragocenost predstavlja neposredan kontakt sa evropskim i svetskim ostvarenjima u sferi znanja; unapređuje se osnovni elemenat razvoja a to je ljudski faktor. Unapređenje ljudskih resursa kroz različite kontakte kao što su tehnički marketinški, kao i u domenima raznih oblika know-how aranžmana, stvaraju neposredan kontakt sa inostranim firmama, čime potspešuje univerzalnu kulturu poslovanja i ostvaruju veze sa svetskim tržistem.

Od velikog značaja su i finansiski podsticaji malim preduzećima u sferi osnivanja, a ta pomoć može se ostvariti i van teritorije slobodne zone. Sasvim je prirodno da u ovom slučaju nivo kontrole od strane države manji. Obezbeđenje finansiskih sredstava pod naročito pristupačnim uslovima, moćno je sredstvo za stimulisanje poslovnih aktivnosti. Krediti po pristupačnim kamatnim stopama čine odličan podsticaj za izvozne programe. U slobodnim zonama bankarski uslovi postaju liberalizovaniji.

Kada je reč o troškovima za osnivanje slobodnih zona i ovde su svetska iskustva različita a to zavisi od osobenosti privrednog elaborata svake zone i ciljane brzine povraćaja sredstava. Početna sredstva za delovanje administracije zone čine najveće troškove, do trenutka kada će zona sama moći da se izdržava.

Kada je reč o slobodnim zonama u Srbiji, opravdano bi bilo da se proba korišćenje kapaciteta koji sada ne rade a snabdeveni su neophodnim infrastrukturnim sadržajima. Loše zamišljena slobodna zona može doživeti finansijski krah. Zato su ovde i te kako potrebni elaborati ekonomskoj isplativosti. Mišljenja sam da je ovde potrebno istaći da ideja koju hoće da promoviše buduća slobodna zona Tutin čini takav model koji u sebi nosi neznatan nivo rizika kada je u pitanju početna investicija.

Zaključak bi bio, da je bit slobodnih zona u jedinstvenoj osobini, a to je da dajući posebne pogodnosti za poslovni angažman privlače neposredne investicije, što doprinosi većoj uposlenosti radnika kako na ekonomskoj tako i na geografskoj teritoriji države domaćina.

U razvoju slobodnih zona sve više dominira privatna inicijativa koja dobija bitku nad državnim zonama u nastojanju da obezbede kvalitetnije uslove za pristup dobrih investicija. Uz podsticaj privatnih investicija, i uz njihovu podršku, mnoštvo lokalnih samouprava ovim putem obezbeđuje svoj uticaj i mesto na privrednoj karti države. Sa velikim procentom sigurnosti može se reći da je za okolnosti koje vladaju u našem privrednom okruženju proces javnog-privatnog partnerstva prilikom stvaranja slobodnih zona, kao jako naprednog modela, cilj koji se može i koji treba primeniti.

Pravna regulativa pojedinih zemalja u potpunosti određuju tip rada u slobodnim zonama a u skladu sa njihovom vrstom i ciljem. Tipovi delatnosti u slobodnim zonama su različiti i dozvoljavaju sve izuzev onih koje su ekološki neprihvatljive ili ako ugrožavaju bezbednost države domaćina.

5.2. Pogodnosti i beneficijeu slobodnim zonama

Mnogobrojne su beneficije koje pojedine države i slobodne zone omogućavaju svojim korisnicima. One čine veliki obim olakšica iz svih oblasti koje dodiruju poslovanje i mogu doprineti smnjenju troškova, a samim tim i uvećanju zarade (profiti) korisnika, što za

posledicu ima brži i veći priliv kapitala. Za izgradnju u okviru slobodne zone korisnici najčešće bivaju oslobođeni:[275]

- naknade za uređenje gradskog građevinskog zemljišta;
- oslobađaju se izdataka za takse i troškove od strane opštinske administracije;
- priključaka potrebnih za komunalne usluge;
- troškova u pribavljanju dozvola za komunalne usluge;
- izdataka za dobijanje saglasnosti za priključivanje na mrežu;
- izdataka za priključenje na mrežu (izuzev materijalnih troškova);
- naknade za dobijanje potrebnih papira u funkciji regulisanja tekućih zahteva;
- izdataka za urbanističko-tehničke uslove i dobijanje urbanističke saglasnosti za rad na infrastrukturi (postavljanje privremenih i pomoćnih objekata).

Pri korišćenju infrastrukture u granicama slobodne zone korisnici mogu biti oslobodjeni od plaćanja:[276]

- opštinskih komunalnih taksi;
- izdataka za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta;
- naknada za komunalne usluge.

Komporativnom analizom korisnosti zona u svetu dolazi se do univerzalnih i zajedničkih pogodnosti u slobodnim zonama kao što su:

- oslobađanje od plaćanja carinskih dažbina;
- fiskalnih stimulatora (oslobađanje od različitih poreza) ;
- fiskalni podsticaj (slobodna cirkulacija kapitala, profita i dividendi, preferencijalne interesne rate) ;
- uprošćen pristup roba u slobodnu zonu sa slobodnim tranzitom i bez prepreka;
- jednostavan postupak licenciranja korisnika u zonu;
- pogodnost kod korišćenja infrastrukture (jeftini servisi i niske cene) ;
- sloboda transporta do i iz zone;
- elastičniji zakoni o radu;

[275]Stategija održivog razvoja opština Tutin za vremenski period 2013-2020.
[276]Stategija održivog razvoja opština Tutin za vremenski period 2013-2020.

- deregulacija (od svih) otežavajućih mera ekonomske politike;
- specifične pogodnosti i olakšice pri poslovanju (lokalne povlastice kod odstupanja i korišćenja komunalnih usluga i korišćenje građevinskog zemljišta, zatim regionalne povlastice) ;
- pružanje značajnog broja usluga korisnicima po pristupačnim cenama (regulisanje transporta, utovari, pretovar, agencijske usluge, usluge špeditera, bankarski poslovi, davanje usluga osiguranja i reosiguranja i slično) ;

Benficije se mogu selektirati i kao finansijske (usluge od države, a to su stimulativni krediti ili investiciona oslobađanja), fiskalne (oslobađanje od svih poreskih izdataka za neposredne strane investicije, uvoznih carina, poreza na dobit itd.) i posredne (korišćenje zemljišta i infrastrukture po cenama pristupačnijom od tržišnih, stvarnaje povlašćenog položaja na tržištu, monopolistička pozicija koja se ogleda zabranom drugima da se bave istim radom, pomoću u uvoznoj konkurenciji itd.)

5.3. Efektivnost slobodnih zona

Jedna od prednosti, možda i najveća slobodnih zona mogla bi biti veća uposlenost. Slobodne zone su omugućile značajan porast uposlenosti radnika svih nivoa i vrsta obrazovanosti i na taj način rešili gorući problem nezaposlenosti u mnogim državama u razvoju. Većom uposlenošću država povećava pozitivnu trgovinsku razmenu sa inostranstvom kroz formu zarade u stranim zemljama u slobodnim zonama. U privrednom pogledu radnicima u slobodnim zonama zarada je obično u stranoj valuti, čini neposredan izvoz rada iz države. Radeći u inostranstvu, oni svoje zarade prebacuju u ekonomiji države-domaćina:[277]

Jako je značajan efekat tehnološkog razvoja i transvera koji se odvija kroz institut zone. Zone su omogućile domaćoj proizvodnji da bude izložena uticaju i neposrednoj vezi sa inostranim firmama čime se otvara značajan prostor za dogradnju i unapređivanje tehnologije. Problematično je to što se ove veze teško ostvaruju. To se može ostvariti ako se koriste domaći repromaterijali, ili ako vlada države-domaćina uspe da uspostavi mehanizme pogodnosti koji omogućavaju neposredniju vezu zone sa domaćim tržištem i privredom (to bi

[277]Stategija održivog razvoja opštine Tutin za vremenski period 2013-2020.

se postiglo određenim povlasticama za razmenu roba na relaciji izmedju zone i domaćih firmi). U tom slučaju značaj zone može se proširiti i van sopstvenih granica, na šire okruženje.

5.4. Misija Slobodne zone Tutin

Prednost "Slobodne zone Tutin" je odlična lokacija, sa očekivanim saobraćajnim prednostima u smislu povezivanja sa magistralnim putevima i uključivanje u saobraćajnu mrežu Raškog okruga. Lokacija prema Crnoj Gori osigurava bitnu stratešku poziciju slobodnoj zoni. Time se pruža mogućnost značajnom broju domaćih kompanija da se iz zaleđa mogu preko slobodne zone uključiti u sveteski robni promet na jednostavan i brz način prema luci Bar.

Pružanjem niza pogodnosti "Slobodna zona Tutin" će biti primamljiva za neposredne strane investitore što će omogućiti stvaranje većeg profita uz manje troškove. To će omogućiti značajan dotok investicija i značajno više upošljavanja radne snage.

Svrha Slobodne zone Tutin je da omogući privlačenje investicija koje će u cilju lokalnog i regionalnog razvoja, potspešiti otvaranje novih radnih mesta, grupisanje usluga i potreba na jednoj lokaciji kroz logistički centar, smanji troškova korisnicima zone u njihovom poslovanju kao i preduzeću za upravljanje zonom (porezi, carine i takse) i usmeravati svetsku trgovinu kroz kontrolisane puteve i kanale.

Slobodna zona Tutin morala bi omogućiti najbolje uslove za poslovanje što bi dovelo do privlačenja investitora. Korist bi imale Raškog i Zlatiborskog okruga.

5.5. Ciljevi osnivanja Slobodne zone Tutin

Fundamentalni cilj formiranja Slobodne zone Tutin je stvaranje ambijenta za brži ekonomski razvoj i smanjenje nezaposlenosti.

Drugi ciljevi bili bi povećanje uposlenosti, dotok stranih investicija, pojačana spoljnotrgovinska razmena, rast državnih prihoda, razvoj industrijske proizvodnje, kvalitetnije

obrazovanje i logistika; upotreba domaćih materijala u proizvodnji, osavremenjivanje proizvodnje i edukovanje radne snage.

Obrazovanje radnika je preduslov u korišćenju visokih tehnologija kao i pristupanje domaće industrije iz okruženja u sistemu u zoni, kroz davanje usluga, prodaje sirovina, kapitalnih dobara, kao i proizvodnjom različitih poluproizvoda. Cilj Slobodne zone Tutin je pristupanje svetskom tržištu kroz poslovanje, transnacionalnih kompanija u zoni. Još jedna prednost Slobodne zone Tutin jeste mogućnost stvaranja univerzalnog prostora pogodnog za sve oblike investicija.

U samom startu, Slobodna zona Tutin, će se oslanjati na agrarne programe dok će program logističkog centra u međunarodnom transportu roba svoju vrednost pokazati po korišćenju usluga koje pruža izgradnja Južnog toka.

Koristi koje se očekuju od Slobodne zone Tutin bile bi:[278]

- Prava korisnika zone, regulisana zakonom o slobodnim zonama ne smeju biti minimizirana drugim aktima;
- Sve robe koje se uvoze u zonu oslobođene su carinskih dažbina. Robe iz zone se mogu transportovati na domaće tržište isključivo uz izmirenje carinskih dažbina. Na robu koja se uvozi na teritoriju Srbije, a koja je proizvedena u zoni, carina se plaća po procentu samo na inostrani deo u toj robi;
- Transport robe u zoni i transport roba iz nje apsolutno je slobodan što znači ne primenjuju se kontakti, niti su potrebne uvozne ili izvozne dozvole a nema ni drugih smetnji u sferi spoljnotrgovinskog prometa;
- Roba koja se iz zone doprema na domaće tržište podleže ustaljenim uvoznim pravilima. Međutim, ako je domaća komponenta 51% od ukupne vrednosti, takva roba će imati status domaće;
- Roba se iz zone može na jedan vremenski period izneti na ostali deo teritorije domaćina ili dopremiti u zonu sa ostalog područja domaće teritorije zbog oplemenjivanja (dorade, prerade, ugradnje, popravke, kontrole itd.) što daje ozbiljne mogućnosti povezivanja sa domaćom ekonomijom;
- Slobodan promet profita koji je ostvaren obavljanjem poslova u zoni;

[278]Stategija održivog razvoja opština Tutin za vremenski period 2013-2020.

- Korisnici zone imaju mogućnost uzimanje u zakup, prostora, a i sami mogu graditi proizvodnu, lagersku ili poslovnu infrastrukturu.

Najznačajnija dobit stvaranja "Slobodne zone Tutin" je izgradnja magistralnog puta Beograd-Južni Jadran. Bez toga, razvoj slobodne zone sveo bi se na investiciju u stvaranju infrastrukture u zoni kao i unapređenje postojećih programa. Zato je neophodna kvalitetna rekonstrukcija puteva i izgradnja saobraćajnica Tutin-Novi Pazar i Tutin-Sjenica čija bi investicija iznosila 30 miliona dolara. Planirano je da se to realizuje u narednih pet godina. Tako bi se stvorila mogućnost za dobru saobraćajnu povezanost koja bi omogućila početak progresa Slobodne zone Tutin, do izgradnje magistrale Beograd-Južni Jadran koja bi obezbedila snažan razvoj projekata u slobodnoj zoni.

Oblast za stvaranje Slobodne zone Tutin vrednuje se kao jako pogodna, pa i savršena sa aspekta međunarodnih putnih pravaca kao i zbog zdravog i kvalitetnog građevinskog zemljišta. Izgradnjom potrebne infrastrukture lokacija Leskova na Pešterskoj visoravni, biće centar industrijskih, poljoprivrednih i logističkih delatnosti na saobraćajnici Beograd-Južni Jadran.

Slika br.15: Leskova Pešterska visoravan[279]

[279]Izvor: www.tutin.rs, posećeno: 24.08.2014.

Elementi Slobodne zone Tutin na ovoj lokaciji bili bi:[280]

- Industrijski park;
    - Oblast za proizvodne objekte;
    - Lokaciju za greenfield investicije a to je prostor od 170 ha koji se nalazi između budućegautoputa i železničke pruge;
- Logistički centar;
- Kontejnerski terminal;
- Železničke i drumske saobraćajnice;
- Parking;
- Magacini (skladišta);
- Upravna zgrada (centar za upravljanje slobodnom zonom i carinska filijala za delatnosti Slobodne zone Tutin);
- Poslovna zgrada (korisnici, špedicije, agenti, banke itd.);
- Prostorni deo sa trgovinskim centrom;
- Uslužne i prateće delatnosti (obezbeđivanje elektirčne energije, vode, PTT usluga, zdrastvenih usluge, usluga obezbeđenja, itd.);
- Inkubator razvoja;
- Naučni park;
- Internet itd..

Poštujući ovaj model, Slobodna zona Tutin postaje savremeni industrijski park sa područjima namenjenim svim tipovima investicija. Ovako osmišljen i ostvaren industrijski park Slobodne zone Tutin omogućava jako rastegljiv režim rada i poslovanja. Koozumenti koriste prednosti u zavisnost od svojih potreba, mogu da zakupe raspoloživi prostor za rad sa domaćim trgovinama a u delu industrijskog parka namenjenog domaćem tržištu mogu da podižu zgrade i objekte, jer su oslobođeni opštinskih poreza. Ako je njihova delatnost vezana za uvoz ili izvoz repromaterijal, roba i usluga sve to mogu obavljati po Zakonu o slobodnim zonama (Sl. gl 62/2006.), pa će na taj način lokacija imati dodatnu privlačnost za investitore.

Sa ovog područja, širom Evrope, radi veliki broj stanovništva. Novčana sredstva koja od njih pristižu ne koriste se najbolje. Umesto u izgradnji kuća i kupovinu automobila bolje bi ih bilo upotrebiti za proširenje proizvodnih kapaciteta i upošljavanje.

[280]Izvor: Republički zavod za statistiku - Opština Tutin, www.tutin.rs. posećeno: 24.08.2014

U toj iseljeničkoj zajednici poreklom iz Sandzaka nastanjenih u Turskoj kao i oni koji su zaposleni na privrednom radu u državama zapadne Evrope i Skandinavskim zemljama ima značajan broj jako uspešnih poslovnih ljudi a koji su mogući investitori. Dosta je njih koji žele da svoj kapital plasiraju u svoju zemlju. Koristeći ove potencijale obezbedila bi se novčana sredstva za investicije upasivu kao i za ulaganje u privrednoj delatnosti.

5.6. Potencijalni korisnici

Slobodna zona Tutin treba da ima korisnike i pridobije firme svih struka iz različitih oblasti. Posredstvom logističkog centra treba dovesti one delatnosti koje učestvuju u međunarodnom transportu roba. U industrijskom parku mesta mora imati za radno moćne industrijske delatnosti, a pre svega kompanije koje koriste savremene tehnologije. Baš zbog toga je bitno istraživanje mogućih korisnika iz ovih delatnosti prilikom formiranja zone. Deo toga su i osnivači slobodne zone, a i oni postojeći ali neostvareni programi ekonomije Sandzaka i Raškog okruga.

Prirodno je da se očekuje u početnoj fazi, najveći broj privatnih preduzetnika i investitora iz Turske koji su pokazali zainteresovanost za investicije u agraru i tekstilu.

Zato je neophodno u Slobodnoj zoni Tutin napraviti ambijent za funkcionisanje ovih delatnosti, a posebno onih koje su povoljnje u režimu rada slobodne zone.[281]

Takve su:

- Primarna i sekundarna agrarna proizvodnja i prerada;
- Uvozno – izvozna industrijska proizvodnja;
- Sve usluge u centru za logistiku (utovar, istovar, lagerisanje roba, pakovanje, spremanje za tržište, obezbeđivanje prevoza);
- Spoljnotrgovinsko poslovanje i saradnja;
- Najnovije usluge u sistemu poslovanja (informacioni sistemi, marketing, turističke usluge, istraživački rad itd.);
- Bankarsko poslovanje i potrebe osiguranja.

Planirano tržište bi u 70% bilo tržište Srbije a 30% inostrano tržište.

[281]Izvor: http://narr.gov.rs/, posećeno: 24.08.2014.

Iz sveg rečenog, s pravom se može pretpostaviti da će Slobodna zona Tutin opravdati svoju privrednu svrhu postojanja u jako kratkom vremenskom periodu. Zapravo, osnovni pokretač budućeg napredovanja zone čine strateški planovi i programi opštine Tutin zasnovani na realnosti. Zato je važno reći sledeće: iz dokumenata se uočava jasna ideja moćnog investicionog zahvata u granicama Slobodne zone Tutin sa ulaganjima od preko 23 miliona eura, gde bi već u prvoj godini trebalo ostvariti više od 5 miliona eura investicija. Ostvarivanje planiranih programa biće od velikog uticaja na zapošljavanje, a zapošljenje u početku može očekivati 100 novih radnika.

Pored opštine Tutin kao idejni tvorac Slobodne zone, sa razrađenim planovima i projektima, za njen rad ima mnogo zainteresovanih koji bi ulagali. U slobodnu zonu, kroz pažljivo odabrane projekte, moglo bi biti uloženo preko 23 miliona eura, a posao bi dobilo preko 400 radnika.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iz rezultata istraživanja proizlazi da je u svom dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju opština Tutin postigla značajne rezultate, posebno ako se meri ono šta je Tutin imao pre Drugog svetskog rata, pre trideset i dvadeset godina. Time je osnažena generalna hipotetička tvrdnja da su promene karakteristika i suština političkog, pravnog, ekonomskog, kulturnog i ukupnog društvenog sistema Srbije (kao kraljevine, federalne jedinice i samostalne države) u bitnom determinisale razvoj i promene lokalne zajednice, lokalne samouprave - razvoja i promena konkurentske prednosti opštine Tutin.

Istina je, što potvrđuju izvršene analize, da su ti rezultati, posmatrano u celini, manje izraženi nego u bilo kojoj drugoj opštini u Republici Srbiji. Razlozi za to su višestrani: Tutin je bio zabačen i udaljen od privrednih centara, bio je povezan lošim komunikacijama sa drugim mestima, bez većeg privrednog potencijala, bez stručnih sopstvenih kadrova, a bilo je i drugih objektivnih i subjektivnih slabosti. Prema tome,istorijske dimenzije razvoja opštine Tutin u bitnom su determinisale i determinišu njene komparativne prednosti.

Međutim, postignuti rezultati se ne mogu potcenjivati, jer su solidni, tako da je stvorena materijalna i društvena osnova za brži razvoj tutinske opštine – za ostvarivanje njenog održivog razvoja i na njemu zasnovanih komparativnih prednosti.. Najvažnije je da je mnogo postignuto u prevazilaženju prošlosti. To govori da su razvoj i promene komparativnih prednosti opštine Tutin i njen ekonomski i privredni napredak determinisani komparativnim prednostima Republike Srbije kao i da su za onoliko za koliko je ostvarena ekonomska decentralizacija za toliko su stvorene objektivne pretpostavke za održivi razvoj opštine Tutin.

Bez obzira na sve teškoće koje ovog momenta prate Republiku Srbiju, bez obzira što restriktivne mere najviše pogađaju nedovoljno razvijene krajeve, Tutinci su stvorili solidnu osnovu za dalje privredno i društveno dograđivanje.To znači da*za onoliko za koliko je ostvarena ekonomska decentralizacija najmanje za toliko su stvorene objektivne pretpostavke za održivi razvoj opštine Tutin*. Razume se, Tutin, kao nedovoljno privredno razvijeno područje, kao jedna od najsiromašnijih opština Republike Srbiji, mora i dalje da računa na pomoć šire društvene zajednice.

Privreda čini fundament od kojeg zavisi socijalno blagostanje celog društva. Preduzetnici u sandžačkoj oblasti nose ogromnu društvenu odgovornost. Oni su dužni da obezbede plate radnicima i njihovim porodicama. Otvaranjem radnih mesta oni doprinose društvenom blagostanju i ekonomskoj stabilnosti zajednice u kojoj žive. Zato imaju značajan uticaj na socijalne tenzije zategnutosti u okviru svojih zajednica. Osnovni razlog nezadovoljstva je ekonomska ugroženost usled velikog broja nezaposlenih. Osnovni izvor poreskih prihoda za opštinski budzet čini privredni sektor. Proces zapošljavanja umanjuje izdatke za socijalnu pomoć. Zato je u interesu opština kao i na dobrobit građana da privatne firme i kompanije uspešno rade.

U sandžačkim opštinama prisutan je raskorak između prividnih struktura i struktura vlasti. Razlog je u raspodeli moći. Političke strukture blokiraju po pravilu svaku aktivnost koja vodi ka napretku a iniciraju je stručna javnost oličena u privrednicima. Očuvanje pozicija i zanemarivanje javnog interesa karakteristika je vladajućih struktura.

Pojedinci u partijskim strukturama ostvaruju značajnu korist jer su na pozicijima koje im objektivno ne pripadaju. Stručnjaci i oni koji bi mogli da povuku napred se distanciraju, ostaju po strani, jer ne mogu da utiču na privredne tokove.

Prirodna je težnja opštine i građana da poboljšaju uslove za privredni sektor. Isključivanje uspešnih privrednika iz politike i kod donošenja isključivanja iz važnih odluka nije u skladu sa proklamovanim ciljevima, zato što oni čine važne ljudske resurse. Složena društveno-politička situacija u sandzačkim opštinama ne bi smela da im to blokira i onemogućava. Asocijacije bi trebale da objašnjavaju građanima kakva je važnost privatnog sektora za život građana u njihovoj opštini. U ovakvoj akciji mediji imaju moćnu ulogu. Informisanje javnosti o problemima i preprekama sa kojima se susreću privatne kompanije je od izuzetnog značaja.

Problemi sandzačkog regiona biće rešen od strane društva ako ono radi na jačanju ideje od interesa za celu opštinu i sve njene građane. Javnost treba da eleminiše pojedinačne i posebne interese i u prvi plan da plasira opšti interes. Unapređivanje privatnog privrednog sektora je interes svih građana. Dugoročna vizija bi trebalo da predvidi da se može napredovati samo uz pozitivan uticaj političkog sektora. Politički ambijent treba da bude otvoren za potrebe kompanije, primanjem korisnih usluga, lobiranjem, bez obzira na političku pripadnost uspešnih privrednika. Liderstvo treba da potisne menadzment. Veliki uticaj intelektualnog kapitala, ne samo po njegovom učešću u ukupnom kapitalu već i po pozitivnim efektima u stvaranju novih vrednosti, stvara potrebu za ubacivanjem neopipljivog

kapitala u stalno finansijsko izveštavanje. U eksploataciji resursa treba voditi računa da se ne ugrozi pozicija budućih generacija.

Kompetentnost preduzeća opštine Tutin predstavlja nezaobilazan povećan element konkurentnosti. Na osnovu pokazatelja dolazi se do zaključka da je nedostatak kvalifikovanih kadrova uzrok stagnacije preduzeća opštine Tutin**.** Zbog toga mala i srednja preduzeća moraju više da investiraju u znanje svojih zaposlenih u upravljanju razvojnim projektima. Ovde se pred njima javlja dilema da li da razvijaju stručnost u svojim preduzećima ili da uvode stručne ljude sa strane.

Ne treba izgubiti iz vida uticaj psiholoških osobina, naročito tehnike za kontorlisanje stresa na efikasnost rada. Zaključak bi bio da se razvoj kompetencija sastoji u vaninstitucionalnom modelu obrazovanja a to je proces doživotnog učenja u sveri ekonomije i taj koncept se mora urezati u svest zaposlenih. Treba se čuvati da se ne pomešaju cilj i sredstva i da se ne preforsira tehnika dimenzija razvoja. U analizi problema sa kojima se susreću mala i velika preduzeća jeste nedostatak podrške opštinskih vlasti, nevladinog sektora, privrednih komora itd. Da bi ovaj način znanja zaposlenih imao efekta potrebno je da postoji adekvatna organizaciona kultura gde znanje treba da predstavlja najznačajniju vrednost. U tumačenju što stoji u zaleđu Lisabonske strategije uočili smo da zbog specifičnosti ekonomske strukture neodgovarajućeg obrazovanje i loših demografskih trendova, Srbija kasni za Evropm i SAD u privrednom rastu kao i u tehničko-tehnološkom procesu. Da bi postala ravnopravni konkurent Evropi i SAD, Srbija treba da bitno poveća investicije u istraživanje kao i veća ulaganja u sistem obrazovanja. Deluje tako da su SAD još pre više decenija imale viziju dolaska ekonomije, znanje te su mnogo prednjačili po pitanju uvoza najobdarenijih ljudi, talenata i genija. Kada je reč o malim i srednjim preduzećima značajnu ulogu u prevazilaženju problema pred kojima stoji Evropa čine socijalni partneri, a pre sve Evropska zajednica profesija, malih i srednjih preduzeća. Najbitniji zaključci eminentnih stučnjaka ove asocijacije jesu isticanje značaja učenja, treninga i doživotnog obrazovanja. Ovakav rad za Srbiju je daleko od realnosti.

Treba imati u vidu da industrijska privreda i ekonomija znanja mogu postojati zajedno, jedna uz drugu. U svakoj oblasti, firmi, privrednoj jedinici, gde gospodari proces informacija i znanja umesto materijalnih resursa, treba konstatovati činjenicu da dominira ekonomija znanja. Budućnost za razvoj malih i srednjih preduzeća u Srbiji i šire u regionu postoji. Značajan savet za mala i srednja preduzeća u Novom Pazaru Sjenici i Tutinu jeste stvaranje efikasnih udruženja, i razmatranja postojećih udruženja i formiranje novih. Trebalo bi

preduzećima omogućiti korektno poboljšanje tehničkog i upravljačkog znanja, pristupanje novim tržištima u EU, edukacija menadžera za udruživanje porudžbina.

Uslov kako bi mala i srednja preduzeća profitabilnije poslovala jeste stvaranje povoljnog ambijenta za strane investicije i sistema informacionih tehnologija kao i da se zapošljavaju stručnjaci i najbolji kadrovi, a ne po stranaškoj pripadnosti ili nepotizmu. Znači, investiranje u obrazovanje zaposlenih, navika doživotnog učenja, praćenje trendova u regionu i Evropi je primarni uslov za kvalitetno poslovanje i za prosperitet malih i srednjih preduzeća u Srbiji ali i u svim nerazvijenim gradovima kao što su Novi Pazar, Sjenica i Tutin. Iako otežavajuća okolnost čini i neravnomeran regionalni razvoj, izuzetno loša putna mreža, nepostojanje aerodroma, bez železničke pruge. Sve to otežava transport roba. Treba imati na umu činjenicu da se danas u globalnom svetu promene dešavaju uzuzetno brzo, znanje jako napreduje u sveri ekonomije, pa tako zemlje poput Srbije mogu biti neprijatno zatečene tom činjenicom. Zato treba pratiti savremene privredne tokove kako ne bismo kaskali za Evropom i drugim razvijenim zemljama naše planete. Opravdanost ovakve ideje leži u tome što su jasno utvrđene komparativne prednosti opštine Tutin zasnovane na ekonomskim faktorima i utemeljene na društveno socijalnim činiocima uz istovremeno očuvanje životne sredine.

LITERATURA:

[1] Aljović, B.: Privredni razvoj Tutina i okoline od 2002 do 2012.

[2] Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Min. prosv. 59 - 103 - 20 (21 876) 18. jula 1922. godine.

[3] Arhiv Srbije Beograd, sign. VGG, XIX, str. 37

[4] Arhiv VII, NAV-T-501, r. 245, str. 305-7 - Zapisnik Ćuković M., Sandžak... str. 46.

[5] Bennett, R.J.: *ed., Loca Igovernment and Market Decentralization,Unted Nation Unversity* Press, New York, 1994.

[6] Bil Klinton, iz govora na samitu KEPS-a u Budimpešti, prema izveštaju lista "Politika", od 6. decembra 1994. godine.

[7] Borisavljević, M.: Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku (staroj Rasiji-Raškoj), Beograd 1928, str. 6.

[8] Challenges to Local Government, (Desmond S.King i Jon Pierre) SAGE Publications, London, 1990.

[9] Clarke, M.; Stevvart. J.: *The Enabling Council,* Luton,Local Goverrnment Training Board,1988.

[10] Cochrane, A.: "The Changing State of Local Government: Restructuring in the 1990s", Public Administration, 69,1991.

[11] *Cvijić, J.:* Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, *Beograd 1066,* str. *128.*

[12] Čubrilović, V.: *Poreklo muslimanskog plemstva BiH,* JIČ 1935; Mušović E., *Islamizacija u Novopazarskom sandžaku,* Istorijski zapisi god. XXXIV, Titograd 1981, str. 3-4.

[13] Ćorović, V.: Diplomatska prepiska, BEOGRAD 1902-1903., str. 66 i 67.

[14] Ćuković, M.: Sandžak u NOB-u, Beograd 1944, str. 44.Mirko Ćuković u knjizi Sandžak u NOB-u. Svi ostali koji su pisali o Sandžaku u NOB-u gotovo nisu ni pominjali Tutin.

[15] Dahl, R.; *Governs,Who.: Democracy and Power in an American City,* NewHaven, YaleUniversity Press, 1961; "The city in the future of democracy", American Political Science Review, 61, 1967; N. Polsby, *Community Power and Democratic Theory* (2nd edn), New Haven**,** Yale University Press, 1980.

[16] Dala, R.: "*Dileme pluralističke demokratije*", BIGZ, Beograd, 1994. godine.

[17] Dearlove, J.: *The Reorganization of British Local Government,* Cambridge, Cambridge University Press, 1979,

[18] Debre, R.: *Uvod u mediologiju,* Clio, Beograd, 2000.

[19] Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. knj. I, Beograd 1937. godine

[20] Dinić, M.: *Oblast Bankavića,* Beograd 1960. str. 10

[21] Dinić, M.: *Oblast Boankovića,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 28, sv. 1-2, 1960,

[22] Dowding, K.: " *Public Choice and Local Goverrnance*", u D. King - G. Stoker eds. *Rethinking Local Democracy,* London, Macmillan, 1996; S. Kolm, "Mora! Public Choice", Public Choice, 87, 1996.

[23] Draker, P.: *Inovacije i preduzetništvo*, Privredni pregled, Beograd, 1991.

[24] Drulović, Č.: 37. sandžačka NOU divizija, Beograd 1975, str. 6.

[25] Dunleavy, P.; O'Learv, B.: *Theories of the States: The Politics of Liberal Oetosgasu,* London, Maacmillan, 1987, p. 57.

[26] Džamić, V.: Globalizacija – njeno teorijsko utemeljenje i njene protivrečnosti, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 149/2014.

[27] Đorđević, R.: Stanovništvo Srbije posle velike seobe Srba, Fototipsko izdanje iz 1927. god. str. 7

[28] Figar, N.: Ulogaposlovnihanđelaufinansiranjumalihisrednjihpreduzeća, 2010 Ekonomsketeme, br. 2, str. 145–157

[29] Frensis Fukujama: "*Kraj istorije*" ("The End of History", "The National Interes", leto, 1989.).

[30] Geca, K.: „Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", , Beograd, 1924. g., str. 383-391.

[31] *Goldsmith, M.: S. Viladsen eds.,* Urban Poiitical *Theory and Management of Fiscal Stress,* Aldershot, Gower, 1986.

[32] Gravje, G.: Novopazarski sandžak, Novi Pazar 1977, str. 48 - 49.

[33] Gwartney, J.; Wagner, R.:"*Public Choice and the Conduct* ***of*** *Representative Government*", uJ. Gwartaey - R. Wagner *eds. ,Public Choice and Constitutional Economics,*London, JAI Press, 1988, p**.** 7.

[34] Hayes, K.; Chang, S.: "*The relative efficiency of city rnanager and mayorcouncil forms of government*", Southern Economic Joumal, 57, 1990.

[35] Hogget, P.: "*A New Management in the Public Sector?*", Policy and Politics**,** Vol. 19, No. 4, 1991.

[36] Hoggett, P.: "*New Modes of Control in the Public Service*", Public Administration, Vol.74, No 1, Spring, 1996.

[37] http://narr.gov.rs., posećeno: 24.08.2014.

[38] *http://static.panoramio.com/photos/large/2996660.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

[39] *http://turizam.tutin.rs/images/tutin1.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

[40] http://webrzs.stat.gov.rs, posećeno: 24.08.2014.

[41] *http://www.glassrbije.org/srbija/sites/default/files/u3/pester4.jpg*, posećeno: 10.08.2014.

[42] http://www.rts.rs/upload/storyBoxImageData/2011/06/06/7821596/vetrenjace.JPG, posećeno: 30.08.2014.

[43] Ilić, V.: *Strategija za smanjenje siromaštva u procesu tranzicije na primeru Srbije*, Prosveta, Beograd, 2009.

[44] Ilustrovani zvanični Almanah šematizma Zetske banovine, Cetinje 1931. godine, str. 82

[45] Ist. arh. "Ras", Novi Pazar, dok. od 25. oktobra 1918. godine.

[46] Istor. arhiv "Ras", N. P. dok. br. 11 od 21. decembra 1917; Sp. 2 od 9. novembra 1917. i br. 23. od 20. juna 1918. godine.

[47] Istorijski arhiv "Ras", Novi Pazar, dokumenti iz I sv. rata, dok. od 30 juna i 22. decembra 1017. i od 20. januara 1918.

[48] Istorijskog muzeja Srbije, Beograd, 1977, str. 13 - 14.

[49] Jirečeka, K.: Zbornik I SAN, posebno izdanje, knj. CCCXXVI Odeljenje društvenih nauka Novaserija, knj. 33, Beograd 1959, str. 248.

[50] Jones, G.; Stevvart J.: The Casefor Local Government, Lonđon, George Allen and Unwin, 1983.

[51] Jones, G.; Stevvart, J.: *The Case for Local* Government, London*, George Allen and Unwin, 1983.*

[52] Jordan G.: – N. Ashford, *eds.," Public Policy and the Impact of the New Right,* London, Pinter, 1993.

[53] Jovičić, M.: *Struktura i teritorijalna osnova lokalne samouprave u evropskim zemljama*, Savremena administracija, Beograd, 1974., str. 7-8.

[54] Kalfa, H.: O *Balkanskom poluostrvu,* Spomenik XVIII SKA, Beograd 1802, str. 52.

[55] Kamig, A.; Welch, S.: "Decline in municipal voting trmout", American Politics Querterly, 1983. (491-506).

[56] Keating, M.: *Size, Efficiency and Democtacy: Consolidation, Fragmentation and Public Choice,* D. Judge G.Stoker - H.Wolman, *Theories of Urban Politics,* Op.cit.

[57] Kelman, S.: " *Public Choice and Public Spirit*", PublicInterest, 87,1987.

[58] Komunist, br. 1402, od 10. februara 1984.

[59] Leach, R.; Bamett, N.: "*The New Public Management and the Local Government Review*", u knjizi S. Leach, ed., *Local Government Reorganization,* Frank Cass, London, 1998, p.39.

[60] Leach, R.; Barnett, N.: "*The New Public Management and the Local Government Review*", u knjizi S. Leach, ed.,*Local Government Reorganization,* Frank Cass, London, 1998, Cochrane, A.: "*The changing state of local govemment: restructuring in the 90s'"*, Public Administration, 69, 1991 (281-303).

[61] Lindblom, Ch.:“ *Politics and Markets“,* New York, Basic Books, 1977, p.89.

[62] Lineberry, L. R.: Fovler,P. E.: "*Reformism and Public Policy in American Cities*", American Political Science Review, 61, Sept. 1967.

[63] Lutavac, M.: Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik , Beograd 1954. str. 106

[64] Lutovac, M.: Bihor i Korita, Naučno delo Beograd, Beograd 1967.

[65] Lutovac, M.: Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik , Beograd 1954.

[66] Lutovac, M.: Ibarski Kolašin, Srpski etnografski zbornik LVII, Beograd 1954, str. 21.

[67] Marinković, R.: *„Lokalna samouprava“*, Institut za političke studije, Beograd, 1998., str. 12.

[68] Marinković, R.; Marinković, S.: Lokalna samouprava u C. Gori do 1918. pubulikovano u knjizi: „Lokalna samouprava u Srbiji i C. Gori do l918", autora Radivoja Marinkovića i Sava Markovića, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 1995.g.

[69] Marković, M.: *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997., str. 45-46.

[70] Milić, V.: Sociološki rečnik /priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović/, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str. 447.

[71] Milovanović, J.: Životna sredina i biodiverzitet, Beograd, 2012., str., 149.

[72] Miljević, I. M.: *Metodologija naučnog rada*, Filozofski fakultet, Pale, 2007.

[73] Mušović, E.: *Tutin i okolina*, Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1985., str. 9.

[74] Mušović, E.: Bogoljub Čukić, Novi Pazar 1979.

[75] Mušović, E.: Hajdučije i komite u Sandžaku, "Seoski dani S. Vukosavljevića" br. 6, Prijepolje 1978.

[76] Mušović, E.: Jugoslovensko iseljeništvo u Turskoj, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd 1971.

[77] Mušović, E.: Pokreti sandžačkih Muslimana protiv reformi sultana Mahmuda II, Zbornik

[78] Mušović, E.: Popovići iz Suvog Dola i njihova prosvetiteljska delatnost na Gornjoj Pešteri, "Nastava i vaspitanje" 7 - 8, 1962.

[79] Nedić, M. Đ.: Novopazarski sandžak, "Ratnik", knj. LXVII, sv. II, godina XXXII, februar 1910.

[80] NOP na Kosovu, Beograd 1973, str. 98 - 114

[81] Opšti zakon o narodnim odborima, od 25. maja, 1946. godine. Izd. Službeni list FNRJ, Beograd, 1947 .godine.

[82] Opšti zakon o narodnim odborima, Službeni list FNRJ, Beograd, 1949.

[83] Opšti zakon o uređenju opština i srezova (20. jun, 1955) i Zakon o nadležnosti narodnih odbora opština i srezova (9. jul, 1955). Ovi zakoni su dopunjavani tokom 1957. i 1959. godine.

[84] Orbin, M.: Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968, str. 105.

[85] Organi državne vlasti mjesta (sela, manjih gradova), kotareva, gradskih rejona, gradova, okruga i oblasti jesu narodni odbori." (Ustav FNRJ iz 1946. Čl. 107. Službeni list FNRJ, 1949)

[86] Osborne, D.; Gaebler, T.: *Reinventing Govemment,* Reading**,** MA. Addison Wesley, 1992.

[87] Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1941, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1957, str. 24.

[88] Ostrom, V.; Bish R.: – E. Ostrom, *Local Goverrnment in the United States.* San Francisco, CA, ICS Press, 1988;

[89] Savas, E.: *Privatization: The Keu lo Better Government.* Chatham, NJ. Chatham House, 1987.

[90] Pečujlić, M.; Milić, V.: *Metodologija društvenih nauka*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1991., str. 183.

[91] Pejanović, B.: DA - SIP - PP, F-V, 1912, Izveštaj Bogoljuba Pejanovića učitelja iz Novog Pazara.

[92] Pejović, Đ. Đ.: Iseljavanje Crnogoraca u XIX veku, Titograd, 1962, str. 295.

[93] Petković, R.; Popović, i Šalipurović, B.: Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima stare Srbije u XIX veku, Priboj 1970, str. 73.

[94] Petrović, A.: Povesnica od počeška vreiena voždovo1, Spomenik SKA, XXIX, Beograd, 1892, str. 19.

[95] Petrović, R.: Statističko definisanje etnosa, naroda i nacije, Gledišta 1-2, Beograd 1983, str. 78.

[96] Plan i strategija održivog razvoja opštine Tutin do 2020.godine: posećeno: 30.08.2014.

[97] Podaci na osnovu Narodna banka Srbije: posećeno: 26.08.2014.

[98] Podaci na osnovu RZS i NSZ, posećeno: 26.08.2014.

[99] *Popis sandžaka Bosne,* s kraja XVI veka. Popis je preveo Adem Polimac iz Sarajeva, ali nije publikovan. Čuva se u Akademiji nauka Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

[100] Popović, V.: Ove podatke sakupio prosvetni radnik, Popović Vule i oni se čuvaju u Istorijskom arhivu u Kraljevu. Tamo se nalaze imena svih poginulih i nestalih lica u toku rata iz Sreza štavičkog.

[101] Purić, R.: Rabotnički jug, Skoplje, 1937, str. 28 i 65.

[102] *Radonić, J.: Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI-XIX veka*, *Beograd 1950.* str. *187.*

[103] Radonić, J.: Rimska kurija, Beograd, Srpska akademija nauka, str. 177.

[104] Rečnik mesta Kraljevine SHS od 1925, „Narodna prosveta“.

[105] Rezultati poslovanja u privredi regiona Kraljevo u 1983. godini. Publikacija SDK Kraljevo.

[106] Ridley, N.: *The Local Right,* London*,* Center forPolicy Studies, 1988.

[107] *Rizaj,* S.*: Rudarstvo Kosova. PRIŠTINA 1968.* str. 191.

[108] Sačenski, Ž.: Pričanja savremenika o prvom srpskom ustanku.Beograd 1954. str. 202.

[109] Saunders, P.: *Social Theory and Urban Question,* New York Holmes and Meier, 1981;

[110] Saunders, P.: *Social Theory and Urban Question,* New York Holmes and Meier, 1981, p.265.

[111] Saunders, P.: Reflections on the dual politics thesis: the argument, its origin and its critics,

[112] Savet Evrope: Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, Strazbur, 1985.

[113] *Solovjev, A.:* Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XVII veka, *Beograd 1928, 188.*

[114] Stanić, R.: *Arhitektura i slikarstvo XVI i XVII veka,* Novi Pazar i okolina, Beograd.1989, str. 216,

[115] *Stanojević, LJ.:* Stari sriski zapisi i natpisi, Beograd 1902-1903. str. 886.Oblast Brankovića, opš. kat. popisi iz 1455. Orijent. institut, Sarajevo 1972,

[116] Stategija održivog razvoja opština Tutin za vremenski period 2013-2020. : posećeno: 26.08.2014.

[117] Stojančević, V.: Južnoslovenski narodi, Zbornik Radova, Beograd 1980. Str. 71, 72, 106.

[118] Stojančević, V.: Prilike u zapadnim krajevima Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrijskog konzulata u Skoplju 1904, Istorijski časopis, XII-XIII, Beograd 1963, str. 301.

[119] Stojanović, LJ.: *Stari srpski zapisi i natpisi,* knj. 2. Beograd 1903. br. 3252

[120] Stoker, G.: *The Politics of Local Government,* MacMillan, London, 1991.

[121] Stone, C.: "Paradigm, power and urban leadership", B. Jones, ed., Leadership and Politics. Lawrence, University Press of Kansas, 1989, p.229.

[122] Stone, C.: "Urban regimes and the capacity to govern: a political esopotyapproach", Journal of Urban Affairs, 15 (1), 1993.

[123] Stone, L.; Whelan, R.; Murin, W.: *Urban Policy aand Politics in a Bureaucratic Age,* Englewood Cliffs, NJ: Prentice - Hall, 1986, p. 110.

[124] Strategija održivog razvoja opštine Tutin za period do 2020. godine, : posećeno: 26.08.2014.

[125] Šabanović, H.: *Krajišta...* str. 128 Oblast Brankovića (H. Šabanović) str. 5-17, 112 i 239.

[126] Šalipurović, V.: Raonička buna I, Sjenica 1969, str. 16.

[127] Šušević, I.: O trgovini Novog Pazara i Dubrovnika u XVIII veku, Novopazarski zbornik 7, Novi Pazar 1983.

[128] Šušnjića, Đ.: Metodologija: kritikanauke, Čigoja štampa, Beograd, 1999. str. 89-105

[129] Tiebout, C.: "*A pure teheory of local expenditures*", Journal of Political Economy, 64 (4), 1956.

[130] *Vasović, V.: Lokalna zajednica i demokratija, u Lokalna demokratija: stanje i perspektive /editor Mijat Damjanović, Magnaagenda, Beograd, 2001.*

[131] Vinaver, V.: *Novi Pazar i okolina,* Beograd 1969.

[132] Vinaver, V.: *Period turske vladavine,* Novi Pazar i okolina, Beograd 1969, str. 194.

[133] Vukosavljević, S.: Državni arhiv SIP - PO, 1912. F-VIII. - ministru unutrašnjih dela.

[134] Vulović, D.: Nahija požeška, Beograd, Državna arhiva N. R. Srbije 1953.

[135] www.priv.rs, posećeno: 23.08.2014.

[136] www.tutin.rs, posećeno:24.08.2014.

[137] www.tutin.rs., Podaci na osnovu Republički zavod za statistiku - Opština Tutin,

[138] www.tutin.rs., posećeno: 24.08.2014.

[139] Zakon o državnoj upravi, „Službeni glasnik" R Srbije, br. 20, od 10. aprila 1992.g.).

[140] Zakon o javnim prihodima i javnim rashodima (prečišćen tekst), čl. 16. (Dr Božidar Raičevići saradnici, zbirka zakona o sistemu javnih prihoda i javnih rashoda u R. Srbiji, Službeni glasnik, Beograd, 1994., str. 16).

[141] Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1, str. 441.

[142] Zbornik dokumenata NOR-a, tom XIII, knj. 1, Beograd 1969, str. 257 - 260.